

MAGYAR NYELV

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

ALAPÍTVÁ: 1904-BEN

116.

ÉVFOLYAM

2020.

4. szám

MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG
BUDAPEST

Felelős szerkesztő
JUHÁSZ DEZSŐ

Szerkesztők
FARKAS TAMÁS, SZENTGYÖRGYI RUDOLF

Szerkesztőbizottság
**GERSTNER KÁROLY, HONTI LÁSZLÓ,
HOFFMANN ISTVÁN, †KIEFER FERENC, KISS JENŐ,
†NYOMÁRKAY ISTVÁN, SIPTÁR PÉTER**

Nemzetközi tanácsadó testület
**SUSAN GAL (USA), DANILO GHENO (I), RIHO GRÜNTHAL (FIN),
VALENTYIN GUSZEV (RU), PÉNTEK JÁNOS (RO),
MAREK STACHOWSKI (PL), EBERHARD WINKLER (D)**

TARTALOM

HOFFMANN ISTVÁN: Adat és elmélet a Kárpát-medence korai ómagyar kori nyelvi viszonyainak vizsgálatában	385
HONTI LÁSZLÓ: <i>Látlak, nézlek</i> – minek nevezzetek?	402
HORVÁTH LÁSZLÓ: A Toldi tőkészletének eredetéről	417
KUGLER NÓRA: Szükséges-e mérni a modális erőt, és ha igen, hogyan?	429
VARGHA FRUZHINA SÁRA: Magánhangzó-minőségek meghatározása nyelvatlaszadatok alapján	442
Kisebb közlemények. FORGÁCS TAMÁS: Alaki hasonlóságon alapuló komponenscserék frazeológiai egységekben. – M. NAGY ILONA – N. HORVÁTH MARGIT: Hugo a Sancto Caro bibliakommentárjának részlete a Domonkos-kódexben	462
Szó- és szólamagyarázatok. GAZDAG VILMOS: Egy szovjetizmus története: <i>kolhoz</i> és származékai	473
Szemle. PUSZTAY JÁNOS: Nyelvrokonságunk enciklopédiája. – CONSTANTINOVITS MILÁN ANDRÁS: Új folyóirat indult, a Magyaróra. – BAUKO JÁNOS: Tévút az ukrán nyelvpolitikában	480
Társasági ügyek. ZOLTÁN ANDRÁS: Búcsú Nyomárkay Istvántól (1937–2020). – ZELLIGER ÉRZSÉBET: Búcsú D. Mátaí Máriától (1945–2020). – BÁRÁNYNÉ KOMÁRI ÉRZSÉBET – GAZDAG VILMOS: Búcsú Kótyuk Istvántól (1934–2020). – KISS JENŐ: Pusztai Ferenc 80 éves	491
Nyelvtörténeti adatok. PELCZÉDER KATALIN: Koppány birtok 11. századi helynevei. 2. rész	500
Levélszekrénny. Pesti János írja.	508
Számunk szerzői	511

Adat és elmélet a Kárpát-medence korai ómagyar kori nyelvi viszonyainak vizsgálatában*

1. Előadásom középpontjában a magyar nyelv legrégebbi írásos forrásai, a szórványemlékek állnak: ezek tudományos hasznosításának a kérdéseiről kívánok a következőkben szólni. A magyarországi írásbeliség – az európai társadalomhoz, kultúrához való kapcsolódás egyik legfontosabb elemeként – nagyjából az államalapítással egy időben jött létre. Az írásbeliség nyelve az európai gyakorlatnak megfelelően kezdetben a latin volt, hatóköre elsősorban az állam és ezzel szoros kölcsönhatásban az egyház ügyeire terjedt ki. Az írások tárgyából következően azonban megkerülhetetlen volt, hogy a latin szövegekbe elszórtan, akár nagyobb számban magyar nyelvű elemek is bekerüljenek. E szórványok írásbeli rögzítésének nagy szerepe volt aztán abban, hogy fokozatosan megteremtődjenek a magyar nyelvű írásbeliség feltételei. A magyar nyelvű szórványok hatalmas többsége személyeket, illetve helyeket jelölő szó vagy szerkezet, s ebből adódóan többnyire tulajdonnév: személynév és helynév. Ezek közül én itt most csupán a helynevekkel foglalkozom. Úgy gondolom ugyanis, hogy ezek vizsgálata nemcsak a magyar nyelv történetével kapcsolatos tudásunkat, hanem más történeti tudományok ismeretanyagát is jelentősen gyarapíthatja.

E tudományterület fontosságát már önmagában az a tény is vitathatatlanul mutatja, hogy olyan kiemelkedő tudósi életpályák épültek a Kárpát-medence régi helyneveivel való foglalkozásra, mint a MELICH JÁNOSÉ, KNEI ZSA ISTVÁNÉ vagy KISS LAJOSÉ. Közvetlen motivációt, témát, módszert adnak e téren BENKŐ LORÁNDnak az ezredforduló környékén született művei, és még ma is érvényes BÁRCZI GÉZA több mint fél évszázaddal ezelőtt adott iránymutatása, amelyet GYÖRFFY GYÖRGYnek az akkoriban elindított Árpád-kori történeti földrajza kapcsán fogalmazott meg. Úgy vélte ugyanis, hogy e mű hatalmas adatállománya „nemcsak középkori földrajzinév-kutatásunkat, de meglehetősen az egész magyar nyelvtörténetet forradalmasítani fogja” (BÁRCZI 1958: 144). Sajnálattal állapíthatjuk meg, hogy az e téren felhasználható forrásoknak mind a mai napig csak egy kis töredékét vették birtokba a kutatók.

* A Magyar Tudományos Akadémián 2020. szeptember 28-án elhangzott székfoglaló előadás szerkesztett változata.

Az itt felsorolt nagy formátumú nyelvész tudósok munkáinak interdiszciplináris jellege s ezáltal a más tudományok művelőre gyakorolt jelentős hatása azt bizonyítja, hogy a honfoglalást követő évszázadokban a Kárpát-medencében élő különböző etnikumok nyelvének azonosításához, ezek területi viszonyainak feltérképezéséhez a helynevek szolgálnak legalkalmasabb forrásul. A címben jelzett nyelvi viszonyokat e kérdéskörre, különösképpen a magyar és a szláv nyelvű lakosság területi érintkezésére összpontosítva vizsgálom a továbbiakban.

Előadásomban azt szeretném igazolni, hogy a szórványemlékek helynévanyagának tudományos elemzése bizonyos pontokon alapjaiban határozza meg a magyar nyelv történetének kutatási lehetőségeit, és ebből adódóan új távlatokat nyithat a magyar nyelvtörténetírás előtt. Elsősorban arra leszek figyelemmel, hogy milyen elméleti és kutatómódszertani megújulás zajlott le a közelmúltban ezen a téren, és milyen további munkára van szükség ahhoz, hogy ez a kutatási terület meg tudjon felelni az itt jelzett fontos feladatoknak.

Ennek megfelelően elsőként arra térek ki, hogy a történeti helynévkutatás külső tudományos feltételei hogyan változtak meg az utóbbi időben. Ezt követően arról szólok, hogy a nyelvtörténeti, illetve a névtudományi kutatások elméleti hátterének megújulása miként hatott a tudományterületre. A helynév-rekonstrukció és a relatív kronológia módszerét felvázolva pedig bemutatom azokat a metodológiai újításokat, amelyek a történeti helynévkutatást a közeljövőben jelentősen előre vihetik. Végül pedig a várható eredményekből a Kárpát-medence korai ómagyar kori magyar–szláv nyelvi viszonyaira vonatkozóan kívánok néhány lényeges, megítélésem szerint szemléletformáló adalékot közreadni.

2. A történeti helynévkutatás lehetőségei nagyban függenek a történettudomány egyes részterületeinek – főképpen a diplomatikának és a történeti földrajznak – a helyzetétől, eredményeitől. A korszerű, megbízható forrásfeltárás terén nagy jelentősége van annak, hogy GYÖRFFY GYÖRGY érdeméből rendelkezésünkre áll a legkorábbi, 1000 és 1131 között keletkezett oklevelek kritikai kiadása (Diplomata Hungariae Antiquissima 1., DHA., 1992). Az oklevelek státuszának – vagyis eredeti–másolati, hiteles–hamis–interpolált jellegének – és ezzel együtt keletkezési idejének a legújabb történettudományi ismereteken alapuló meghatározása, a korábbi ismeretanyag felülvizsgálata alapjaiban érinti a bennük található magyar nyelvű szórványok nyelvtörténeti értékelését is. GYÖRFFY e kulcsfontosságú munkája mellett a folyamatos napvilágot látó további forráskiadványok ugyancsak jelentősen bővítik a kutatások lehetőségeit.

Ezeknek a forráskiadványoknak meghatározó szerepük van abban, hogy a nyelvtörténészek ma a korábbinál jóval nagyobb figyelemben részesítik az ún. bizonytalan kronológiai státuszú oklevelek nyelvi anyagát. Az átiratban fennmaradt, illetve a hamis és az interpolált, vagyis későbbi betoldásokkal meghamisított oklevelek korábban amiatt szorultak háttérbe, illetve estek ki szinte teljesen a nyelvtörténeti vizsgálatok látóteréből, mert éppen azokra a részterületekre – a helyesírás- és hangtörténeti kutatásokra – vonatkozóan adnak jórészt bizonytalan ismereteket, amelyekre a szórványemlékek nyelvi anyagát az idő tájt leginkább felhasználták. SZÓKE MELINDA a garamszentbenedeki apátság interpolált alapítólevelét

vizsgálva olyan nyelvtörténeti módszert alakított ki (2015), amelynek segítségével – összhangban a diplomatika eredményeivel – meg lehet kísérelni a bizonytalan kronológiai státuszú oklevelek időbeli rétegeinek a szétválasztását, s így el lehet végezni a magyar nyelvi anyagoknak a reális értékelését. E módszertant alkalmazta KOVÁCS ÉVA az ugyancsak interpolált százdi alapítólevél helynévi szórványainak nyelvtörténeti elemzését közreadó munkájában (2018). Ez a két monográfia összességében mintegy másfél száz helyre vonatkozó, több mint 200, általános nyelv- és névtörténeti tekintetben hitelesnek tekinthető helynévadattal gazdagította a 11. század nyelvtörténeti forrásbázisát 1067-re, illetve 1075-re vonatkozóan, azaz csupán egyetlen emberöltőnyi időbeli távolságra a Tihanyi alapítólevél 82. helyet jelölő adatától. A 11. századból való bizonytalan kronológiai státuszú további oklevelek feltárása jelenleg is folyik, elsősorban SZÖKE MELINDA (2016, 2018, 2019), PÓCZOS RITA (2015, 2018) és PELCZÉDER KATALIN (2015, 2018) jóvoltából.

Ezek mellett a nyelvtörténeti szempontból kétségkívül legfontosabb korabeli forrásnak, a Tihanyi alapítólevélnek az újrafeldolgozása is elkészült az utóbbi évtizedben: SZENTGYÖRGY RUDOLF (2014), illetőleg én magam (HOFFMANN 2010) foglalkoztunk monografikus szinten ezzel a nyelvemlékkel. Mindezen munkáknak köszönhetően összességében egy olyan új kép áll össze egyre plasztikusabban a 11. század nyelvi mozaikjaiból, amely a KNEI ZSA által e korra vonatkozóan felhasznált forrásbázisnál (1938) nemcsak mennyiségét tekintve támaszkodik jóval nagyobb adatállományra, hanem megbízhatóságában is túlnő azon, mert kizárólag olyan nyelvi elemek alkotják, amelyek ténylegesen előforduló adatként is köthetők ehhez a korszakhoz.

A történeti helynévkutatás nagymértékben támaszkodik a történeti földrajz eredményeire is, mivel a lokalitás a helynevek jelentésének fontos eleme. GYÖRFFY GYÖRGYnek Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza című munkája (1963–1998) a korabeli névanyagnak mintegy a kétharmad részét tárja fel a tudományterület követelményeinek megfelelően, s e nevek a területi szempontú nyelvtörténeti kutatásoknak kiváló alapját jelentik. Ennek pedig azért van különösen nagy jelentősége, mert az Árpád-kori magyar nyelv területi változatainak, a korai ómagyar nyelvjárásoknak a tanulmányozására aligha találhatunk megfelelőbb forrásanyagot, mint a lokális kötöttséggel funkcionáló helyneveket. A szórványemlékek neveinek azonosítása és helyhez kötése persze nem mindig könnyű feladat: ebben nemritkán éppen a helynévtörténeti elemzés tud segítséget nyújtani a történeti földrajzi, illetve általában a történettudományi kutatásoknak.

Mindebből az a következtetés szűrhető le, hogy a helynévtörténész eredményei abban az esetben lehetnek igazán megbízhatóak, ha ő maga is hiteles, korszerű forrásközlési elvek alapján közzétett, mondhatni minőségi adatokkal dolgozik. Ilyen adatok pedig egyre nagyobb számban állnak rendelkezésre.

Egy öniróniát sem nélkülöző megállapítás szerint a nyelvtörténész két esetben van nehéz helyzetben: akkor, ha túl kevés, illetve akkor, ha túl sok adata van. Ez utóbbi, valóban nem könnyű probléma megoldásában a digitális adatkezelés jöhet segítségünkre, amely különösen a térinformatika alkalmazásával biztosít minőségileg is új lehetőségeket. Ennek révén ugyanis nemcsak adatok nagy tömegét

kezelhetjük egyidejűleg viszonylag könnyen, hanem a jelenségek és folyamatok tipizálását, valamint időbeli és térbeli áttekintését is nagyban segíti a megfelelően alkalmazott digitális technológia.

3. A történeti helynévkutatást az utóbbi időben jelentősen érintette egyfelől a nyelvtörténeti, másfelől a névtani kutatások elméletének és módszertanának a változása.

A magyar nyelvtörténetírás fő vonulatát megítélésem szerint újabban az jellemzi leginkább, hogy – noha más törekvések is jelen vannak benne – egyre szorosan ágyazódik bele a funkcionális nyelvészet irányzatú erősödött keretébe. Ez alapvető szemléletváltást nem követelt meg a tudományterület kutatóitól, ugyanis jó néhány alapelv és módszer, amely ebben az elméleti keretben újabb megközelítési perspektívákat nyitó rendszerré állt egybe, jórészt már régóta jelen van a hagyományosnak mondott magyar nyelvtörténeti vizsgálatokban. Minthogy pedig a történeti névkutatás ebben a tekintetben lényegében véve követte a magyar nyelvtörténeti kutatások általános fejlődését, a funkcionális megközelítés legfontosabb alapelvei e részdiszciplína szemléletében és módszereiben is rendre feltűnnek. (Ehhez l. HOFFMANN 2012.)

Újítást ebbe a szemléletváltozásba leginkább az onomasztikai nézőpont megerősödése hozott. A korábbi kutatások kevésbé figyeltek ugyanis arra, hogy a szórványok nagy része tulajdonnév, s ez a szócsoport sajátos nyelvi tulajdonságokkal rendelkezik. A nevekkel való foglalkozás a nemzetközi tudományos szintéren lényegében az utóbbi bő fél évszázadban vált önálló diszciplínává. Ennek fontos szerepe volt a nevekről vallott tudományos szemlélet változásában is, amely korábban főképpen a modellelméletek, majd a funkcionális nyelvészeti és a pragmatika, újabban pedig leginkább a kognitív tudomány hatására módosult.

A névfelfogásban bekövetkezett változásokról itt sajnos nincs tér részletebben szólni (l. ehhez HOFFMANN–RÁCZ–TÓTH 2018: 99–133), és messzire is vezetne vállalt témámtól, ezért e gondolatkörből csak néhány – az itteni problémakör szempontjából különösen fontos – mozzanatot emelek ki.

E felfogás a neveket – s köztük a helyneveket – gazdag jelentésszerkezettel rendelkező nyelvi elemeknek tekinti, amit a tudományos interpretálásukban is figyelembe kell venni. A névadást verbális aktusnak, cselekvésnek tartja, és szakít a fokozatos tulajdonnévvé válás egyedüli magyarító elvként elfogadott értelmezésével. Ennek alapján elkülöníti, de pragmatikai, szocioonomasztikai síkon – mint a névközösség tagjait – össze is kapcsolja a névadók és a névhasználók körét. Tekintettel van arra, hogy jelentős különbségek mutatkoznak az egyes helynévfajták, főképpen a természetes, illetve az ember alkotta helyek megnevezési és névhasználati folyamatában, sőt az egyes névfajták (pl. a településnevek) különböző névtípusaihoz is eltérő jellemzők kapcsolódhatnak. Kiemeli továbbá a szemantikai, lexikális-morfológiai és szintaktikai téren egyaránt megjelenő névminták szerepét és rendszeralkotó jellegét.

A magyar történeti helynévkutatást az elmúlt évtizedekben erős és termékenynek bizonyuló hatások érték a névelmélet területéről, amelyek azonban leginkább közvetett módon érvényesültek. Nemzetközi téren ugyanis a történeti irányú

kutatások az onomasztika figyelmének a perifériájára szorultak, s a helynevek terén jobbra az etimológiai vizsgálatokra korlátozódtak. Előtérbe kerültek a leíró jellegű elemzések, az alkalmazott névtudományi közelítésmód, és a két ősi névfajta, a személynév és a helynév mellett egyre nagyobb teret kapott az újabban kialakult névfajták vizsgálata. Mindezt szemléletesen jelezte a legutóbb Debrecenben megrendezett 26. nemzetközi névtudományi kongresszus előadásainak tematikus megoszlása is: a mintegy 200 előadó közül alig tucatnyi foglalkozott helynévtörténeti kérdésekkel.

A magyar névtani kutatásokban a történeti tematika – a hagyományoknak megfelelően – továbbra is vezető szerepet játszik. Nem gondolom azonban, hogy ez a nemzetközi élvonaltól való távolságot, netán valamiféle elavult szemléletet jelezne. Ellenkezőleg: az említett kongresszus több más tényezővel együttesen is azt mutatta, hogy a hazai kutatások a nemzetközi onomasztika közvetlen élvonalába tartoznak.

A magyar névkutatás erős történeti irányultsága, a magyar nyelvtörténeti kutatásokkal való szoros kapcsolata a magyar nyelv történetének fentebb már jelzett, sajátos, más nyelvekétől eltérő forráshelyzetéből adódik. A magyar írásbeliség első négy évszázadából a szórványemlékek magyar nevek tízezreit őrizték meg számunkra, miközben ebből a korból rajtuk kívül csupán – az egyébként rendkívüli jelentőségű, de mindössze néhány tucatnyi mondatot s benne pár száz szót tartalmazó – korai kis szövegemlékek maradtak ránk. Ez a körülmény érthető módon felértékeli a szórványemlékek nyelvtörténeti jelentőségét. A magyar történeti személy- és helynévkutatás ebből következően elsősorban a nyelvtörténeti vizsgálatokkal tart szoros kapcsolatot, és az onomasztika területéről inkább csak az utóbbi évtizedekben kapott számottevő ösztönzést. Ez a sajátos tudományközi helyzet – az erős történettudományi kapcsolatokkal együtt – ugyanakkor rendkívül inspirálóan hatott a tudományterület művelésére és fejlődésére.

4. A magyar helynévtörténeti kutatások terén az elméleti-módszertani megújulás a közelmúltban elsősorban két csomópont körül bontakozott ki. A helynév-rekonstrukciós eljárás az egyes helynevekre mint a rendszer elemeire fordít figyelmet, a relatív kronológiai vizsgálat pedig a névrendszer belső összefüggéseit igyekszik feltárni. A továbbiakban ezeknek az eljárásoknak a fő jellemzőit mutatom be.

4.1. A helynevek nyelvészeti vizsgálatában a kezdetek óta meghatározó szerepe van az etimológiai elemzésnek. Az etimológus azt tartja többnyire elsődleges feladatának, hogy bemutassa a névnek a keletkezésekor feltehető nyelvi alakját, leginkább a morfológiai és fonológiai szerkezetét. A névmagyarázat a helynév keletkezésének a pillanatára összpontosítja a figyelmet, egy olyan helyzetre, amelyet a történeti korokra vonatkozóan csak egészen kivételes esetben lehet konkrétan megismerni. A nevek bonyolult, több dimenziós rendszerben jönnek létre, és sokrétű helyzetekben funkcionálnak, s e tényezők minél vizsgáltebb körű figyelembevételre elősegítheti a mélyebb megismerésüket is. Azt a vizsgálati módszert, amely a nevek keletkezését és változását összetett viszonyrendszerükben elemzi, helynév-rekonstrukciónak nevezzük. Ennek az eljárásnak egyes elemei többé-kevésbé már korábban is megjelentek az etimológiai magyarázatokban – főleg MELICH részletező és BENKŐ széles látókörű névfejtéseiben –, de egységes módszerré csak

az utóbbi időben szerveződtek. Mit tekinthetünk e vizsgálati eljárás legfőbb összetevőinek, szempontjainak?

Elsőnek arra a nyilvánvaló – noha a korábbiakban csak ritkán megvalósult – követelményre utalok, hogy minden egyes történeti helynévadatot mindenekelőtt forrásának a közegében kell megvizsgálni. Az egyes nyelvemlékeknek – az előzőekben már említett jellemzőin túlmenően – a helyesírási sajátosságai alapjaiban határozzák meg a benne lévő elemek nyelvi interpretációját. Az elmúlt évek kutatásai azt is bizonyították, hogy a magyar szavak elemzését a latin szöveggörnyezetükkel együtt kell elvégezni. A történeti szociolingvisztikai kutatások pedig rávilágítottak arra, hogy az oklevelek létrehozásában szerepet játszó személyek nyelvi hatásával is számolnunk kell bizonyos esetekben: az oklevelek megszövegezőinek nyelvi lenyomatát például a nevek, névrészek latinra történő lefordításában, a nevek szerkezetét érintő változtatásokban, egyes közszói elemek használatában stb. érhetjük tetten. Ez a szerzői beavatkozás jelentősebb mértékű is lehetett a szórványemlékek egyik fontos műfajában, a történeti tárgyú munkákban: BENKŐ LORÁND számos ilyen esetet mutatott be Anonymus gesztájából (vö. pl. 1998, 2003). Azt, hogy az egyes elemeknek a forráskörnyezetükben történő vizsgálata milyen előnyökkel jár, a legnyilvánvalóbb módon a fentebb már említett nyelvemlékmonográfiák mutatják (a régebbiek közül l. pl. PAIS 1939; BÁRCZI 1951).

E kritérium szemléltetéseképpen a Tihanyi alapítólevélben hetedikként szereplő szórványt említem meg: 1055: *usque ad lacum turku · qui medius ad populum* (SZENTGYÖRGYI 2014: 59). A Tihanyi alapítólevél jelölési sajátosságai alapján a szórvány korabeli kiejtése elvileg [turku] és [türkü] formában is rekonstruálható. A magyar név előtt a *lacus* 'tó' jelentésű latin földrajzi köznévfő áll, amely jellemzően appozíciós szerkezetet alkot az utána álló szóval, azaz így 'Türkü (név) tó'-ként értelmezhető. De előfordul az is, hogy az efféle kapcsolat birtokos jelzős szerkezetként szerepel, tehát 'a Türkü (név) hely) tava' értelmű.

A kontextus elemzése során felmerült problémát olyan módon oldhatjuk meg, hogy a névemlést összevetjük az ugyanerre a helyre vonatkozó későbbi adatokkal. Ez a feladat a névrekonstrukciós eljárásnak is fontos lépése egyúttal: minden helynévadatot az adott helyre vonatkozó, időben egymást követő adatSOROZAT részeként is vizsgálnunk kell. A *turku* esetében az alábbi fontosabb előfordulások emelhetők ki ezek közül: +1092//1399: villa *Turuk*, 1211: villa *Thurkh*, 1458: possessio *Thewrek*, 19. sz. második fele: *Töreki* ~ *Töröki*, puszta, 1974: *Töreki* ~ *Töröki*, puszta (vö. HOFFMANN 2010: 56–60; KOVÁCS 2015: 86–87). A későbbi adatok alapján pedig egyértelműen megállapítható, hogy a Tihanyi alapítólevél adatát [türkü] formában kell rekonstruálni, így nem a *torok* 'torkolat' földrajzi köznevet kereshetjük benne, hanem a *türk* ~ *török* népvévet.

Az azonos helyre vonatkozó megnevezések adatsorát azonban nem mindig könnyű összeállítani, mivel a hangtani módosulások mellett igen gyakran másféle változások is bekövetkezhetnek a nevekben. A példaként hozott *Türkü* név is idővel *-i* helynévképzővel bővült (*Töreki*), az ugyancsak a tihanyi apátság adományozott *Disznó* birtok neve pedig az új birtokosokra utaló *Apáti* névvel cserélődött fel: 1055: *Alius locus qui gisnav dicitur*, 1267/1297: *predium et villam Gesnov* vel *Apati* (vö. HOFFMANN 2010: 98–101; KOVÁCS 2015: 169–170).

E változástípusok ismerete – melyek monografikus összegzését TÓTH VALÉRIA készítette el (Településnevek változástipológiája, 2008) – nélkülözhetetlen az egyedi névrekonstruációk elvégzéséhez is.

A helynév-rekonstrukcióban nemcsak a történeti névanyagnak van szerepe, hanem a modern kori s közte leginkább az élőnyelvi helyneveknek is. Jól példázza ezt a Tihanyi alapítólevélben említett *Kesztölc* esete (1055: inde ad *castelic* & feheruuaru rea meneh hodu utu rea), amelynek helyét SZENTGYÖRGYI RUDOLF ma is használatban lévő határnevek, mikrotoponimák segítségével tudta nagy pontossággal meghatározni (2007).

Ez az eset pedig éppen az eredményével mutat rá arra a hatalmas hiányra, amelyet a tudományos kutatásban a Kárpát-medence élőnyelvi helyneveinek töredékes ismerete jelent. Rendkívül sajnálatos, hogy a kutatók széles körének szakmai felkészültsége, elszántsága ellenére ez a számos tudományterület számára fontos cél, a nyelvterület egészére kiterjedő, tudományos igényű helynévi adatbázis létrehozása – anyagi eszközök híján – mind a mai napig nem tudott megvalósulni.

Kesztölc példája egyúttal arra is rávilágít, hogy a helynév-rekonstrukciós eljárásban fontos követelmény az, hogy a név által jelölt hely névadáskori valóságviszonyai összhangban legyenek a név etimológiai magyarázatával. *Kesztölc* nevét szlávok adták, eredeti formája **Kostel_{bc}*-ként rekonstruálható, amely az ósszláv **kostel_b* 'vár, erősség, erődtemplom' szó *-bc* helynévképzős származéka. Régészeti adatok igazolják, hogy a kérdéses helyen római kori tábor, erődítmény állt, amelynek emlékét közvetve ma is őrzi az itteni *Várdomb* helynév. Mindez igazolja a névmagyarázat valós alapját (vö. HOFFMANN 2010: 126–139).

A Tihanyi alapítólevélbeli *castelic* forma feltehető korabeli [käsztelic] ejtismódja pedig már a név magyar nyelvi adaptációját jelzi. A nyelvek közötti kölcsönzés ügye a névrekonstruáció központi kérdése, erre a továbbiakban térek ki részletesebben. Ugyanígy alább, konkrét területi névelemzés keretében mutatom be a helynév-rekonstrukciónak azokat a további komponenseit is, amelyek a nevek rendszerkapcsolataival vannak összefüggésben.

A helynév-rekonstrukciós eljárás alkalmazása sok vonatkozásban módosítja, pontosítja a nevek eredetéről és változásáról szóló ismereteinket. Ezért elérkezettnek látjuk az időt arra, hogy e módszertan alapján a közeljövőben elkezdődjenek egy teljességre törekvő magyar történeti-etimológiai helynévszótár munkálatai.

4.2. A helynevek időviszonyainak elemzése korábban egy a KNEI ZSÁKA ISTVÁN által kidolgozott elméletre, a helynevek kormeghatározó értékének tételére épült, amely szerint egyes helynévtípusok névegyedeinek keletkezése pontos időhatárokhöz köthető (KNEI ZSÁKA 1938: 371; I. még BÁRCZI 1958: 142–162). Ezt a megállapítást azonban ma már nem tartjuk elfogadhatónak, és így az erre épülő következtetések sem lehetnek érvényesek (vö. HOFFMANN–TÓTH 2016). KNEI ZSÁKA múlhatatlan érdeme viszont, hogy rámutatott az egyes településnév-típusok nyelvi jellegzetességeire és arra, hogy ezek időbeli és térbeli viszonyainak vizsgálata is számos tanulsággal járhat.

A helynevek időviszonyainak feltárásában a nevek keletkezési idejét pontosan meghatározni kívánó abszolút kronológia helyébe a relatív kronológiai vizsgálat módszerét állíthatjuk. Ennek segítségével összevethetővé válnak az egyes

településnév-típusok használatának produktív időszakai. Ezt az összevetést csakis a forrásokban dokumentált adatok alapján tehetjük meg, noha tisztában vagyunk a nevek dokumentáltságának – benne az első említésüknek – az esetlegességével. Abból indulhatunk ki, hogy a nevek első írásos rögzítése (és a források fennmaradása) véletlenszerű ugyan, ez a körülmény azonban mindegyik névegyedet és névtípust azonos módon érinti. Ebből következően pedig az egyes névtípusok egymáshoz viszonyított időbeliségét, azaz relatív kronológiáját nagyobb névmennyiség esetén az első és a további névelőfordulások megbízhatóan kirajzolják.

Ezt az összefüggés elsőként RÁCZ ANITA igazolta egy szemantikai tekintetben homogén névtípus, a népnévből alakul településnevek mintáján (2015). Ebben a szemantikai típusban – mint a legtöbb más településnév-típusban is – a nevek négyféle morfológiai szerkezetben szerepelnek. A népnév állhat alapalakban, formáns nélkül (*Német*), illetve helynévképzővel (*Németi*). Ezek mellett az egyrészes nevek mellett kétrészesek is találhatók: a népnév települést jelentő földrajzi köznévi utótaggal fordul elő (*Németfalu*), vagy – másodlagos alakulású névben – meglévő településnévhez kapcsolódik (*Németkál*).

Az e szerkezeti típusokba tartozó nevek első adatainak időbeli megoszlását diagramon ábrázolva azt láthatjuk, hogy az egyrészes nevek jóval korábban tűnnek fel a forrásokban, mint a kétrészesek, és a leggyakoribb előfordulásuk között is mintegy 100-150 év különbség mutatkozik. Az egyrészes nevek két típusának gyakorisága nagyjából párhuzamosan alakul, a kétrészes nevek két típusa közül a településnévi utótaggal álló másodlagos keletkezésű nevek száma azonban csak némi időbeli eltéréssel kezd gyarapodni (HOFFMANN–RÁCZ–TÓTH 2018: 262).

A relatív kronológiai vizsgálat természetesen elvégezhető másfajta paraméterek szerint is, például különböző szemantikai típusú nevek összevetésével. Az ún. társadalmi csoportnévből – törzsnévből, népnévből és foglalkozásnévből –, valamint a patrocíniumból alakult településnevek relatív kronológiai viszonyát vizsgálva (HOFFMANN–RÁCZ–TÓTH 2018: 292, 301) a jelentős mennyiségi eltérések mellett az időbeli produktivitás terén is határozottan elkülönülnek a többitől a templomcíméből létrejött nevek: a 13. század második és a 14. század első felében rövid és intenzív gyarapodási időszak jelzi a névtípus elterjedésében komoly szerepet játszó egyházi befolyást. Feltűnik még – korábbi véleményeket cáfolva – a törzsnévi és a foglalkozásnévi településnevek időbeli előfordulásának nagyfokú hasonlósága. A népnévi településnevek görbájének kettős csúcsa (a 14., illetve a 15. század első felében) pedig nagy valószínűséggel a belső migráció megújuló erősödését mutatja.

A relatív kronológiai vizsgálatok segítségével egy-egy térségen belül is jellemezhetők az egyes névtípusok időbeli viszonyai, illetve ezek változásai. A Bihar vármegye 12. és 16. század között adathalható településneveire vonatkozóan elvégzett elemzés (HOFFMANN–RÁCZ–TÓTH 2018: 377) azt mutatja be, hogyan változott meg a névrendszer összetétele. A folyamat legfontosabb jellemzője a személynévből alakult településnevek arányának változása: a régi névrendszernek ezek még mintegy a kétharmadát tették ki, négy évszázad múltán pedig már csak az egyharmadát. A természeti környezetre utaló nevek aránya a 12–14. század között jelentősen megnőtt, a kétrészes nevek pedig folyamatos gyarapodást mutatnak: az arányuk csaknem az ötszörösére nőtt. Csekélyebb mértékben ugyan,

de jellemző a jövevénynevek gyarapodása is, amely nem magyar nyelvű lakosság folyamatos betelepülésére utal.

Ezt a folyamatot a névalkotási eszközök oldaláról is megvizsgálhatjuk. A kronológiai elemzés (HOFFMANN–RÁCZ–TÓTH 2018: 379) azt mutatja, hogy a régi helynévrendszer elemei döntően metonimiával és névképzéssel alakultak, de a 13–16. század folyamán fokozatosan egyre nagyobb teret kapott a szintagmatikus úton (szerkesztéssel és kiegészüléssel) való névalkotás. Ez a folyamat összhangban van a magyar nyelvben a közzavakat érintő szóalkotási módok produktivitásának alakulásával is.

A relatív kronológiai vizsgálatok alapján azt a tapasztalatot szűrhetjük le, hogy az egyes szemantikai és morfológiai névtípusok, valamint a hozzájuk kapcsolódó névalkotási módok produktivitása más-más korszakokban jellemezte a magyar helynévrendszert, és különbségek mutatkoznak ezek között területi vonatkozásban is. A különböző névtípusok egyes korokhoz, illetve térségekhez kapcsolódó sajátos mintázata pedig alkalmas arra, hogy kronológiai és területi szempontú nyelvi összevetések alapjául szolgáljon.

5. Ennek szemléltetésére két térség, a Bakonyalja és a Zsitva völgye helynévmintázatát rajzolom fel, elsősorban a magyar–szláv nyelvi viszonyokra összpontosítva.

5.1. Elsőként a Bakonyalja helynévmintázatát mutatom be, öt pataknek, a Marcal jobb oldali mellékvízeinek a völgyében vizsgálva az ómagyar kori nyelvi viszonyokat (részletesebben l. HOFFMANN 2019a). Erről a térségről KNIEZSA ISTVÁN a 11. századra vonatkozóan azt állapította meg, hogy „szláv lakosság Észak-Dunántúl területén kétségtől a Bakony nyugati lejtőin található a legtömörebben. Itt ugyanis nemcsak a telepek nevei, hanem a pataknevek is túlnyomóan szláv eredetűek.” (1938: 424). Bizonyítékként 4 szláv és 1 magyar eredetű víznevet, valamint 2 szláv és 5 magyar eredetű településnevet sorol fel, a 12 névből azonban csak 5 adatható a 11. századból, s néhánynak ma már az etimológiai magyarázata sem fogadható el. Korábban MELICH JÁNOS három itteni szláv eredetű víznévről azt állapította meg, hogy már „a IX. század második felében is meglehetek” (1925–1929: 381). Minthogy pedig megállapításaikat azóta sem cáfolta senki, mint ma is érvényes nyelvtörténeti vélemények forognak közköze nemcsak a nyelvészeti, hanem a történettudományi munkákban is.

Az öt folyóvölgy teljes ómagyar kori településnév-állományát, 176 nevet az újabb etimológiai irodalom, KISS LAJOS szótára (FNESz.) alapján megvizsgálva az alábbi kép tárul elénk. A 165 kétségtől magyar eredetű név mellett mindössze 4 szláv eredetűnek tartott nevet találunk: *Vinár*, *Csatár* és *Zsemleér*, valamint *Rendek* nevét. Am etimológiai problémák ezekkel kapcsolatban is jócskán akadnak. *Vinár* nevét például egy ’bortermelők, szőlőművelők’ jelentésű szláv foglalkozásnévre szokás visszavezetni. Ez a származtatás azonban alapjaiban kérdőjeleződik meg akkor, ha a helynév-rekonstrukció módszerét alkalmazva járunk el, annak az egyik alaptétele ugyanis az, hogy a név által jelölt hely valóságviszonyait nem lehet az etimológiai magyarázat során figyelmen kívül hagyni. Márpedig *Vinár* a Marcal és a Halyagos összefolyásának mély fekvésű, egykor mocsaras szögletében fekszik,

ami szőlőművelésre teljességgel alkalmatlan. (Arról nem is beszélve, hogy a Halyagos völgyében mintegy 20 km-rel feljebb fekszik a Somló hegy, mellette pedig a foglalkozásnévi eredetű nevet viselő *Szőlős* település.) Szláv foglalkozásnévre vezethető vissza *Csatár* 'pajzsgyártók' és *Zsemler* 'zsemlesütők' jelentésű szóból származtatott neve is: ezekre alább még visszatérek, most csak azt jelzem, hogy közvetlen szláv névadásra utaló magyarázatuk erősen kérdéses. *Rendek* régi *Rednek* alakját – ami a szláv nyelvekben elsősorban víznévként szerepel – a **ruda* 'érc' vagy **rudь* 'vörös' jelentésű szóra vezetik vissza. A településnév másodlagos volta egy pataknévhez képest az itteni esetben is elképzelhető, de az eredetéről csak azt követően tudunk pontosabban nyilatkozni, ha a helynév-rekonstrukciós vizsgálat keretében elvégeztük az ezekből a tövekből származó összes Kárpát-medencei névelőfordulás, vagyis a teljes névbokor nyelvi elemzését.

Összességében megállapíthatjuk tehát, hogy a térségben olyan településnévet nem találunk, amely minden kétséget kizáróan közvetlenül szláv nyelvű névadóktól származna, olyat pedig pláne nem, amely valamely nyelvi sajátosságával arra utalna, hogy a magyarok előtt e vidéken szláv népesség élt. Kétségtelenül szláv eredetűek azonban a térség víznevei közül a *Gerence*, a *Tapolca*, a *Torna* és a valamivel bizonytalanabb etimológiájú *Bitva* megnevezései.

Ez a névmintázat – a hosszabb, több településen átfolyó patakok szláv eredetű neveinek és a völgyükben fekvő települések magyar eredetű neveinek az együttes előfordulása – onomasztikai szabályszerűségek alapján kétségkívül azt jelzi, hogy a térségbe betelepülő magyarság ott szláv nyelvű népességet talált. A vízneveiket átvette, a településneveiket azonban nem, hanem maga adott nevet a lakóhelyeinek, birtokainak. Arról, hogy a két nyelv találkozása a Bakonyalján mikor történt meg, nyelv- és névtörténeti eszközökkel nem tudunk nyilatkozni. A legkorábbi, 11. századi adatok, illetőleg az akkorra kétségkívül valószínűsíthető nevek száma is igen csekély ezen a területen: mindössze a *Gerence*, *Torna*, illetve a *Tapolca* víznév, valamint a *Padrag*, *Pápa*, *Tevel*, *Bél*, *Koppány* településnév említhető meg e körben.

A térségre tehát nem áll KRISTÓ GYULÁnak az a tétele, amelyet KNIEZSA véleményét bírálva fogalmazott meg általános érvénnyel, hogy ti. a magyarok „a szláv víz- és településneveket átvették (ahol egyáltalán volt ilyen), de a szláv eredetű helynév környezetének mikrotoponímiáját (a határneveket) már a magyarok alkották meg saját nyelvükön” (KRISTÓ 2003: 89–90).

KRISTÓnak s korábban KNIEZSÁnak és MELICHnek az a felfogása, amely a Kárpát-medence egészében egyneműnek tekinti a magyar–szláv nyelvi kapcsolatknak a helynévmintázatokban tükröződő jellegét, elsősorban elméleti feltevésekre, nem pedig a helynévadatok elemzésére épült. Az egyes térségek helynévviszonyainak konkrét vizsgálata azonban azt mutatja, hogy akár hasonló nyelvi érintkezési körülmények is eredményezhettek eltérő helynévmintázatot.

5.2. Jól példázza ezt a Zsitva folyó völgyének a helynévállománya (ennek elemzését részletesebben I. HOFFMANN 2019b). A Zsitva korábban a Duna mellékvize volt, de a folyószabályozások révén ma a Nyitrába ömlik. A folyó völgye természetföldrajzi tekintetben egykor három részre oszlott: alsó kétharmada alföldi

jellegű mocsaras térségben folyt, feljebb Verebély és Marót között dombos, hullámos területen, felső szakaszán pedig erdős hegyek között haladt.

KNIEZSA ISTVÁN e térség 11. századi nyelvi helyzetéről azt állapította meg, hogy „a tiszta magyar nyelvterület” északi határa Verebélynél húzódott, s ettől északra (Aranyos)Marót magasságáig „egy széles sávot találunk, amelyen vegyes magyar–tót lakosságot igazolhatunk” (1938: 376). Ezt a véleményét 17 helynévre alapozta, amelyek közül csupán négynek van a 11. századból való adata. GYÖRFFY GYÖRGY Bars vármegye történeti földrajzát megrajzolva lényegében ugyanezt állapította meg 15 szláv eredetű nevet felsorolva (1963: 414). A legrészletezőbb véleményt KRISTÓ GYULA fogalmazta meg, aki szerint az északi részen „a szlávsg egy része túlélte a magyar honfoglalást, és a 11. századtól kezdődően erre a szláv etnikumra rétegződött rá az egymásra torlódó telepítések révén az újabb és újabb szláv népesség”, a betelepítés pedig már „korán (alkalmasint a tatárjárást megelőzően) elkezdődhetett” (2003: 90, 96).

Ennél jóval differenciáltabb kép rajzolható meg a Zsitva-völgy teljes korai ómagyar kori, 1350 előtti helynévanyagából, mintegy 180 helynévből: ez 118 település 129 névváltozatát és 49 mikronevet: patakok, hegyek, határrészek stb. megnevezéseit jelenti.

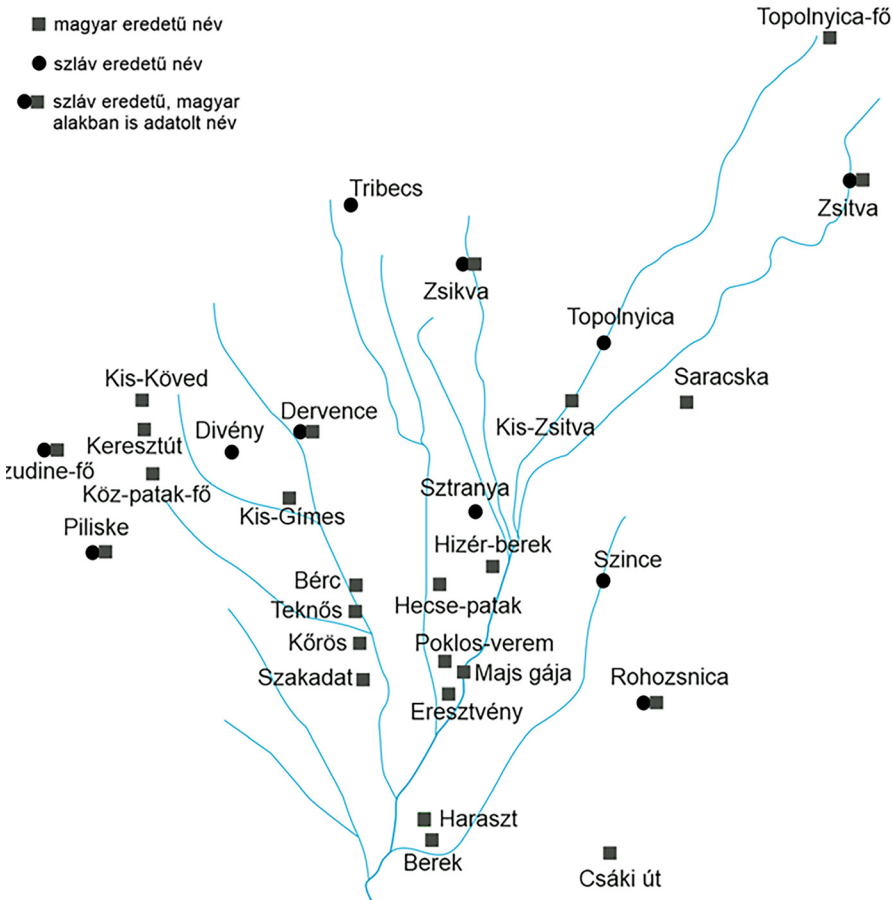
A már említett Verebélytől délre, illetőleg északra eső alsó és felső folyó-völgy névrendszere fontos különbséget mutat: míg az alsó részen a szláv eredetű nevek rétegét egyedül a *Zsitva* neve képviseli, addig a jóval nagyobb névsűrűségű felső térségben a szláv eredetű elnevezések a névállomány több mint egynegyedét teszik ki. A *Zsitva* neve kétségtől szláv eredetű: a **žito* 'gabona' tóból jött létre *-*ovъ* helynévképzővel, és első említései még a magyarban is az eredeti [zsitova] alakját mutatják: 1075/+1124/+1217: *Sitoua*, 1165 k.: *Sitouua* (HOFFMANN 2019b: 50–51).

Az alsó folyóvölgy névmintázata – szláv eredetű folyónév és magyar eredetű településnevek, továbbá emellett még magyar eredetű mikronevek is – emlékeztet a Bakonyalja névviszonyaira, ám ezek mögött nem szükséges ugyanazt a településtörténeti háttérrel feltételeznünk. A *Zsitva* nevét ugyanis nem feltétlenül ebben a térségben ismerte meg a magyarság a szlávoktól, hanem a folyó felső völgyében is átvehette tőlük. Annál is inkább, mert a *Zsitva* neve a helynév-rekonstrukciós vizsgálat szerint a folyónak éppen a Verebély és Marót közötti részén mint szakasznevét keletkezhetett. Ezt abból gondolhatjuk, hogy a folyónak ez a térsége volt csak alkalmas a gabonatermelésre, a feljebb fekvő erdős, hegyes és az alsó mocsaras részen ez a kultúra legfeljebb csak jóval később honosodhatott meg. Bizonyára nem független ettől az sem, hogy az északi folyóvölgy szláv eredetű településnevei (*Szelepcsény*, *Malonyán*, *Taszár*, *Kelecsény*) éppen ezen a részen csoportosulnak (l. a 2. térképet).

E térségben szláv eredetű a több településen átfolyó patakok neveinek (*Dervence*, *Sztranya*, *Szincse*, *Rohozsnica*, *Topolnyica*) nagy része is, továbbá néhány nagyobb hegy megnevezése (*Tribecs*, *Dívény*, *Piliske*). A mikronevek többsége azonban magyar eredetű (l. az 1. térképet).

1. térkép

A Zsitva felső völgye folyóvízneveinek és mikroneveinek nyelvi eredete

Ez a névmintázat – a névállomány belső összefüggéseinek itt sajnos nem részletezhető, aprólékos vizsgálata eredményeképpen – azt mutatja, hogy a Zsitva felső völgyébe betelepülő magyarság ott szláv nyelvű népességet talált, és a maga településeit a köztük lévő térségekben hozta létre. A szlávoktól pedig mind a településeik, mind pedig a nagyobb vizek neveit átvette.

2. térkép

A Zsitva felső völgye településneveinek nyelvi eredete

Érdeemes megjegyezni, hogy négy itteni település neve betelepülő népségre utal: ebből három még a magyarság megjelenése előtt jöhetett létre, amit az mutat, hogy a szláv nyelvű környezetnek megfelelően szláv nyelvi elemekből alkotott névalakokkal jelölték meg a jövevények falvait: németek lakhatták *Nemcsény* és *Nemcsic*, sziléziaiak pedig *Szelezsény* települést. A szakirodalom *Marót* nevét is szláv eredetűnek tartja, pedig ez a morva nép régi magyar nyelvű megnevezéséből jött létre. Így a névadás is a magyarokhoz köthető, ahogyan az RÁCZ ANITÁNAK a népnévi településneveket tárgyaló ikermonográfiája (2011, 2016) alapján megállapítható. Ezek a példák egyúttal azt is jelzik, hogy a névrekonstrukciós eljárásnak fontos része egyfelől a lokális névkörnyezetnek, másfelől pedig a névtípusnak (jelen esetben a népnévi eredetű településneveknek) a pontos ismerete és figyelembevétele.

A névrekonstrukció tekintetében tanulságos *Taszár* esete is. Ez a név egy 'ács' jelentésű szláv foglalkozásnévből jött létre, ugyanúgy, mint ahogyan a Bakonyalján

már említett *Vinár*, *Csatár* és *Zsemlér* nevét is ebbe a névcsoportba sorolja a szakirodalom. E szemantikai névtípus két tagját, a *Taszár* ~ *Teszér* és a *Csatár* ~ *Csitár* neveket TÓTH VALÉRIA elemezte teljes Kárpát-medencei adatolásra törekvően (2019). A nevek egyező szemantikai és morfológiai szerkezete ellenére meggyőző érveléssel azt állapította meg, hogy míg a *Taszár* ~ *Teszér* településnevek a magyarban szláv átvételek, addig a *Csatár* ~ *Csitár* neveknek a közszoói alapja kerülhetett át a magyarba, így ez utóbbiak magyar névadókhoz köthetők. Ez az elemzés azt mutatja, hogy a névrekonstruktóciós eljárásnak fontos összetevője az egyes neveknek az adott nyelv egész korabeli rendszeréhez – közszoói és személynévi állományához – való viszonyítása is.

Tisztázásra várna még az a kérdés is, hogy a magyarok mikor települtek be a Zsitva völgyébe, annak különböző térségeibe; erre azonban nyelvészeti eszközök segítségével sajnos nem tudunk választ adni. Erről a vidékről a legkorábbi néhány adat (a *Taszár*, *Udvar* településnevek és a *Zsitva*, *Zsikva*, *Tormás* víznevek) a Garamszentbenedeki alapítólevél 11. századi, 1075-re tehető rétegéből maradt ránk, ami a megtelepedés ügyében természetesen nem lehet irányadó.

Az azonban a legtöbb esetben maguknak az adatoknak a nyelvi alakjából is kitűnik, hogy a szlávok által adott és használt nevek adaptálódtak-e a magyar nyelvbe: megállapítható, hogy a legtöbb név már első említésekor is ilyen (azaz magyaros hangszerkezetet tükröző) formában jelenik meg a forrásokban. Emögött többféle névszociológiai körülmény is meghúzódhat: jelezheti egyrészt a szláv–magyar együttélést s benne bizonyos mértékű kétnyelvűséget, de utalhat másrészt a szláv nyelvű népesség esetleges nyelvváltására, elmagyarosodására is.

6. Megválaszolásra vár még egy további kérdés is: mi a magyarázata annak, hogy a magyar és a szláv nyelvű népesség találkozása nyomán az itt vizsgált két térségben – a Bakonyalján és a Zsitva mentén – eltérő helynévmintázat alakult ki. Ennek hátterében több tényező is állhat: a folyamat időbeli különbsége, a két nyelvhasználói csoport számbeli eltérése, az érintkezés intenzitásának a mértéke stb. További térségek összevető vizsgálata némely részletet tovább pontosíthat ugyan, de pusztán a helynevek vallomása alapján ezekre a kérdésekre minden tekintetben megnyugtató válaszokat aligha kapunk. Ez pedig egyúttal a nyelv- és névtörténeti vizsgálatoknak a korlátait is megmutatja.

Mivel ezek a problémák más tudományterületek művelőit – elsősorban a történészeket és a régészeket – is foglalkoztatják, újabb eredmények leginkább e diszciplínák közös munkája révén várhatók. Ehhez azonban nem elegendő a kutatók között régóta fennálló, hagyományos kommunikáció, sokkal inkább közös kutatási programokra van szükség. Megítélésem szerint ettől remélhető elsősorban a honfoglalás utáni évszázadok nyelvi-etnikai viszonyainak az eddigieket érdemben meghaladó megismerése. Mindez pedig a jelenleginél jóval biztosabb tudományos alapot jelentene a magyarság korábbi történetének újszerű megvilágítására is.

Kulcsszók: történeti helynévkutatás, helynév-rekonstrukció, relatív helynévkronológia, magyar–szláv érintkezés a korai ómagyar korban.

Hivatkozott irodalom

- BÁRCZI GÉZA 1951. *A tihanyi apátság alapítólevele mint nyelvi emlék*. Nyelvészeti Tanulmányok 1. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- BÁRCZI GÉZA 1958. *A magyar szókincs eredete*. Második, bővített kiadás. Tankönyvkiadó, Budapest.
- BENKŐ LORÁND 1998. *Név és történelem. Tanulmányok az Árpád-korról*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- BENKŐ LORÁND 2003. *Beszélnek a múlt nevei. Tanulmányok az Árpád-kori tulajdonnevekről*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- DHA. = *Diplomata Hungariae antiquissima. Accedunt epistolae et acta ad historiam Hungariae pertinentia. 1. Ab anno 1000 usque ad annum 1196*. Edendo operi praefuit GEORGIUS GYÖRFFY. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1992.
- FNESz. = KISS LAJOS, *Földrajzi nevek etimológiai szótára 1–2. 4., bővített és javított kiadás*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1988.
- GYÖRFFY GYÖRGY 1963–1998. *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza 1–4*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- HOFFMANN ISTVÁN 2010. *A Tihanyi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 16. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- HOFFMANN ISTVÁN 2012. Funkcionális nyelvészet és helynévkutatás. *Magyar Nyelvjárások* 50: 9–26.
- HOFFMANN ISTVÁN 2019a. Magyar–szláv helynévmintázatok az ómagyar kori Bakonyalján. *Magyar Nyelvjárások* 57: 5–29. <https://doi.org/10.30790/mnyj/2019/01>
- HOFFMANN ISTVÁN 2019b. Ómagyar kori helynévmintázatok a Zsitva völgyében. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 15: 49–88. <https://doi.org/10.35528/helynevtort/15/03>
- HOFFMANN ISTVÁN – RÁCZ ANITA – TÓTH VALÉRIA 2018. *Régi magyar helynévadás. A korai ómagyar kor helynevei mint a magyar nyelvtörténet forrásai*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- HOFFMANN ISTVÁN – TÓTH VALÉRIA 2016. A nyelvi és az etnikai rekonstrukció kérdései a 11. századi Kárpát-medencében. *Századok* 150: 257–318.
- KNIEZSA ISTVÁN 1938. Magyarország népei a XI.-ik században. In: SERÉDI JUSZTINIÁN szerk., *Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest. 2: 365–472.
- KOVÁCS ÉVA 2015. *A Tihanyi összeírás mint helynévtörténeti forrás*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 34. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- KOVÁCS ÉVA 2018. *A Százdi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 48. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- KRISTÓ GYULA 2003. *Nem magyar népek a középkori Magyarországon*. Lucidus Kiadó, Budapest.
- MELICH JÁNOS 1925–1929. *A honfoglaláskori Magyarország*. A Magyar Nyelvtudomány Kézikönyve I/6. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- PAIS DEZSŐ 1939. *A veszprémvölgyi apácák görög oklevele mint nyelvi emlék*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 50. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest.

- PELCZÉDER KATALIN 2015. A Bakonybéli összeírás nyelvtörténeti forrásértéke. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 11: 151–164.
- PELCZÉDER KATALIN 2018. A Bakonybéli összeírás helyesírás-történeti sajátosságai. *Magyar Nyelvjárások* 56: 75–88. <https://doi.org/10.30790/mnyj/2018/05>
- PÓCZOS RITA 2015. A Pécsi püspökség alapítólevelének szórványai: *Lupa, Kapos*. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 11: 77–92.
- PÓCZOS RITA 2018. Szent István kori szórványok névtani vizsgálata. Korai helyneveink és a névkontinuitás. *Magyar Nyelv* 114: 392–410. <https://doi.org/10.18349/magyarnyelv.2018.4.392>
- RÁCZ ANITA 2011. *Adatok a népnévvél alakult régi településneveink történetéhez*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 19. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- RÁCZ ANITA 2015. A nép- és törzsnévi helynevek történeti tipológiai sajátosságai. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 11: 17–34.
- RÁCZ ANITA 2016. *Etnonimák a régi magyar településnevekben*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 37. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- SZENTGYÖRGYI RUDOLF 2007. A Keszthelyről Fehérvárra menő hadút. *Névtani Értesítő* 29: 23–47.
- SZENTGYÖRGYI RUDOLF 2014. *A Tihanyi apátság alapítólevele 1. Az alapítólevél szövege, diplomatikai és nyelvi leírása*. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest.
- SZŐKE MELINDA 2015. *A Garamszentbenedeki apátság alapítólevelének nyelvtörténeti vizsgálata*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 33. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- SZŐKE MELINDA 2016. A bakonybéli apátság 1037. évi alapítóleveléről. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 12: 45–58.
- SZŐKE MELINDA 2018. Szempontok a Bakonybéli alapítólevél kronológiai rétegeinek megállapításához. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 14: 73–87. <https://doi.org/10.35528/helynevtort/14/03>
- SZŐKE MELINDA 2019. Szent István Pécsváradi oklevelének *Sorlogys* helynevééről és ami körülötte lehetett. *Névtani Értesítő* 41: 91–106. <https://doi.org/10.29178/nevtort.2019.5>
- TÓTH VALÉRIA 2008. *Településnevek változástipológiája*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 14. Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke, Debrecen.
- TÓTH VALÉRIA 2019. Módszertani problémák a Kárpát-medence régi helyneveinek etimológiai kutatásában. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 15: 21–48. <https://doi.org/10.35528/helynevtort/15/02>

Data and theory in the study of linguistic relations in the Carpathian Basin during the Old Hungarian era

The study of Old Hungarian toponyms has played an integral role in Hungarian research in historical linguistics for a long time. Recent decades have witnessed an increased scholarly attention to these linguistic elements again, influenced by a variety of factors. Findings in history (especially diplomatics and historical geography) enabled the inclusion of new sources in such studies and the strengthening of the onomastics approach offered more effective means for studies in historical linguistics. Etymological explanations have gradually been replaced by the method of toponym recon-

struction, which examines the genesis and changes of toponyms in a complex system of linguistic, social, and cultural relations. At the same time, the previously used chronological approach was replaced by the relative chronological assessment of various toponym types. The toponymic patterns of certain eras and regions may be drawn with the use of these two methods and this enables us to explore temporal and spatial relationships of languages used in a specific region. These studies may contribute to reviewing and refining our knowledge on the linguistic and ethnic relations of the Carpathian Basin from a historical perspective, while even more comprehensive findings can be expected as a result of cooperation with associated scholarly disciplines (especially history and archeology).

Keywords: historical toponomastics, toponym reconstruction, relative toponym chronology, Hungarian-Slavic contacts in the early Old Hungarian era.

HOFFMANN ISTVÁN
Debreceni Egyetem

*Látlak, nézlek – minek nevezzetek?**

1. Bevezetés. Az utóbbi években a Magyar Nyelv című folyóiratban publikáltam néhány, „eretnek” nyelvtörténeti megoldásokat tartalmazó tanulmányt. Nemrég botlottam bele a magyar személyjelölési problémakörbe, amelynek vizsgálatá során igei és névszói személyvégződéseinknek, azaz igei személyragjainknak és birtokos személyjeleinknek kialakulását, nyelvtörténeti útját kívánom uralisztikai háttérben – az eddigi nézetek fényében – nyomozni. Egyelőre úgy látom, hogy ezt csak monografikusan végezhetem el, ami nem kevés időt fog igénybe venni, de reményeim szerint talán módomban lesz véghezvinni. Ez alkalommal a kérdéskör egy apró, de nem lényegtelen részét veszem górcső alá, ez pedig a *-lak/-lek* személyvégződés létrejöttének mikéntje és az ilyent tartalmazó igealakok kategorizálása.

Az ilyen ragot tartalmazó igealaknak még a kategóriába való besorolása is komoly nézeteltéréseket váltott ki tudományágunkban (l. különösen VELCSOVNÉ 1974). Előrebocsátom, hogy én is (határozott) tárgyias orientációjúnak tekintem a *-lak/-lek* ragos igealakokat.

Most sorra veszem e ragunk kialakulásával kapcsolatos legfontosabb nézeteket, amelyeket idézetekkel szemléltetek, hogy az olvasó hiteles képet kapjon ennek a morfémanak az elmúlt több mint száz év során kialakult és kalandos változásokat elszenvedett történeti és leíró szempontú megítéléséről.

Abban a tekintetben viszonylagos egyetértés született a kutatók körében, hogy e ragunk *l*-je azonos a Sg2. személyű *-l* igeraggal, *k*-ja pedig az alanyi ragozás Sg1. személyű igeragjával, de a *-lak/-lek* „ragbokor” *l* elemének eredete mára már más megvilágításba került.

„A magyar *tudlak, kérlek* egyes és többes számú tárgyra egyaránt mutat, alanyra pedig mindig [egyes számú, H. L.] első személyűre. Ezt az első személyt a végén levő *-k* jelöli, ép úgy mint a tárgyatlan *tudok, tudjak* alakokban. – A második személyű *t á r g y a t* pedig nyilván az *-l* hang mutatja; ez tehát eredetére nézve azonos a második személyű *l a n y -l* ragjával: *észél, írá-l, kérné-l* stb.” (TMNy. 606; kiemelve az eredetiben, H. L.). „Korai szövegemlékeinkben nincs rá példa; vö. LaskS.: *Teged kerlek es vzunlak, ma tegedet miltathlan jmadlak*” (E. ABÁFFY 1991: 157). E rag tehát elég későn jelent meg nyelvemlékeinkben, de teljesen nyilvánvaló, hogy még az ómagyar nyelvállapot előtt keletkezett (így E. ABÁFFY 1991: 138; SÁROSI 2003: 162).

* Lektoraim értékes észrevételei – amelyekért ezúton fejezem ki köszönetemet – hozzájárultak tanulmányom végső megformálásához. – Miután elküldtem a Magyar Nyelvnek e tanulmányomat, a szerkesztőség arról értesített, hogy HEGEDŰS ATILÁ É. Kiss Katalinnak a Nyelvtudományi Társaság 2019. június 4-i ülésén történt köszöntésekor ugyanilyen témájú előadást tartott, amely az Általános Nyelvészeti Tanulmányok 32. kötetében jelent meg „Pótlás a Kis magyar nyelvtörténethez: a *-lak/-lek* igerag eredete” címen (HEGEDŰS 2020). A szerkesztőség szíves közvetítésével HEGEDŰS kolléga rendelkezésemre bocsátotta kéziratát; miután megismerkedtem dolgozatával, arra a következtetésre jutottam, hogy a két írás tartalmilag nem ellentétes.

A *-lak/-lek* rag elemeinek mibenlétével kapcsolatos nézetet MELICH és KLEMM kutatásának köszönhetően sikerült úgy módosítani, hogy igen valószínű, sőt – szilárd meggyőződésem szerint – biztos megoldáshoz juthattunk. Most ezt ismertetem részletes idézetekkel.

A magyar *kérlek, várlak* kapcsán született vélekedések egyike: „Ez alakokban a *-lek, -lak*-beli *l* az egyik nézet szerint csak »nyilván a 2. személyű tárgy« jele (l. TMNy. 606), a másik szerint bizonyosan az (l. BUDENZ, SZINNYEI, THOMSEN, Nyr. XLI [1912:] 28). Mindkét nézet tehát az *-l*-ben az alanyi ragozású *-l*-et keresi (vö. *írál, ír nál, gondolkozol, gondolkozzál, irtál*; nb. ez az *l* jelöli az egyes és a többes 2. személyű tárgyat). E nézet ellen sok kifogást lehet emelni. Az egyik az, hogy az *-l* személyrag a jelentő mód jelen idejében eredetileg csak az ikes igéknél volt meg, innen terjedt s terjed ma is az iktelenekre (vö. *adol, veszel, teszel* stb.)... Nagy baj szerintem az is, hogy a cselekvő személy jele *-k*, holott *-m*-et várnánk. Igaz, hogy a történeti kor folyamán a *-k* helyén *-m*-ből fejlődött *-n*-et is találunk¹[...], úgy hogy a mai *-k* későbbi is lehet. Mindezek a tények elégségesek arra, hogy a *-lek, -lak* eddigi magyarázatában kételkedjünk” (MELICH 1913: 248–249, 1914: 44–45).

KLEMM – MELICH megjegyzéseire támaszkodva – igyekezett összeszedni azokat az érveket, amelyek az addigi nézet ellen szólnak. „A *-lak, -lek* tárgyas személyragot úgy szokták magyarázni, hogy a *-k* benne az egyszámú 1. személyű alanyt jelöli (vö. *láto-k, váro-k, kérë-k*), az *-l*- pedig [...] az egyes- és többesszámú 2. személyű tárgyat (az *l* ily 2. személyt jelölő szerepét látjuk ily alakokban: *alszo-l, feksző-l, adtá-l, kérté-l, igyá-l, egyé-l*). E magyarázat helyesvolta ellen kételkedés merült fel (vö. MELICH J.: A magyar tárgyas igeragozás. MNy. IX, 1913. 248.) [...] [Bekezdés.] MELICH J. [...] két kifogást hoz fel a *-lak, -lek* tárgyas személyrag hagyományos magyarázata ellen. Az egyik az, hogy az *-l* személyrag a jelentő mód jelen idejében eredetileg csak az ikes igéknél volt meg, innen terjedt s terjed ma is az iktelenekre. A másik kifogás az, hogy a cselekvő személy jele *-k*, holott *-m*-et várnánk. MELICHnek e két kifogásához még két kifogást fűzhetünk hozzá. Miért van csak egyszámú 1. személyű alany mellett a 2. személyű tárgy megjelölve (*lát-lak, kér-lek téged v. titeket*); ellenben ha az alany nem az egyszámú első személy, akkor az állítmány alanyi ragozású, azaz nincs ott az *-l* (*ő lát, kér téged v. titeket, mi látunk, kérünk téged v. titeket, ők látnak, kérnek téged v. titeket*; nem pedig: *ő *látol(on), *kérel(en), mi *látolunk, *kérelünk, ők *látolnak, *kérelnek téged v. titeket*)? Továbbá miért nincs megjelölve a tárgy többsége a személyragban (*lát-lak, kér-lek téged v. titeket*) [...] [Bekezdés.] Ha tehát ennyi kifogás merül fel a *-lak, -lek* tárgyas személyrag hagyományos magyarázata ellen, kérdés, hogyan magyarázzuk. Találunk a magyarban többféle *-l* igeképzőt, ezek közül a következőket vonhatjuk bele magyarázatunk körébe: a gyakorító *-l*-t (pl. *sujtol, kérel, döföl*), a műveltető *-l*-t (pl. *émél = szoptat*;

¹ MELICH (1913: 248–249, 1914: 44–45) feltevése, miszerint a nyelvmélekekben a Sg1. sz. *-m* igéi személyrag helyett olykor *-n* található, egyrészt téves olvasat, másrészt íráshiba, ami a sriptorok javítgatásaiból világosan megállapítható, amint ezt KOROMPAY KLÁRA kolléganóm levélben közölte velem.

nevel, növel), a denominalis *-l-t* (pl. *orvosol*). Az ily *-l* képzős igék egyesszámú 1. személyű alakjából (*sujtolok, kérelek, émélék, nevelék, növelék, orvoslok*) meg lehet magyarázni a *-lak, -lek* tárgyias személyrag alakját és szerepét” (KLEMM 1925: 256–257; én emeltem ki, H. L.). Továbbá: „Eredetileg így mondták: *én *sujtolok, *kérelek, *émélék, *növelék, *orvosolok téged v. titeket* [...] az egész **-lok, *-lök* igevégzet személyraggá lett [...] A **-lok, *-lök* személyragot azután egy fokkal nyíltabban kezdték ejteni” (KLEMM 1925: 256–257; vö. még 258).

„E magyarázat mellett eloszlik az a négy kifogás, amely a *-lak, -lek* tárgyias személyrag hagyományos magyarázata ellen felmerült, nevezetesen az a kifogás: 1. *Miért* van itt *-l*, holott ez csak az ikes igéknél van meg? Ez az *-l* nem azonos az *alszol, fekszel, adtál, kértél, igyál, egyél*-féle alakokban levő *-l-lel*, vagyis nem névmási elem, nem a fgr. **t* 2. személyű névmástő gyenge fokának (**δ*) a fejleménye, hanem eredetileg igeképző. 2. *Miért -k* itt a cselekvő személy jele, holott *-m-et* várnánk? Mert ezek a *-lak, -lek* végű igealakok eredetileg alanyi ragozású alakok, mint *látok, kérek*. Ilyenkor az ikes igéknél is *-k* van (*eszem ~ megeszlek*); ezek az igék ugyanis előfordulhatnak átható és átnemható minőségben egyaránt, az utóbbi szerepben régen rendszeren ikes ragozásúak, az előbbi szerepben rendszeren iktelenek. [...] 3. *Miért* nincs megjelölve a tárgy többsége? Mert eredetileg a *-lak, -lek*-ben a tárgy egyáltalában nem volt megjelölve. 4. *Miért* egyedül csak az egyesszámú 1. személyű alany mellett van megjelölve a 2. személyű tárgy (*én lát-lak, kér-lek téged v. titeket*); ellenben ha az alany nem az egyesszámú 1. személy, hanem más személy vagy többesszámú, akkor az állítmány alanyi ragozású: *ő lát, mi látunk, ők látnak téged v. titeket*. A régi magyarázat mellett azt lehetne várni, hogy minden számú és személyű alanynál kifejeztessek *-l* 2. személyű névmási elemmel a 2. személyű tárgy. Az új magyarázat szerint az *-l* eredetileg igeképző volt, mely csak mondattani tapadás útján jutott 2. személyű tárgyat jelölő szerepéhez.² A mondattani tapadás a beszédben előforduló kedvező lélektani szituációtól függ. [...] A *-lak, -lek* esetében a mondattani tapadás oka talán az volt, hogy sokkal kedvezőbb a lélektani helyzet az egyesszámú 1. személyű alany mellett, mint más alany mellett, mert a 2. személyű tárgy (*téged, titeket*) leggyakrabban az egyesszámú 1. személyű alannal kapcsolatban fordul elő” (KLEMM 1925: 258–259; én emeltem ki, H. L.).

HORGER (1931: 52–53) és a szuffixumok eredetét tanulmányozó TAULI (1956: 214) is egyetértéssel fogadta KLEMM (1925) magyarázatát, amely először tehát MELICHNÉL (1913: 248) merült föl.

NYÍRI racionálisan összegezte a hagyományos felfogás kritikájából megszületett történeti értelmezést. „Valószínű, hogy minden olyan *-l* képzős tranzitív ige lehetett kiinduló pontja a *-lak, -lek* határozott egyes/többes 2. személyű tárgyra vonatkozó, egyes szám 1. személyű alanyt is kifejező morfémának, melynek *-l* képző nélküli igealakjai is elevenek voltak. Ilyen a *kér* : *kérel, néz* : *nézel, ér* : *érel* ’öfter berühren’, *üt* : *ütel, vet* : *vetel > vetél* (vö. SÁMSON EDGÁR, A magyar nyelv egyszerű gyakorító képzői 20, 34, 35, 19 stb.). Az *én kérek* mellett lehetett

² Voltaképpen a következő észrevétel is ilyesmit sejtet: „a második személy tárgyra mutató *-lak, -lek* [...] melyben persze [...] nincsen második személyű névmási tárgy” (BÁRCZI 1965: 280).

valakit, valamit, tégedet, titeket tárgy (vö. még ma is: *mi kérünk* nemcsak *téged, titeket*, hanem *valakit, valamit, valakiket, valamiket* is); hasonlóképpen a *kérélek* > *kérlek valakit, valamit, téged, titeket*. [...] – KLEMM ANTAL (MNY. XXI [1925:] 257) mutat rá arra, hogy a *kérlek* előzménye *kérelek* volt, és ehhez hasonlóan volt eredetileg *sajtolok, emelek, nevelek, orvosolok téged, titeket* [...] én a *kérlek* és társai alaki szerkezetének, valamint egyes 1. személyű alanyra és egyes/többes 2. személyű tárgyra utalásának létrejöttét általában paradigmából való kiválással magyarázom” (NYÍRI 1973–1974: 156; vö. még 159, NYÍRI 2004: 24). NYÍRINEK nyilvánvalóan igaza van, hogy a *kérélek* önállósult, vagyis *kérlek* lett.

Tudtommal RÉDEI (1989: 202–205) volt az, aki az „állóvizet” igazán föl-kavarta, amikor az *-l* és az *-sz* személyvégződés elődjét igenévképzőben vélte megtalálni. A rokon nyelvi megfelelőekkel rendelkező *-l* deverbális nomenképzőt (pl. *fonal, fedél*) és pl. a nyelvjárási *föl* ’kochen’, *nöl* ’wachsen’ *l*-jét azonosította nyelvtörténetileg ezzel a személyraggal.

Ezt E. ABAFFY elutasította a következő érvekkel: 1. noha ilyen eredetű személyvégzések vannak a rokon nyelvekben, ez a körülmény még nem igazolja, hogy az *-l* is így keletkezett volna; 2. participiumképzőből kiindulva azzal kellene számolni, hogy az ősmagyar korban (1. és 2. személyben (még) általános volt a nominális állítmány (E. ABAFFY 1991a: 386–388; vö. még BENKŐ 1980: 237). E. ABAFFYNAK ez utóbbi érve azonban téves, hiszen RÉDEI javaslatának racionális eleme, hogy e végződés megszületését a 3. személyre teszi föl, ti. a 3. személyű igealakok nagyon gyakran névszói alakokból, participiumképzővel bővült formákból születtek meg. (Erről l. részletesebben HONTI 2020b.)

Azzal szokás számolni, hogy nyelvünk történetében a Sg3. személyben volt \emptyset és (névszóképzői eredetű) *-n* személyrag, RÉDEI szerint e készlet még (ugyan-csak névszóképzői, participiumi eredetű) *-sz* és *-l* igeraggal is bővült volna; de vajon mi indokolta volna funkcionálisan az azonos személyi szerepkörű végzések ezen kavalkádját?

Történeti nyelvtanunkba már az ennek a nézetnek a szellemében fogant magyarázat került be. „Eredetileg feltehetően az E/1. *-k* rag is utalhatott a második személyű tárgyra. A *-lak/-lek* rag bizonyára másodlagos, s talán csak az ősmagyar kor utolsó szakaszában vált raggá. A rag kialakulásának folyamata nem bizonyítható, csak feltevésekre támaszkodhatunk.³ [Bekezdés.] A legvalószínűbb vélemény az, mely E/1. *-k*-t lát a ragban, az *-l*-et pedig gyakorító képzőnek tartja, s úgy gondolja, minden olyan *-l* képzős tranzitív ige kiindulópontja lehetett a *-lak/-lek* ragnak, melynek *-l* képző nélküli alakjai is elevenek voltak: *kér* : *kérel*, *sujt* : *sujtol* stb. Eredetileg ezek E/1. *-e* mind harmadik, mind második személyű határozatlan tárgyra vonatkozhatott (én *kérek valakit, téged, én kérelek valakit, téged*), majd olyan megoszlás történt, hogy a *kérek* csak harmadik, a *kérelek* > *kérlek* pedig csak második személyű tárgyra utalt. Tehát: *én kérek vkít* vagy *téged* → *én kérek vkít; én kérelek vkít* vagy *téged* → *én kérelek > kérlek téged*. [Bekezdés.] Így a *-lak/-lek* olyan funkcióban vált raggá, hogy E/2. vagy T/2. tárgyra utalt. Ez a paradigma nem teljesedett ki, a többi személyben ugyanaz az alak tölti be a kettős

³ Hasonlóan BÁRCZI 1975: 60.

funkciót: *ő kér valakit vagy téged, mi kérünk vkit vagy téged stb.*” (E. ABAFFY 1991b: 138–139; vö. még E. ABAFFY 1992: 193, 231).

HAVAS részletesen előadta e ragunk megszületésének körülményeiről vallott nézetét. Szerinte a *-lak/-lek* személyragról a következő állapítható meg: „Anyagát tekintve problémátlan benne a *-k*: azonos a Sg1 általános végződésével. Az *-l* elemre vonatkozólag kétféle elképzelés lehetséges. Az egyik szerint etimológiailag azonos, vagy legalábbis azonos eredetű a Sg2 *-l*-jével. Ha így van, tárgyra utaló elemnek kell lennie, s az is rendben levőnek látszik, hogy ilyenként megelőzi az alanyra utalót (ez a tárgyas ragozás többes számában is így van). Két komoly probléma van azonban ezzel a megoldással: az agglutinálódás lépéseit – nevezetesen az elsőt, amikor még csak az *-l*-nek kellett volna meglennie – nehéz belátni (egyes vélemények szerint sohasem létezett **kérel* alak a **kérelek* > *kérlek* előzményeként): illetve az *-l*-t itt a tárgy jelölőjeként kellene felfognunk, ami példátlan lenne (hiszen a mediális–intranszitiv sorban mindig alanyt jelöl). A másik megoldáskísérlet szerint (NYÍRI 1974) az *-l* itt tranzitív képző, a *kérek* és a **kérelek* eredetileg egymás mellett élhetett, mindkettő általános ragozású alak volt, s csak a kontextus megoszlása (*kérek valamit*, de **kérelek téged, titeket*) hozta létre a *-lak/-lek* mai tárgyasnak érzett, s kizárólag 2. személyű tárgyra irányuló jelentését. Ezzel a megoldással viszont az a baj, hogy a kontextus illetén megoszlására nem mutatkozik független bizonyíték (annál is kevésbé, mivel ugyanabban a kontextusban Pl1 alanynál nyoma sincs ilyesminek: *kérünk* – és nem **kérünk* – *téged/titeket*), s így az elképzelés valójában csak előfeltételezi, amit meg kíván magyarázni. Itt a medializációs teória sem segít, mert a tárgy nemcsak határozatlanak nem fogható fel, hanem lényegtelennek, pusztán körülményhatározónak sem. A *-lak/-lek* eredetét (nem is annyira a mi? vagy a hogyan?, mint mindenekelőtt a miért? kérdése tekintetében) továbbra sem tekinthetjük megoldottnak” (HAVAS 2005: 179–180; l. még HAVAS 2004: 134–135 is).

A modern szemléletet képviselő É. KISS (2003: 323) és DEN DIKKEN (2004: 480–490, 1. jegyzet) is az E. ABAFFY közvettette megoldást tartja helyesnek. É. KISS (és nyomában mások is) új morfoszintaktikai szempont alapján igyekezett föltörni a *-lak/-lek* rejtélyét, és többször is visszatért erre a problémára. Most főleg az ő nézetét szemléltetem saját szavaival.

„Ha egy jelenség rendszerszerűtlennek tűnik, ez annak a jele, hogy még nem ismertük fel a jelenséget mozgó törvényt. [Bekezdés.] E meggyőződésünknek megfelelően az 1. és 2. személyű tárggyal való igeegyeztetést is törvény irányítja – ha nem is univerzális, csak a nyelvek egy csoportjára jellemző törvény. E törvényt COMRIE (1980) írta le az északkelet-szibériai csukcs, korják és kamcsadál nyelvek tényei alapján. [Bekezdés.] COMRIE megfigyelése szerint e nyelvekben a mondatban kifejezett esemény szereplői, illetve az őket megtestesítő igei személyragok személyük szerint egy ún. elevenségi (animacy) hierarchiába rendeződnek. Ennek lényege, hogy az 1. személy prominensebb, mint a 2. személy, s a 2. személy prominensebb, mint a 3. személy, és az egyes számú alakok is prominensebbek mint a többes számúak” (É. KISS 2003: 323). „Egy ige tárgyának kevésbé prominensnek kell lennie, mint az ige alanyának. Az e követelményt megsértő tárggyal

az ige nem egyeztethető. [Bekezdés.] Az inverz egyeztetési tilalom hatálya alá kerülő esetekben a tárgyi egyeztető morféma elmarad, azaz az ige tárgyas ragozás helyett alanyi ragozásban áll” (É. KISS 2003: 324; vö. még É. KISS 2010–2011: 142). É. KISS – KÁNTOR (2014: 58) is megkövült inverz egyeztetési tilommal magyarázza a *-lak/-lek*-nek ezt az egyediségét.

É. KISS esetleges kontaktuson alapuló távoli kapcsolatot is lehetségesnek vél: „Az inverz egyeztetési tilalom ezidáig a magyaron kívül csak [...] három északkelet-szibériai nyelvből ismert [...]. Kérdés, hogy vajon a magyar és a korják–csukcs–kamcsadál nyelvek egyedi fejlődése során véletlenszerűen kialakulhatott-e egy lényegében azonos megszorítás. A korják, csukcs és kamcsadál nyelveket szoros genetikai rokonság fűzi össze. A magyart genetikai rokonság nem köti e nyelvcsoporthoz. Azt azonban érdemes volna megvizsgálni, hogy vajon az uráli nyelvcsalád szibériai nyelveiben nem fedezhetők-e fel az inverz egyeztetési tilalom jelei, azaz vajon nem egy hajdani, az uráli és az északkelet-szibériai nyelveket is magába foglaló nyelvsvövetségre utaló jelenséggel van dolgunk. Az uráli nyelvekkel és a kelet-szibériai jukagírral kapcsolatban már vetődött fel ilyen hipotézis” (É. KISS 2003: 326).

Nem sokkal később ennél részletesebben megfogalmazva is előadta ezt az elképzelést: „The facts that a verb taking 3rd person subject and a 1st or 2nd person object does not bear any object agreement morpheme, whereas a verb taking a 1st person singular subject and a 2nd person object morpheme can both be derived from the so-called inverse agreement constraint known from the Chukotko-Kamchatkan languages (see COMRIE 1980), which forbids V–object agreement in case the object is more animate than the subject. It is a question for further research whether Hungarian and the Chukotko-Kamchatkan languages can have developed the same constraint independently of one another [...] it does not seem implausible to hypothesize that Proto-Uralic, a distant ancestor of Hungarian, and Proto-Chukotko-Kamchatkan could belong to the same Sprachbund [...] The hypothesis that the inverse agreement constraint is a relic of a Uralic–Siberian Sprachbund would be supported if the constraint could also be pointed out in the (nearly extinct) Siberian languages of the Uralic family, i. e., in the Samoyed languages, in Vogul, and in Ostyak” (É. KISS 2005: 114–115).

Még később már több történeti lehetőséggel számolt É. KISS, például azzal, hogy az inverz tárgyjelölési tilalom esetleg ugor újítás lenne, amely áterjedt a szamojédba, onnét pedig a paleo-szibériai nyelvekbe, illetve „hogy a differenciált tárgy–ige egyeztetés és az inverz egyeztetés tilalma az uráli nyelvcsalád valamennyi szibériai tagját jellemezhetette; vagy areális jelenséggé terjedt el Szibériában, vagy esetleg az alapnyelvből maradt fenn” (É. KISS 2015: 109–110).

2. Megjegyzések

2.1. A Sg2. személyű *-l* igerag történetével részletesen itt nem foglalkozom, leendő monográfiámban egy külön pontban igyekszem majd tisztázni. A Sg1. személyű *-k* igeragra ugyanez a sors vár. Lévén a *-lak/-lek* rag ősmagyar kori, talán mégsem korlátozódott az *-l* használata eredetileg a múlt időkre és a feltételes

módra, hanem pl. a *tész* tőtípusú igékben is megjelenhetett éppen disszimilációs okból, hogy kevésbé monoton hangzású legyen az igealak, tehát *tészész* \geq *tészél*; nem lehet ugyanis véletlen, hogy az *-l* leginkább a szibiláns tövű igékben szerepel!!⁴

Lektoraim egyike, KOROMPAY KLÁRA javasolta, hogy ne rejtsem véka alá a Sg2. személyű *-l* igerag forrásával kapcsolatos megoldási javaslatomat a majdani monográfiámra és egy más fórumon lehetőleg hamarosan ugyancsak napvilágot látó tanulmányomra (HONTI 2020b) utalva. Az utóbbi években főleg a Magyar Nyelvben közzétett cikkeimben a korábbi felfogásokhoz, nézetekhez képest bevallottan „eretnek” gondolatokat tettem közzé,⁵ jelen tanulmányom és a 2020b jelzésű is ilyen. Az általam megfogalmazott változássornak az a lényege, hogy Sg2. személyű névmásból agglutinálódott igerag *t* eleme az ismert okból *d*-vé válván, további változásokat is elszenvedett. A rokon nyelvek közül ez a szamojéd nyelvekben (pl. MIKOLA 1988: 241, 2004: 105–106, 119) és a finnben (pl. HÄKKINEN 1994: 165–166) jól dokumentált fejlemény, de megvan más nyelvekben is (l. SEREBRENNIKOV 1974: 124–127). Tehát:

- (1) $t > d / \delta > l / r$
 (2) $t > \delta > \vartheta$

A $*\delta > (>) *s$ (= *sz*) megszületése az eddig ismertektől eltérő körülményeknek köszönhető, ez az általam instabil tövűnek nevezett igékben alakult ki, amely változás a hangtani környezet hatására bekövetkezett asszimiláció, vagyis a szomszédos szótag *s* (= *sz*) hatására a δ -t *s* (= *sz*) váltotta föl, erről (l. pl. HONTI 2020a: 84–86).

- tes-el* = *tész-ël*
- (3) $*tes- : *tes-et > *tes-ed \geq *tes-e\delta < \begin{matrix} \square \\ \square \end{matrix}$
 $(*tes-e\vartheta >) *tes-es = \textit{tész-ész} \geq \textit{téssz} (= \textit{tész-sz})$

2.2. MELICHHEL (1913, 1914) ellentétben a „nyilván” és a „bizonyosan” – az én nyelvismeretem szerint – szinonimák, tehát ahogy én látom, a TMNy., BUDENZ, SZINNYEI és THOMSEN azonos mértékben tekintették helyesnek a Sg2. személyű *-l* igeragnak és a *-lak/-lek l* elemének állítólagos történeti azonosságát valló nézetet.

2.3. KLEMM (1925: 258–259) történeti értelmezésében a *-lak/-lek l*-je ige-képzőből keletkezett, míg a Sg2. sz. alanyi *-l* igerag (*iszo-l*, *alszo-l*) egyesek szerint a $*t$ - kezdetű Sg2. sz. személyes névmásból, mások szerint viszont ennek az *-l* személyragnak az előzménye is a gyakorító funkciójú *-l* ige-képző. Az igei személyragnak a megfelelő személyes névmásból való származtatása teljesen természetes, de az ige-képzőből eredtetett Sg. 2. személyű *-l* igei személyragnak

⁴ A *-lak/-lek*-ről szólva: „Although the etymology of *-l* is uncertain, it is clearly cognate with the 2nd person subject agreement morpheme of the so-called *-ik* conjugation” (É. KISS 2013: 9).

⁵ „Eretnek” nézetek megfogalmazásában előttem járt BENKŐ LORÁND, ő volt az úttörő, és ez a negyven évvel ezelőtti monográfiájában világosan látható (l. BENKŐ 1980: 191).

egy másik finit alakba és más funkcióban való beépülése legfeljebb bűvészmutatványának felelne meg, nem pedig reális nyelvi változásnak.

A *-lak/-lek* ragos igealak létrejötte szempontjából valószínűleg döntő jelentőségű a *kérél* ige, amely több, tudományos célú szótárunkban is megtalálható: *kérél* 'kérve engesztel, békít' (CZF. 3: 564), *kérél* 'erbitten, besänftigen', *szép szóval valakit kérelni* (NySz. 2: 213), *kérél* (ÚMTsz. 3: 218a). A CZF. (3: 551–552) a *kér* alatt tartalmaz *kérlek* adatokat, a legelsők 1510-ből valók, csak az nem dönthető el számomra, vajon a *kér* vagy a *kérél* finit alakjairól van-e szó. Maga a *kérél* ige talán periferikus használatúvá lett, a TESz. (2: 452ab) és az EWUng. (1: 733ab) meg sem említi, hanem csak a derivátumait (*kérelem* [= *kérelém!*], *kérlel*) közli; BALASSA (1940: 404b) szótára közli ugyan, de csak tájszóként, „A magyar nyelv értelmező szótára” viszont egyáltalán nem tesz róla említést. Ennek ellenére az interneten több kapcsolattereső szövegben találkozni vele, pl. „Kérek titeket jelentsétek ezt a HAMIS oldalt”; „Kérek véd a fejedbe ezeket a mondatokat”; „Kérek, jelentkezz be a felhasználóneveddel”; „Kérek isten hallgass én rám”; „Kérek győzd meg az alábbi linken”. A Bécsi kódexből származó: *nem gi ő z e l e k varny* (idézi KLEMM 1928–1940: 122) és a Keszthelyi kódexből való *hywtalok* (idézi MELICH 1913: 156, jegyzet, 1914: 35, jegyzet) is szépen dokumentálja ezen igeragunk forrásszerkezetét.

A (*kérél* >) *kérélek* > *kérlek* változás nyilvánvalóan a Horger-törvény érvényesülésének következménye.

HAVAS hosszasan idézett nézetével vannak problémáim: 1. „egyes vélemények szerint sohasem létezett **kérel* alak a **kérelek* > *kérlek* előzményeként” – sajnálatos módon nem árulja el, ki és miért vonja kétségbe a *kérél* létezését (de l. a fentebb idézett adatokat!); 2. „ugyanabban a kontextusban Pl1 alanynál nyoma sincs ilyesminek: *kérünk* – és nem **kérünk* – *téged/titeket*”; persze hogy nincs, hiszen a *kérél* (amely tehát igenis valóságos alak!!!) → *kérélek* > *kérlek* alakban az *l* hangalakjánál fogva asszociálódott a Sg2. személlyel, gyaníthatólag annak lehetett itt szerepe, hogy a „Sg1 ↔ Sg2” kommunikáció sokkal gyakoribb, mint a „Pl1 ↔ Sg2/Pl2”.⁶ Lényegében KLEMM (1925: 258–259) fentebb idézett vélekedése is ezt fejezi ki.

É. KISSnek (2003: 324) történeti szempontból feltétlenül igaza van abban, hogy a *-lak/-lek* ragban a tárgyi egyeztető morféma elmarad, ti. *-l* eleme nem a **t-* személyes névmásból keletkezett tárgyi egyeztetés végett, hanem a *kérél*, *sujtol* stb. *-l* igeképzőjéből adaptáció révén. Később mintha részben mégis más értelemben nyilatkozott volna ugyanerről egy szerzőtársával közösen: „a *kérlek*, *látlak* féle igealakokban egy *-l-* morféma, az egyes szám 2. személyű személyrag egyik allomorfa utal a tárgyra” (É. KISS – KÁNTOR 2014: 56–58; lényegében ugyanígy korábban is: É. KISS 2005: 110–111). Itt annyit kell korrigálnom, hogy a *-lak/-lek* *-l-*je nem „az egyes szám 2. személyű személyrag egyik allomorfa”, hanem ez valóban igeképzői eredetű, és csak a véletlen játéka, hogy a két elem hangtanilag megegyezik, ami nyilván azt is elősegíti, hogy az anyanyelvi beszélők expressis

⁶Egyébként is egy lehetséges változás vagy bekövetkezik, vagy nem. Lényegében ezt fejezi ki a szerző egy megjegyzése is (HAVAS 2004: 137, 68. jegyzet, 2005: 182, 66. jegyzet).

verbis az egyes számú 2. személyű tárgyra utaló elemként érzékelik, amely analógiásan, „ráértéssel” a többes számú 2. személyű tárgyra is áterjedt. A *látlak, nézlek* stb. alakokban így az *l* teljesen nyilvánvalóan a 2. személyű tárgyat „veszi célba” a *hozol, nézél* stb. igeragjával fennálló homofónia folytán, szinkron szempontból tehát – a történeti hátteret tekintve látszólag – mégis a tárgyi egyeztetés hordozója, megvalósítója. Továbbá az a körülmény, hogy a *-lak/-lek* végződés főnévi igenévhez birtokos személyjelként csatlakozhat, a tárgyas igeragozás és a birtokos személyjelezés bizonyos funkcionális rokonsága révén azt erősíti meg, hogy a *látlak, nézlek* igealakok bizonyos határozott tárgyas irányultságúak. Summa summarum: egyetértek ugyan M. KORCHMÁROSSAL (1977: 74), de KOROMPAY KLÁRA lektorom figyelmeztető szavai nyomán inkább egyedi jelenségnek tekintem a *látlak, nézlek* igealakokat, amelyek önálló, határozott tárgyas orientációjú kategóriát alkotnak.

Sajnálattal kell megállapítanom, hogy nem mindenben vagyok képes követni É. KISS (2015: 109–110) kissé bonyolult, a *-lak/-lek* esetleges nyelvtörténeti kalandozásait sugalló gondolatmenetét, főleg talán ezért nem is vagyok képes egyetérteni vele... Legfeljebb annyi kommentárt fűzhetek ehhez, hogy a sok ezer évvel ezelőtti uráli korra visszatekintve bármiféle nyelvészövetség gondolatával el lehet játszani, a még korábbi időkre gondolva pedig akár a nosztratikus alapnyelv vagy éppen a Proto-World rekonstruálásával is.

2.4. Nekem problémát jelent, hogy a Sg1. személyű alanyi ragozású igealakban a *-k* személyrag előtt középső nyelvállású az előhangzó, pl. *lát-ok, néz-ék, üt-ök*, de a *-lak/-lek*-ben alsó nyelvállású a *-k* előtti magánhangzó. A KLEMM (1925: 256–257) rekonstruálta *-IVk* végződésű adatokban a magánhangzó középső nyelvállású (*o, ě*), míg a ténylegesen létezőkben alsó nyelvállású (*a, e*) van. Ezen igék közül a *sujtol* és az *orvosol* KLEMMnél is második szótagi *o*-t tartalmaz; a **kérelék*-ben forrásaim szerint (l. fentebb) az ige szótári alakja nyilvánvalóan *kérél*; a többi ige esetében (**ēmēlek, *nēvelék*) bizonytalan vagyok: az *ēmik* adatai közt a NySz.-ban az *ēm*-nek csak a második szótagi magánhangzóhiányos derivátumai szerepelnek (NySz. 1: 624–625), tehát nincs információm a hiányzó magánhangzó nyelvállásáról, vagyis hogy *e* avagy *ě* magánhangzóval van-e dolgunk; a *nő* anyagában (NySz. 2: 993–1000) nyílt *e*-t tartalmazó *nēvel* található (vö. *Meg nevellec és megsokasítalac tégedet*, NySz. 2: 997; további ilyen régi nyelvi adatokat l. KLEMM 1928–1940: 122).

Azt hiszem, hogy a KLEMM-féle *kérelék* forma téves lehet, a szóközépi magánhangzó ui. kétségtelenül zárt *ě* (l. fentebb a szótári adatokat), helyesen tehát: *kérēlek*; de az igerag magánhangzójának minőségét illetően zavarban vagyok, hiszen a 2. személyű tárgyat és a Sg1. személyű alanyt jelölő morféma magánhangzója ma alsó nyelvállású: *-lak/-lek*, de MELICH szerint „Bizonyos dolog, hogy a *-lak, -lek*-beli mai *e* (nyílt *e*) ~ a vocális eredetileg zártabb volt, másképp BUDENZ UgAl. 348, SZINNYEI NyK. XXXIII [1903:] 257, 258” (MELICH 1913: 248, *jegyzet, 1914: 44, *jegyzet); ezt a vélekedést KLEMM (1925: 258) egyetértőleg idézi. BUDENZ (i. h.) azonban csak szinkron értelmű megjegyzést tett történeti háttér nélkül, SZINNYEI (1903: 257) szerint viszont a *-lak/-lek* magánhangzója állandó, ezért nem volt, és nincs is benne váltakozás, tehát ab ovo alsó nyelvállású volt.

MELICH és KLEMM csak a Sg1. sz. alanyi igerag magánhangzójából (vö. pl. *lát-ok, néz-ék, üt-ök*) kiindulva vélhette eredetileg középső nyelvállásúnak a *-lak/-lek* magánhangzóját, ami persze teljesen logikus feltevés, nyilván így is kellett lennie. Talán a *kér-él* igének fordulhatott elő leggyakrabban a 2. személyű tárgyra utaló Sg1. személyű alakja, de gyaníthatólag így is meglehetősen ritkán szerepelhetett, különösen nehezen kerülhetett volna be nyelvemlékszövegekbe, hiszen olyan közvetlen kapcsolatteremtést fejez ki, amely feltételezi a szemtől szemben megvalósuló kommunikációt. A talán gyakori *kér-él-ek* alakban a kiejtés monotóniájának csökkentése végett történhetett a *kér-él-ek* > *kér-élek* progresszív disszimiláció, majd ez indukálta a többi ige ilyen alakjában a *-lok/-lök* (?-lök) > *-lak/-lek* nyiltabbá válást, amit a Keszthelyi kódex *hywtalok* (> *hívtalak*; közli MELICH 1913: 156, jegyzet, 1914: 35, jegyzet) és a Döbrentei kódex *zülelek* (*szülel-ek/szülelelek* > *szüllek*;⁷ közli NySz. 3: 351; E. ABAFFY 1991b: 144) adata is mutat; e változás következtében transzparens lett az új morfémaegyüttes.

Más esetekben pedig éppen a regresszív asszimiláció módosította a finit ige hangalakját: „*adjon* : > *adjonak* ~ *adjanak*; *lég-yn* : > *lég-yn-ek* ~ *lég-yn-ek*” (BENKŐ 1980: 249).

2.5. Nekem úgy tűnik, hogy a KLEMM (1928–1940: 122) idézte *tanitanolak, ruháznolak* (*büntetnelek, kérnelek, vernelek, üldöznelek*)⁸ alakok támogatják a nyelvállás szerinti disszimilációval kapcsolatos magyarázatomat, ti. a birtokos személyjeles infinitívusokban az igenévképző magánhangzója mindig középső nyelvállású, vagyis pl. *vern-ém, tanítanod, ruháznom, üldöz-nöd, büntet-n-ém, kér-n-éd*, tehát a KLEMM-féle palatális hangrendű alakok valójában ilyen hangalakúak: *vern-élek, üldöz-n-élek, büntet-n-élek, kér-n-élek*.

Természetesen téves elképzelés, hogy a tárgyas ragozás igeragjai eredetileg birtokos személyjelek lettek volna, valójában mindegyik valamikor az alapnyelv igen ősi korszakában a személyes névmások agglutinációjával keletkezett, ezért egyezik meg többé-kevésbé a két kategória megfelelő elemeinek hangalakja. De azt is le kell szögezni, és ezt a tudomány művelői régóta így vallják, hogy a tárgyas igei személyragok és a birtokos személyjelek közti hangalaki hasonlóság vagy egyezés és a funkcionális közelség teljesen nyilvánvaló tény közös forrásuk és azonos keletkezési körülményeik folytán (ehhez vö. pl. BENKŐ 1980: 256–257).⁹

⁷ Föltéve, hogy nem elbeszélő múltú igealakról (*szülelek*) van szó.

⁸ Vajon nem inkább *üldöz-n-élek*?

⁹ Célszerű azonban szem előtt tartani, hogy a személyes névmásokból agglutinálódott személyvégződések nyilvánvalóan a grammatikai funkciók szerinti formában enklitizálódtak majd agglutinálódtak a lexémákhoz, vagyis az ige alanyi funkciót hordozó személyjelölőjének előzménye nominatívuszi személyes névmás volt, a tárgyas ragozású igerag akkuzatívuszi alakú személyes névmásból keletkezett, a birtokos személyjel előzménye genitívuszragos személyes névmás volt (l. HONTI 1995: 60–61). Vagyis pl. **anta-mš* >> **anta-m* 'ich gebe' > fi. *anna-n* ~ m. *ado-m*, **anta-tš* >> **anta-t* 'du gibst' > fi. *anna-t* ~ m. *ado-d*, **anta-Dx/Pr/∅* > **anta-pa/Pr/∅* 'er gibst' > fi. *anta-a* ~ m. *ad-∅*, **anta-sšt* 'er gibt ihn/es' > (fi. *antaa hänet/sen* ~) m. *ad-ja*, **kota-mšn* >> **kota-mš* 'mein Haus' > fi. *kota-ni* ~ m. *háza-m*, **kota-tšn* >> **kota-tš* 'dein Haus' > fi. *kota-si* ~ m. *háza-d*, **kota-sšn* >> **kota-sš* 'sein Haus' >> fi. *kota-nsa* ~ m. *ház-a*; Dx = **pa/*pā* vagy **ja/*jā*, vagy **-k* partícipiumpképző, Pr = praesens.

Mindegyiküknek egyik funkciója a határozottság kifejezése, és ez szemléletesen megnyilvánul abban, hogy a *-lak/-lek* birtokos személyjelként főnévi igenévhez is járulhat: *meg kell nékem tégedet vernelek / tanitanolak / ruháznolak / üldöznelek / büntetnelek, szabad kérnelek* (idézi: KLEMM 1928–1940: 122).

2.6. A *-lak/-lek* ragos igealakokról való funkcionális tudnivalókat szerintem a következő idézet foglalja össze hitelesen: „Ennek az elemnek a használata a megfelelő szintaktikai viszonylatokban épp olyan kötelező, mint a 3. személyű tárgyra utaló tárgyas személyragok jelentkezése a maguk kötött környezetében. Utaló ereje is ugyanolyan hatékony: maradéktalan biztonsággal idézi fel minden helyzetben az E/1. személyű alanyt és a 2. személyű – természeténél fogva mindig határozott – tárgyat. [Bekezdés.] Leíró szempontból mindenképpen tárgyas személyragnak kell tehát minősítenünk a *-lak/-lek*-et; ez a minősítés akkor is helytálló maradna, ha az elnevezést VELCSOV MÁRTONNÉ korrekciójával »határozott tárgyas«-ra változtatnánk [VELCSOVNÉ 1974: 126–128, H. L.]. [...] Ahogy azonban elkülönül a *-lak/-lek* az alanyinak nevezett személyragoktól a tárgyra utalás többletjelentése révén, ugyanúgy a tárgyasként ismert többi igealaktól is elválík a vonatkoztatott tárgy személyét illetően”¹⁰ (M. KORCHMÁROS 1977: 73–74).

Ezt a határozott állásfoglalást még inkább megerősítendő olyan érveket sorolok fel, amelyek a kérdéskör történeti és leíró tanulmányozása során direkt vagy indirekt módon esetleg már többször is megfogalmazódtak.

Kétségtelen, hogy a *látlak, nézlek* alakokban benne foglaltatik az egyébként rejtőzködőnek tűnő tárgy, míg pl. a *látom, nézem* igealakok történetileg is, explicite is megjelenítik a tárgyat. Én is úgy látom tehát, hogy a *-lak/-lek* határozott Sg2. és/vagy Pl2. személyű személyes névmási tárgyat jelöl annak ellenére, hogy nincsen olyan eleme, amely eredetét tekintve explicit módon a 2. személyű személyes névmási tárgyat jelölné, ezért jogos LOTZ (1962, 1967, 1976b, 1976c) nyomán – aki egyébként határozottan helytelenítette az ilyen megformáltságú igealak tárgyas ragozásúként való kategorizálását – implikatív alaknak minősíteni.

Hasonlóan zavarba kellene jönnünk azonban néhány más igealakunk megítélésakor is, amelyek közül kettőt említek meg. Nyilvánvaló, hogy az *-m* személyragos *látom* és *nézem* határozott tárgyra utalnak, de az *ikes* igék ugyancsak Sg1. személyű alakjai esetében a személyrag nem teszi nyilvánvalóvá, vajon van-e az igealaknak határozott tárgya, vagy egyáltalán van-e tárgya, vö. pl. *bort iszom, iszom a bort ~ bort öntök, öntöm a bort, látnánk valamit, látnánk őt*. Ezzel csak azt kívánom deklarálni, hogy például az *iszom* és a *látnánk* kontextustól függetlenül nem minősül sem alanyi, sem tárgyas ragozású képződménynek, miképpen például a *nyom* és a *fagy* sem tekinthető környezettől függetlenül sem főnévnek, sem igeének, vagyis teljesen értelmetlen a nomenverbum mibenlétén „légüres térben”

¹⁰ A most idézett állásfoglalással ellentétben némelyek nem nyilvánítanak egyértelmű vélelmet, ami talán érthető is. Vö. pl. „az egyes szám 1. személyű igen 2. személyű tárgy esetén megjelenő *-lak/-lek* rag, mely nem illik sem a tárgyas, sem a tárgyatlan paradigmába; esetlegességnek tűnik a grammatika rendszerében” (É. KISS 2003: 323). „Although according to the traditions of Hungarian linguistics the *-lak* inflection is not part of the definite paradigm, I regard it as such on the basis of its function” (KÖRTVÉLY 2005: 39, 12. jegyzet); e szerző ugyanezen könyvének a 40. oldalán lévő táblázatban a *nézlek* igealak azonban a „determinative” oszlopban található.

töprengeni, de a most példaként felsorolt igealakok esetében statisztikai, gyakorisági szempontból kiindulva bizonyos formákat potenciálisan inkább tárgyas ragozásúnak vagy óvatosabban fogalmazva: tárgyi irányultságúnak tekinthetünk; ilyen az *iszom*, míg a *látnánk* esetében nincsen támpontunk.

3. Összefoglalás. A dolgozatban két kérdésre próbáltam választ találni a *-lak/-lek* személyragos igealakok (pl. *látlak, nézlek*) kapcsán: 1. alanyi vagy tárgyas ragozásúnak minősülnek-e, 2. miként jött létre ez a raghalmozódás.

Az első kérdésre az a válasz adható, hogy funkcióját tekintve határozott tárgyat jelenítenek meg az ilyen igealakok, noha a cselekvőre, az alanyra közvetlenül utaló személyvégződésük, a *-k* révén az alanyi ragozási sorhoz kapcsolódnak. Az *l* révén a tárggyal asszociálódott, alaktani megformáltságuk és ennek következtében funkciójuk folytán a határozott tárgyra utalónak, de nem expressis verbis tárgyas megformáltságúnak, hanem – KOROMPAY KLÁRA javaslatára – különös, egyedi jelenségnek minősítem a *-lak/-lek* ragos igealakokat.

A második kérdésre tulajdonképpen már jó száz évvel ezelőtt megszületett a némelyek által időnként vitatott, de teljesen hiteles válasz: a frekventatív (és a denominális) *-l* képzős igék Sg1. személyű alakjából morfémathatár-eltolódás révén jött létre ez az új „tárgyi személyvégződés”: pl. *kérlek* 'kérek; kérlek téged(et)/titeket' > *kérlek* 'kérek; kérlek téged(et)/titeket' > *kérlek* 'kérlek téged(et)/titeket'. Ebben a *-lak/-lek* alakban a más morfológiai előzményre visszamenő Sg2. személyű *-l* igei személyrag és a vele homofon frekventatív (és denominális) *-l* képző funkcionálisan asszociálódott, és így a Sg2. (> Pl2.) személyű tárgy és a Sg1. személyű alany portmanteau-morfémájává lett.

Kulcsszók: magyar nyelv, morfológia, igei személyrag, nyelvtörténet.

Hivatkozott irodalom

- E. ABAFFY ERZSÉBET 1991a. Igei személyragjaink eredetéről: vitás kérdések. *Magyar Nyelv* 87: 385–393.
- E. ABAFFY ERZSÉBET 1991b. Az igei személyragozás. In: BENKŐ LORÁND szerk., *A magyar nyelv történeti nyelvtana. I. A korai ómagyar kor és előzményei*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 122–159.
- E. ABAFFY ERZSÉBET 1992. Az igei személyragozás. In: BENKŐ LORÁND szerk., *A magyar nyelv történeti nyelvtana. II/1. A kései ómagyar kor. Morfématika*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 184–238.
- BALASSA=BALASSA JÓZSEF, *Amagyar nyelv szótára* 1–2. Grill Károly Könyvkiadóvállalata, Budapest, 1940.
- BÁRCZI GÉZA 1965. A tárgyrag eredetének kérdéséhez. *Magyar Nyelv* 61: 276–281.
- BÁRCZI GÉZA 1975. *A magyar nyelv életrajza*. 3. kiadás. Gondolat Kiadó, Budapest.
- BENKŐ LORÁND 1980. *Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegelemzéi*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- COMRIE, BERNARD 1980. Invers verb forms in Siberia: evidence from Chukchee, Koryak, and Kamchadal. *Folia Linguistica* I/1: 61–74.

- CzF. = CZUCZOR GERGELY – FOGARASI JÁNOS, *A magyar nyelv szótára* 1–6. Emich Gusztáv/Athenaeum, Pest/Budapest, 1862–1874.
- DEN DIKKEN, MARCEL 2004. Agreement and 'clause union'. In: É. KISS KATALIN – VAN RIEMSDIJK, HENK eds., *Verb clusters*. John Benjamins Publishing Company, Amsterdam–Philadelphia. 445–496.
- É. KISS KATALIN 2003. A szibériai kapcsolat (avagy miért nem tárgyasan ragozzuk az igét 1. és 2. személyű tárgy esetén). *Magyar Nyelvjárások* 41: 321–326.
- É. KISS KATALIN 2005. The inverse agreement constraint in Hungarian – a relic of a Uralic–Siberian Sprachbund? In: BROEKHUIS, HANS – CORVER, NORBERT – HUYBREGTS, RINY – KLEINHENZ, URSULA – KOSTER, JAN eds., *Organizing Grammar. Linguistic Studies in Honor of Henk van Riemsdijk*. Mouton de Gruyter, Berlin. 108–116.
- É. KISS KATALIN 2010–2011. A magyar alanyi és tárgyas igeragozás kialakulásának szintaktikai hátteréről. *Nyelvtudományi Közlemények* 107: 131–146.
- É. KISS KATALIN 2013. The Inverse Agreement Constraint in Uralic Languages. *Finnougric Languages and Linguistics* 2/1: 2–21.
- É. KISS KATALIN 2015. Mondattani rekonstrukció nyelvi kövületekből. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 27: 107–125.
- É. KISS KATALIN – KÁNTOR GERGELY 2014. Változások az igei toldalékolás morfoszintaxisában és szintaktikai hátterében. In: É. KISS KATALIN szerk., *Magyar generatív történeti mondattan*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 53–94.
- EWUng. = *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen* 1–2. Hrg. BENKŐ, LORÁND. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1993–1995.
- HAVAS FERENC 2004. Objective Conjugation and Medialisation. *Acta Linguistica Hungarica* 51: 95–141.
- HAVAS FERENC 2005. Tárgyas ragozás és medializáció. In: OSZKÓ BEATRIX – SIPOS MÁRIA szerk., *Uráli Grammatizáló*. Budapesti Uráli Műhely 4. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest. 147–185.
- HÄKKINEN, KAISA 1994. *Agricolasta nykykieleen. Suomen kirjakielen historia*. Werner Söderström Osakeyhtiö, Porvoo–Helsinki–Juva.
- HEGEDŰS ATTILA 2020. Pótlás a Kis magyar nyelvtörténethez: a *-lak/-lek* igerag eredete. In: KENESEI ISTVÁN főszerk., *Újabb eredmények a grammatikaelmélet, nyelvtörténet és uralisztika köréből*. Általános Nyelvészeti Tanulmányok 32. Akadémiai Kiadó, Budapest. 397–404.
- HONTI LÁSZLÓ 1995. Zur Morphotaktik und Morphosyntax der uralischen/finnisch-ugrischen Grundsprache. In: LESKINEN, HEIKKI szerk., *Congressus Octavus Internationalis Fenno-Ugristarum 10–15. 8. 1995. 1. Moderatores*, Jyväskylä. 53–82.
- HONTI LÁSZLÓ 2020a. Zur Frage nach den dentalen Spiranten in den Vorgängern der uralischen Sprachen. *Folia Uralica Debreceniensia* 26: 75–106.
- HONTI LÁSZLÓ 2020b. A magyar nyelv 2. személyű személyvégződesei (nyelvtörténeti tanulmány). *Folia Uralica Debreceniensia* 27. Megjelenés alatt.
- HORGER ANTAL 1931. *A magyar igeragozás története*. Acta Litterarum AO Scientiarum Reg. Universitatis Hung. Franciscosephinae. Sectio: Philologico-Historica 2. Szegedi Városi Nyomda és Könyvkiadó R.-T., Szeged.

- KLEMM ANTAL 1925. A *-lak, -lek* tárgyas személyrag eredete. *Magyar Nyelv* 21: 256–259.
- KLEMM ANTAL 1928–1940. *Magyar történeti mondattan*. A magyar nyelvtudomány kézikönyve II/6/1–3. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- M. KORCHMÁROS VALÉRIA 1977. A magyar igealakok funkcionális rendszere. *Néprajz és Nyelvtudomány* 21: 71–87.
- KÖRTVÉLY ERIKA 2005. *Verb conjugation in Tundra Nenets*. *Studia Uralo-Altaica* 46. SzTE Finnugor Tanszék, Szeged.
- LOTZ JÁNOS 1962. The Place of the Implicative {-LAK} Form in the Conjugational Pattern of Hungarian. *Mémoires de la Société Finno-Ougrienne* 125: 317–327.
- LOTZ JÁNOS 1967. A személy, szám, viszonyítás és tárgyhatározottság kategóriái a magyarban. *Nyelvtudományi Értekezések* 58: 249–255.
- LOTZ JÁNOS 1976a. *Szonettkoszorú a nyelvről*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- LOTZ JÁNOS 1976b. A magyar nyelv grammatikai kategóriái. In: LOTZ 1976a: 121–126.
- LOTZ JÁNOS 1976c. A {-LAK} bennfoglaló alak helye a magyar igeragozás rendszerében. In: LOTZ 1976a: 179–184.
- MELICH JÁNOS 1913. A magyar tárgyas igeragozás. (Alaktani fejtegetés.) *Magyar Nyelv* 9: 1–14, 58–67, 105–111, 152–161, 207–212, 248–254, 297–306, 337–345, 392–399.
- MELICH JÁNOS 1914. *A magyar tárgyas igeragozás (Alaktani fejtegetés)*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 14. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest.
- MIKOLA TIBOR 1988. Geschichte der samojedischen Sprachen. In: SINOR, DENIS ed., *The Uralic Languages. Description, History and Foreign Influences*. Handbuch der Orientalistik. E. J. Brill, Leiden – New York – København – Köln. 219–263.
- MIKOLA TIBOR 2004. *Studien zur Geschichte der samojedischen Sprachen aus dem Nachlass herausgegeben von Beáta Wagner-Nagy*. *Studia Uralo-Altaica* 45. SzTE Finnisch-Ugrisches Institut, Szeged.
- NYÍRI ANTAL 1973–1974. A magyar indeterminált (alanyi) és determinált (tárgyas) igeragozási rendszer kialakulásának története. *Néprajz és Nyelvtudomány* 17–18: 149–159.
- NYÍRI ANTAL 2004. *Szófejtések és nyelvtörténeti tanulmányok*. Juhász Nyomda Kft., Szeged.
- NySz. = SZARVAS GÁBOR – SIMONYI ZSIGMOND, *Magyar nyelvtörténeti szótár a legrégebb nyelvelmélektől a nyelvújításig* 1–3. Hornyánszky, Budapest, 1890–1893.
- RÉDEI KÁROLY 1989. A finnugor igeragozásról különös tekintettel a magyar igei személyragok eredetére. *Nyelvtudományi Közlemények* 90: 143–161.
- SÁMSON EDGÁR 1926. *A magyar nyelv egyszerű gyakorító igeeképzői*. Pannonhalma.
- SÁROS ZSÓFIA 2003. Morfématörténet. In: KISS JENŐ – PUSZTAI FERENC szerk., *Magyar nyelvtörténet*. Osiris Kiadó, Budapest. 129–172
- SEREBRENNIKOV, В. А. [= Серебренников, Б. А.] 1974. *Вероятностные обоснования в компаративистике*. Наука, Москва.
- SZINNYEI JÓZSEF 1903. Alaktani adalékok. *Nyelvtudományi Közlemények* 33: 129–138, 241–260.
- TAULI, VALTER 1956. The Origin of Affixes. *Finnisch-Ugrische Forschungen* 32: 170–225.
- TESZ. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* 1–3. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967–1976.
- THOMSEN, VILHELM 1912. A magyar tárgyas ragozásról. *Magyar Nyelvőr* 41: 26–29.

TMNy. = BALASSA JÓZSEF – SIMONYI ZSIGMOND, *Tüzetes magyar nyelvtan történeti alapon* 1. *Magyar hangtan és alaktan*. MTA, Budapest, 1895.

UgAl. = BUDENZ JÓZSEF, *Az ugor nyelvek összehasonlító alaktana*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1884–1894.

ÚMTsz. = *Új magyar tájszótár* 1–5. Főszerk. B. LŐRINCZY ÉVA. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1979–2010.

VELCSOV MÁRTONNÉ 1974. A magyar nyelv verbum finitumainak néhány kérdése. In: RÁCZ ENDRE – SZATHMÁRI ISTVÁN szerk., *Tanulmányok a mai magyar nyelv szófajtana és alaktana köréből*. Tankönyvkiadó, Budapest. 125–133.

On the Hungarian suffix *-lak/-lek* as in *látlak* ‘I can see you’ vs. *nézlek* ‘I am looking at you’

The author of this paper tries to find answers for two questions in connection with the Hungarian verbal ending *-lak/-lek* (*lát-lak* ‘I can see you’, *néz-lek* ‘I am looking at you’): (1) Does this ending belong to the definite or the indefinite conjugation? (2) How did this complex ending come into being? The answer to the first question is that such verb forms, considering their functions, refer to definite objects, though their personal ending *-k* referring to the subject directly links them to the indefinite conjugation. The author takes verb forms in *-lak/-lek* to be associated with the direct object by the element *-l-*, and morphologically and hence functionally referring to a definite object – but not *expressis verbis* formed as part of the definite conjugation but rather to be a particular and unique phenomenon. The most authentic answer for the second question was in fact born already more than 100 years ago, which was debated by some people from time to time: the *-lak/-lek* ending has developed from the first person singular of frequentative (and denominal) verbs with an *-l* suffix by means of metanalysis. In the *-lak/-lek* ending two suffixes were associated: the *-l* verbal ending of 2sg and the *-l* frequentative (and denominal) suffix which are homophonic with each other, therefore they became one portmanteau morpheme of the 2sg object and of the 1sg subject.

Keywords: Hungarian language, morphology, verbal ending, language history.

HONTI LÁSZLÓ
Nyelvtudományi Intézet
Károli Gáspár Református Egyetem

A Toldi tőkészletének eredetéről*

1. A vizsgálat előzménye. Használati típusú, azaz szövegre vonatkozó (nem pedig szótári alapú) etimológiai statisztika készítésekor a vizsgálat irányulhat mind a szövegben közvetlenül megjelenő szavak eredetkategoróriák szerinti arányaira, mind pedig töveiknek a származás szerinti képviselőjére. Már első etimológiai statisztikám összeállításakor (HORVÁTH 2000) úgy gondoltam, hogy mindkétfajta felmérés fontos. Az akkor és később szerzett elemzési tapasztalataim arra készítettek, hogy bevezessek egy harmadik statisztikafajtát is: a lemmák eredetstatisztikáját. A lemma a szónál elvontabb egység, lényegében megfelel a lexikográfiából ismert címszónak. A lemmák eredetstatisztikájának előkészítésekor a szavakról lemeztünk bizonyos képzőfajtákat (az igenévképzőket, valamint a ható, a műveltető és a szenvedő igék képzőit), és így adunk minősítést a megmaradt szórésznek. (Részletesebben l. HORVÁTH 2010: 426, 2017: 453.)

A Toldi etimológiai statisztikájának összeállítását néhány évvel ezelőtt többféle okból határoztam el. Egyrészt Arany János születése kétszázadik évfordulójának, az Arany-évnek a megünneplése ösztönzött rá. Másrészt hasznosnak, sőt szükségesnek éreztem, hogy – a korábbi statisztikák többségével ellentétben – egy teljes és terjedelmes műben mérjem fel az eredetkategoróriák arányait, mégpedig olyanban, amelyet nagyon sokan ismernek és szeretnek. A Toldit abban a reményben választottam, hogy elemzésem elvei, módszerei és eredményei hasznosíthatók lesznek az oktatásban is az általános iskolától kezdve egészen a doktoranduszképzésig, persze a megfelelő szinthez igazítva. A Toldi választása mellett szólt az is, hogy előkészítésképpen nem kellett cédulázó jellegű munkát végezmem, hiszen alapanyagul rendelkezésemre állt PÁSZTOR EMIL Toldi-szótára (ToldiSz.).

Kezdetől fogva biztos voltam abban, hogy a Toldi etimológiai statisztikáját a szavakra, a lemmákra és a tövekre egyaránt kiterjedve érdemes és célszerű elkészítenem. Ugyanakkor tisztában voltam azzal, hogy ez igencsak időigényes feladat. Természetesen arról sem feledkezhettem meg, hogy eredményeimnek legalább egy részét illő az Arany-évben közzétennem; emellett ügyelnem kellett arra, hogy ez beleférjen egy előadásnak, illetve folyóiratcikknek a keretébe. Mindezt figyelembe véve 2017-ben úgy döntöttem, hogy a Magyar Nyelvtudományi Társaság felolvasó ülésén elhangzó előadásomban és annak írott változatában (HORVÁTH 2017) a szavak és a lemmák eredetstatisztikájának bemutatására keríték sort. Hangsúlyoztam azonban (HORVÁTH 2017: 453, 465), hogy a tö eredet-statisztika összeállításáról és publikálásáról sem mondok le, csupán későbbre halasztom. Sajnos a halasztás különféle okokból hosszabb lett, mint reméltem. Most azonban végre bemutatathatom a Toldi-beli tövek eredetstatisztikáját mint az előző tanulmány kiegészítőjét és párját.

* A tanulmány elkészítését az NKFI Új magyar etimológiai szótár. Második ütem című, K 124127. számú projektuma támogatta. (Ennek a munkálatai, amelyekben senior kutatóként veszek részt, GERSTNER KÁROLY vezetésével folynak a Nyelvtudományi Intézetben.) Köszönöm Hoffmann Istvánnak és másík, anonim lektoromnak támogató véleményüket.

2. A tőeredet-statisztika előkészítése. Mint a bevezetőben említettem, etimológiai statisztikámat a ToldiSz.-ra alapozva állítottam össze. Hogy az eredet-statisztika számára miféle szűréseket, átsorolásokat hajtottam végre az alapanyagon, azt az előző írásomban részletesen ismertettem (HORVÁTH 2017: 451–452), így ennek a megismétlését nem tartom szükségesnek.

A Toldiban meglévő tövek listáját a lemmáké alapján hoztam létre. A tövek megkereséséhez és eredetbeli minősítésükhöz szükség esetén az EWUng. segítségéhez fordultam.

Az összetett lemmákat elemeikre bontottam, beleértve az *és*, *ember* típusú elhomályosult összetételeket is. A származékokról levágtam a képzőt vagy képzőket, függetlenül attól, hogy tőlexémához vagy fiktív tőhöz jutok-e ezzel. Ugyanígy tettem a megszilárdult jeles vagy ragos alakulatok végződésével is. Természetesen bőven akadtak olyan esetek, amelyekben az említett műveletekből egymás után többet is el kellett végezni. Így jutottam el például a *vadmadár-tojás* lemmától a *vad*, *madár* és *tojik* tövekhez, az *üggyel-bajjal* lemmától pedig az *ügy* és *baj* tövekhez.

Vannak olyan eredetkategóriák, amelyeknek a képviselői a közvetlen előzményükhöz képest nem tartalmazznak morfématöbbletet. Ilyen a szófajváltás és a szóhasadás.

A szófajváltás egy-két érintettje egymorfémás. Ilyen az *a* névelő és a *de* kötőszó. Ezeket a lemmákat valójában nem tőre vezetjük vissza, hanem velük azonos alakú etimológiai előzményükre: az uráli korból örökölt *a* mutató névmásra, illetőleg az onomatopoeitikus *de* partikulára. Ilyenkor kényszerből, terminológiai egyszerűsítésként az etimológiai előzményt a „tövek” közé sorolom, és ezt tekintem a tőeredet-statisztika részének. Jóval gyakoribb eset azonban, hogy a szófajváltás eredménye végső soron valóban morféμάkra bontható. Ilyenkor a „lemma → tő” irányú átsorolást több lépcsőben, előbb nem morfológiai, majd morfológiai művelettel végeztem el. Például így: *múlva* névutó → *múlva* határozói igenév → *múlik* ige, ez pedig finnugor örökség.

A szóhasadás esetében szintén efféle altípusokkal van dolgunk. A *csíny* lemmának például a *csín* nem a töve, de erre vezethetjük vissza, így a tőstatisztikába a *csín* került a szláv jövevényeket képviselve. A *vörös* esetében viszont két lépcsőből állt a visszavezetés: előbb nem morfológiai művelettel a *véres*-hez, majd a képző elhagyásával a *vér*-hez juthattam el, ez pedig a tövek állományában a finnugor örökség képviselője.

Az elvonással létrejött lemmákra is érvényes, hogy etimológiai előzményük hozzájuk képest nem tő, sőt magától értetődően hosszabb náluk. Ennek ellenére mint etimológiai előzményt az elvonás alapját kellett a „tövek” közé sorolnom. A *vád* esetében például a *vádol* igét, ez pedig szláv jövevény.

A belső keletkezésű lemmák más eredetkategóriáinak reprezentánsait az imént ismertetett elvek és módszerek szerint soroltam be a tövek (illetve „tövek”) eredetkategóriáihoz.

A továbbiakban a tőeredet-statisztika szereplőit az egyszerűség kedvéért egységesen tövekként emlegetem, akkor is, ha nem morfológiai visszavezetéssel jutottam hozzájuk.

A tövek eredet szerinti minősítéséhez – mint vizsgálatom közvetlen előzményében (HORVÁTH 2017) és más etimológiai statisztikai elemzéseimben is – az EWUng.-ot hívtam segítségül. Az EWUng. után megjelent származtatási ötleteket – a szó- és lemmastatisztika elvéhez (vö. HORVÁTH 2017: 453) igazodva – nem vettem figyelembe.

Természetesen a kategorizálásban is alkalmazkodtam szó- és lemmavizsgálatomhoz: az alapnyelvi örökség rétegeit megkülönböztettem egymástól; nem differenciáltam a konkrétabb szóátadó nyelvek szerint az iráni, a török és a szláv jövevényeket; a valószínű eredeztetéseket pedig egyenértékűeknek tekintettem a biztosakkal.

A statisztikát ezúttal is két változatban készítettem el. Az I.-ben helyet kapott a bizonytalan és a vitatott eredetűek kategóriája. A II.-ban viszont megszüntettem őket: a bizonytalan származásúak az EWUng. szerint esetleg számításba vehető eredeztetésüknek megfelelő helyre kerültek, míg a vitatottak az EWUng.-ban első helyen szereplő minősítésüket kapták. Ehhez hasonlóan számoltam fel a II. változat számára a tisztázatlan rétegből örökölt alapnyelvi elemeknek a kategóriáját. (A két változat közötti átsorolás finomabb részleteihez l. főleg HORVÁTH 2000: 180, 321–322, valamint persze a következő pontban a statisztikai táblázatok bemutatását.)

A szó- és lemmastatisztikához hasonlóan a tőstatisztika mindkét változata tartalmaz állományi és előfordulási statisztikát. Az állományi statisztika a tőkészlet elemeivel egy-egy egységként számol, ismétlődésüket, annak a mértékét figyelmen kívül hagyja. Az előfordulási statisztika lényege viszont éppen az ismétlődés, az egyes tövek adatszámára.

3. A Toldi töveinek eredetstatisztikája. A mostani vizsgálatom korábban elkészült párja szerint a Toldi lemmaállománya 2672 tagú, összesen 9601 előfordulással (HORVÁTH 2017: 462).

Mekkora tőkészletre számíthatam ennek alapján? Számszerű becslésre nem mertem vállalkozni, hiszen a „lemmák → tövek” irányú átrendezés kétféle, egymással ellentétes következménnyel jár. Egyfelől a lemmaállományhoz viszonyítva számos új szereplő megjelenését eredményezi. Másfelől bőven akadnak olyan tövek, amelyekhez több vagy akár nagyon sok lemma gyűlik össze, és ez persze az állomány elemszámának csökkenését hozza magával. Régebbi vizsgálataimban (HORVÁTH 2000, 2010) azt tapasztalhattam, hogy a tövek állománya a szavakénál, illetve a lemmákénál jóval kisebb, előfordulási számuk összessége viszont meghaladja amazokét. Ebből kiindulva most is ilyen irányú eltérésekre számíthatam. Az eredmény igazolta ezt a feltevést, sőt nem várt mértékben: mind a tőállomány nagysága, mind a tőelőfordulások száma szinte ugyanolyan arányban különbözik a lemmákétól, ahogyan az első magyar sakk-könyvben (vö. HORVÁTH 2010: 427, 429–430). Ebből a megfigyelésből kiindulva olyan lehetőség adódik, amelyet itt és most csak felvetésként merek és akarok megfogalmazni: a jövőben talán érdemes volna „becslési mutatót” keresni az állomány nagyságára, illetve az előfordulási számra nézve a szavak, a lemmák és a tövek közötti összefüggésekben.

A Toldi tőállománya 1147 tagú, összesen 11707 előfordulással. Egy-egy tőre tehát átlagban 10,21 előfordulás jut.

Az eredetkategoriai képviselőit az 1. táblázat mutatja be.

1. táblázat
A Toldi I. típusú töeredet-statisztikája

Eredet	Tő	%	Előfordulás	%
uráli	77	6,71	3446	29,44
finnugor	154	13,43	2475	21,14
ugor	79	6,89	648	5,54
tisztázatlan rétegből	38	3,31	1073	9,17
örökség összesen	348	30,34	7642	65,28
onomatopoeitikus	119	10,37	445	3,80
permi	2	0,17	8	0,07
iráni	11	0,96	65	0,56
török	85	7,41	419	3,58
német	38	3,31	84	0,72
latin	18	1,57	36	0,31
olasz	17	1,48	31	0,26
román	1	0,09	2	0,02
szláv	124	10,81	502	4,29
tisztázatlan nyelvből	5	0,44	14	0,12
közvetített	7	0,61	11	0,09
vándor	12	1,05	27	0,23
jövevény összesen	320	27,90	1199	10,24
bizonytalan	132	11,51	1311	11,20
vitatott	47	4,10	235	2,01
ismeretlen	181	15,78	875	7,47
tisztázatlan összesen	360	31,39	2421	20,68
Összesen	1147		11707	

A következőkben az összkép jellemzésében és a részleteket taglalva természetesen többször hivatkozom a régebbi töeredet-statisztikáimra, valamint a Toldi lemmastatisztikájára. A lapszamos utalás folytonos ismétlésének megelőzésére itt adom meg az I. típusú (azaz a bizonytalanság és a vitatottság kategóriáit szerepeltető) táblázatok lelőhelyeit: a 20. század végi elbeszélésekből összeállított korpuszom tőstatisztikája: HORVÁTH 2000: 326; az első (a 18. századból való) magyar sakk-könyv tőstatisztikája: HORVÁTH 2010: 430; a Toldi lemmastatisztikája: HORVÁTH 2017: 462–463.

A Toldi t ő á l l o m á n y a a főkategóriák reprezentáltságának sorrendjét illetően meglepetéssel szolgál: a tisztázatlan eredetűek képviselője a legnagyobb benne, az állomány tagjainak csaknem a harmada közéjük tartozik. Maga a tekintélyes részesedés viszont nem meglepő: ezt megközelítőt találtam a 20. század végi

elbeszélésekből összeállított szövegmintámban és az első magyar sakk-könyvben is. Az eredmény mindenesetre látványos jele annak, mennyivel több a nehézség, a tisztázatlanság a tövek etimologizálásában, mint a lemmákéban, a lemmaállományban ugyanis a tisztázatlan eredetűek részesedése mindössze 8%-nyi.

A tisztázatlan eredetű tövek állományának a fele ismeretlen származású. Ez a Toldi teljes tőállományából 16%-os részesedést jelent. Szintén 10% feletti a bizonytalan eredetűek képviselése. A vitatott eredetűeké ennél jóval kisebb: az 5%-ot sem éri el.

A tőállományból az alapnyelvi örökség is 30%-nál nagyobb arányban részesedik. Képviselése azonban meglepő mértékben kisebb a 20. század végi elbeszélésekben és a 18. századi sakk-könyvben látottnál, azokban ugyanis megközelítette a 40, illetve az 50%-ot.

Az alapnyelvi rétegek közül a kiemelkedő vezető szerep – a másik két említett korpusz tőállományához hasonlóan – a finnugoré.

A jövevények főkategóriájának képviselése sem sokkal marad el a 30%-tól. Részesedésük nagyobb a 20. század végi elbeszélésekben mértnél, az első sakk-könyvbelinél pedig különösen.

Régebbi felméréseim eredményei alapján és a lemmastatisztika ismeretében biztosan lehetett számítani arra, hogy a jövevénytövek közül szláv eredetűből van a legtöbb, őket pedig a török származásúak követik. A Toldi-beli tőállományban a szlávok a 10%-os küszöböt is átlépik.

Az etimológiai statisztikákban szokásoshoz illően a főkategóriákat tekintve a Toldi lemmaállományában is a belső keletkezésűek domináltak. A „lemmák → tövek” irányú átsorolás természetéből adódóan (és persze szintén a szokásos forogatókönyv szerint) azonban ez a főkategória szinte teljesen kiürült, pontosabban az onomatopoetikus elemek őrződtek meg belőle, ezek vették át a helyét. Képviseljük a Toldi tőállományában 10%-os, hasonló a szláv jövevényekéhez. Ez a részesedés az első magyar sakk-könyvben mértnek a többszöröse, a 20. század végi elbeszélésekben mértet szintén felülmúlja.

Az egyes kategóriáknak, főkategóriáknak a képviselői természetesen nagyon különböző mértékben ismétlődnek, ezért a t ő e l ő f o r d u l á s o k között egészen mások az arányok, mint a tőállományban. Mint az 1. táblázat előtt említettem, a Toldiban egy-egy tőre átlagban 10,21 előfordulás jut. Ezzel az ismétlődési hányadossal vethető össze a táblázat segítségével az egyes főkategóriáké: örökség: 21,96; onomatopoetikus elemek: 3,74; jövevények: 3,75; tisztázatlan eredetűek: 6,73. Az alapnyelvi rétegekből örökölt töveknek az ismétlődése tehát az átlagnak a dupláját is meghaladja, míg a másik három főkategória ezzel összefüggésben elmarad az átlagtól.

A főkategóriákra nézve látványos az alapnyelvi örökség térhódítása. Képviselése itt a kétharmadosat is megközelíti. Igaz, a sakk-könyvbeli arányt nem éri el.

Az örökség tényerése miatt a többi főkategória részesedése persze csökken. A tisztázatlan eredetűeké még így is tekintélyes: 20% feletti. A jövevényeké feleakkora. Az onomatopoetikus elemeké 4% alá kerül. Régebbi vizsgálataim anyagában ezekhez nagyjából hasonló arányokat találtam. Csupán az onomatopoetikus elemeknek a sakk-könyvbeli igen kevés előfordulása „lóg ki” a képből, de a szövegtípus tulajdonságai, szaknyelvi jellege miatt ez nem meglepő.

Az alapnyelvi örökség rétegeiből a tőelőfordulások között az uráli dominál. Míg az állományban a képviselőinek száma csak a fele a finnugorokénak, sőt valamicskével még az ugorokétól is elmarad, az összes előfordulást tekintve az uráliak kerülnek a kategóriák listájának élére: részesedésük önmagában is megközelíti a 30%-ot. Ez nem is csoda, hiszen akadnak olyan képviselőik, amelyekből sok lemma származik, köztük igen gyakoriak is. Példaként talán elég a leggyakoribb tőnek, az *a* névmástőnek az esetét említenem. Önálló mutató névmási lemmaként csupán kétszer jelenik meg a Toldiban. Tőként viszont nagyon sok névmásnak, névmási határozószónak az alapja vagy összetevője, és ezek között gyakoriak is vannak: az *úgy* (47 lemmaadattal) és az *ott* (25-tel), valamint az *aki* (22-vel). De a legfontosabbat még nem is említettem: a szófajváltással keletkezett *a* névelő, a lemmák közül a leggyakoribb is az *a* névmástőre megy vissza a maga 666 (!) adatával.

A Toldi uráli származású tövei közül, mint a példa elárulta, az *a* névmástő a leggyakoribb 877 adattal. A listán palatális párja, az *e* követi, szintén magasan kiemelkedve a tövek sorából (719 adattal; magának az *e* mutató névmásnak a 24 előfordulásán kívül ezekkel: *is* 131, *és* 89, *egy* névelő 59, *sem* 54, *így* 35, *egy* számnév 32, *én* 28 stb.). Százas nagyságrendű adat tartozik még a *mi* kérdő névmási tőhöz (381; magának a névmásnak a 20 adatán kívül ezek: *mint* kötőszó 46, *mert* 31, *mintha* 28, *minden* 26, *mely* 21, *mikor* 21 stb.), a *ho-* névmástőhöz (315; benne: *hogy* kötőszó 94, *ha* 54, *mintha* 28, *hanem* 24, *hogy* 'hogyan, ahogy' 24 stb.), továbbá a *föl-*höz (110; egyebek mellett minden megjelenő *fel* igekötős igével). Ötven feletti még a *megy* (63) és a *lát* igéhez (51), továbbá a *fél* névszóhoz (51) összegyűlő előfordulások száma is.

A finnugor rétegből örökölt tövek részesedése az összes előfordulást tekintve kisebb az uráliakénál, de szintén 20% feletti. A legtöbbször előforduló képviselőjük a *nem* tagadószó, amelyhez számos összetett lemmától is gyűlnek adatok, noha kevés olyantól, amely gyakorinak mondható (összesen 343 adat; magának a tagadószónak a 181 előfordulásán kívül idetartoznak: *sem* 54, *hanem* 24 stb.). A finnugor eredetű tövek előfordulási listájának a második helyén az az elem áll, amelyet azonosító címkeként az EWUng. *mög* címszavával nevezek meg (228 tőelőfordulás; idetartoznak a *meg* igekötős igék, továbbá: *még* 29, *meg* kötőszó 12 stb.). Kétszáz feletti a *van-*hoz sorolható adatszám is (206; *van* 151 + *vagy* kötőszó 25, *valami* 6 stb.). Százas nagyságrendben fordul még elő a *má-* tő (149; benne: *most* 40, *már* 24, *majd* 22, *más* 13, *ma* 11, *másik* 11 stb.). Ötvennél több tőadat képviseli a *bél* (65) és a *mag* (58) főnevet, valamint a *lesz* igét (61) és a *ne* tiltószót (53).

Az ugor korból örökölt tövek állománya kissé nagyobb az uráliakénál. Az ismétlődés azonban sokkal kevésbé jellemző rájuk, mint uráli és finnugor társaikra, tehát az előfordulásokra nézve messze elmaradnak tőlük. Leggyakoribb képviselőik közül is csak kettőnek van ötvennél több adata: a *kiv-*nek nevezhetőnek (89; a *ki* igekötős igék, valamint néhány határozószó) és a *jó-*nak (68; *jó* 34 + *jól* 5, *jobban* 3 stb., ill. *igaz* 1, *jog* 1 stb.).

Az alapnyelvből örökölt tövek között akadnak olyanok, amelyekkel kapcsolatban nincs tisztázva, hogy melyik rétegből valók. A Toldiban állományuk

az ugorokénak a felénél is kisebb, sűrű ismétlődésüknek köszönhetően azonban az előfordulásokra nézve bőven megelőzik amazokat. Rendkívül gyakran megjelenő képviselőik is vannak: *az* (368; *az* mutató névmás 105 + *az* névelő 157, *azután* 24, *akkor* 20, *azért* 12 stb.) és az *el* (206; az *el* igekötős igék és származékaik, valamint néhány határozószó és névutó). Ötvennél több adat képviseli még a *ki* névmást (87; *ki* 50 + *aki* 22, *senki* 11, *akárki* 2, *valaki* 2), az *ez* mutató névmást (64; *ez* névmás 43 + *ennyi* 4, *ekképp* 3, *ezalatt* 3 stb.) és az *út* főnevet (56; *út* 13 + *azután* 24, *utána* 5 stb.). Az *az* és *ez* esetében a rétegbeli vitatottság oka az, hogy nincs tisztázva, mikor csatlakozott a *-z* névmásképző a tőhöz (a részleteket l. az EWUng.-ban; a tőstatisztikai besoroláshoz vö. még HORVÁTH 2002: 275). Szeretném itt előrebocsátani, hogy a tisztázatlan rétegből örökölt tövek leggyakoribb képviselőinek nagy része a II. típusú statisztikában a finnugor réteghez került át, és ez persze nagyban hozzájárult a finnugor tövek ottani térnyeréséhez.

A főkategóriák között a belső keletkezésük helyébe lépő *onomatopoeitikus* elemek ismétlődési hányadosa sokkal kisebb az átlagosnál. Érthető tehát, hogy előfordulási részesedésük jóval elmarad az állománybelitől. Kiemelkedően leggyakoribb képviselőjük a *de* kötőszónak az előzményeül szolgáló *de* partikula (84; *de* kötőszó 75 + *dehogy* 6, *dejszen* 1, *nemde* 1, *nemdenem* 1). Utána a *jaj* következik (24; *jaj* 21 + *eljajdul* 1, *jaj-keserves* 1, *jajszó* 1). A hangutánzó ígétövek közül a *sír* jelenik meg legtöbbször (16; *sír* 9 + *sírat* 3, *sírás* 2, *sírály* 1, *sír-ri* 1).

A *jövevények* ismétlődési hányadosa ugyanolyan kicsi, mint az onomatopoeitikus töveké. A jövevénytövek közül, akárcsak az állományban, az előfordulásokat tekintve is szláv eredetűből van a legtöbb, őket pedig a törökök követik. Ezen a két kategórián kívül másnak itt nincs is 1%-nál nagyobb képviselete.

A szláv jövevények közül egynek az előfordulási száma sem éri el az ötvenet, a húszat viszont haté is: *király* (48; *király* 41 + *királyi* 4, *királyfi* 1, *királyudvar* 1, *kiskirály* 1), *vitéz* (30; *vitéz* 26 + *vitézség* 2, *vitézi* 1, *vitézlő* 1), *cseh* (26), *dolog* (23; *dolog* 22 + *dolgozik* 1), *szolga* (23; *szolga* 21 + *szolgál* 1, *szolganép* 1), *beszéd* (22; *beszéd* 10 + *beszél* 8, *elbeszél* 4).

A török származásúak közül négynek van húsznál több adata: *kép* (32; *kép* 10 + *képzél* 4, *miképp* 4, *ekképp* 3 stb.), *erő* (31; *erő* 14 + *erős* 13, *erősít* 1, *erőskegyetlenül* 1, *erősség* 1, *erőtlen* 1), *bú* (22; *bú* 5 + *bús* 5, *búsul* 3 stb.), *idő* (21; *idő* 7 + *midőn* 9, *amidőn* 2, *esztendő* 2, *koránsem* 1 [vö. EWUng. *korán*² a.]).

A többi jövevénykategóriában nincs olyan tő, amelynek az előfordulási száma húsz feletti.

A kategóriák gyakorisági listáján a török elemeket a németek követik. A leggyakoribb képviselőik: *marha* (9; *marha* 7 + *aprómarhanyáj* 1, *marhavásár* 1), *kanna* (6), *pár* (6), *pint* (6; *pint* 3 + *pintes* 2, *ötpintes* 1), *tarsoly* (6), *tenyér* (6; *tenyér* 5 + *tenyérnyi* 1).

Iráni elemből a Toldi tőállományában nincs sok, de a jövevények közül ennek a kategóriának a legnagyobb az ismétlődési hányadosa. A legtöbbször megjelenő reprezentánsa az *asszony* (14; *asszony* 10 + *anyámasszony* 2, *özvegyasszony* 2). Érdekes a *tíz* esete: önálló lemmaként nincs meg a Toldiban, viszont tőként annyit adatot gyűjt magához, hogy az a második leggyakoribb iráni elemmé avatja (12;

tizedik 3, *tizenkét* 3, *kilenc-tíz* 1, *tizedel* 1, *tizenegyedik* 1, *tizenkettedik* 1, *tíz-tizenkét* 1, de az utóbbi a tő kétszeres jelenléte miatt 2 tőadatként kerül a statisztikába).

A latin és az olasz jövevények a tőállományt tekintve az irániak előtt állnak, sokkal ritkább ismétlődésük miatt azonban az előfordulásokra nézve jóval elmaradnak tőlük.

A latin jövevények közül a *mód* tűnik fel legtöbbször (7; *mód* 6 + *módnélküli* 1). Utána ezek következnek: *cifra* (4), *cimbalom* (4; *cimbalom* 2 + *cimbalmos* 2).

Az olaszok között ezeknek van kettőnél több adatuk: *part* (5), *pajzs* (3), *rest* (3; *rest* 1 + *restell* 2), *vendég* (3; *vendég* 2 + *vendégoldal* 1).

A Toldi tőállományában két permi jövevény van jelen. A gyakoribb a lemmaként is meglévő *kenyér* (6). Az *ezüst* újdonság a lemmakészlethez képest (2; *ezüstkoszorú* 1, *ezüstös* 1).

Akárcsak a lemmaállományban, a tövekében is az egyetlen román elem a *cimbor*a (2 adattal).

Egyes jövevényekkel kapcsolatban nincs tisztázva, melyik az a nyelv, amelyből a magyarba kerülhettek. Ennek a csoportnak az egynél többször felbukkanó reprezentánsai: *bér* (6; *bér* 1 + *béres* 5), *köntös* (3), *rúd* (3).

Szintén akadnak olyan jövevények, amelyek nemcsak egy nyelvből jutottak el a magyarba, hanem talán egy másiknak a közvetítésével is. Az ilyeneket (akárcsak szó- és lemmastatisztikámban) az átadó nyelvektől függetlenül a „közvetített” elnevezésű jövevénykategóriába vontam össze. Egynél többször megjelenő képviselőik: az olaszból talán latin közvetítéssel is átvett *tréfa* (3; *tréfa* 2 + *tréfaság* 1), valamint a latinból esetleg szláv közvetítéssel is átkerült *alamizsna* (2) és *pogány* (2).

A vándorszók is a (tágabb értelemben vett) jövevények főkategóriájába sorolhatók. Képviselőik a tőállományban az irániakhoz hasonló számban vannak jelen, de sokkal ritkábban ismétlődnek azoknál. Közülük ezek a leggyakoribbak: *paripa* (5), *levente* (4), *szoba* (4; *szoba* 3 + *hálószoba* 1), *tarisznya* (4).

A tisztázatlan eredetűek főkategóriájában a bizonytalan származású tövek ismétlődési hányadosa lényegében megfelel a Toldi egész tőanyagára érvényes átlagnak, a vitatott és az ismeretlen eredetűeké ellenben messze elmarad attól. Emiatt a bizonytalan eredetűek részesedése nagyjából akkora az előfordulások között, mint az állományban, míg a vitatott és az ismeretlen származásúaké az állományinak a felét sem éri el.

A bizonytalan és a vitatott eredetű tövek leggyakoribb képviselőiről úgy szölok, hogy a II. típusú (azaz a bizonytalanság és a vitatottság kategóriáit felszámoló) statisztikában érvényes minősítésüket is jelzem.

A bizonytalan eredetűek négy leggyakoribb képviselőjének a finnugor származatása jöhet szóba. Ez a II. típusú statisztikában természetesen jelentős nyereség ennek az alapnyelvi rétegnek.

A lista elején őríasi főlényvel és hatalmas adatszámmal a *s* áll (513; *s* 132 + *is* 131, és 89, *sem* 54, *nincs* 18, *se* 12, *sincs* 10 stb.; megjegyzés: a *sincs* a *s* elemet kétszeresen tartalmazza, tehát az adatszám valójában 10 helyett 20). Majdnem százszor fordul elő a *nagy* (98; *nagy* 85 + *nagyon* 9, *nagyapa* 1, *nagyfejű* 1, *nagy-*

le 1, *nagyúri* 1). Utána a *le* következik (49; a *le* igekötős igék tartoznak hozzá, valamint az imént említett *nagy-le*). A negyedik pedig a *vég* (38; *vég* 10 + *végre* 13 és sok más egy-két adattal).

A bizonytalan eredetűek olyan képviselőiből, amelyekre nézve nem a finnugor származás vehető számításba, a talán törökből átvett *ér* igének van a legtöbb adata (29; *ér* ige 5 + *érez* 5, *ért* 5, továbbá kisebb adatszámú származékok és igekötős összetételek).

A bizonytalan származású tövek között persze olyanok is akadnak, amelyek talán onomatopoetikus eredetűek. Közülük háromnak van kettőnél több adata; mindhárom tő fiktív: *csill-* (3; *csillapul* 3), *kár-* (3; *káromkodás* 1, *káromkodik* 1, *káromol* 1), *sim-* (3; *simogat* 2, *végigsimogat* 1).

Meglepőnek tűnhet, de olyan bizonytalan eredetű tövek is vannak, amelyek a II. típusú statisztikában az ismeretlen származásúakhoz kerülnek. Ez akkor történhet meg, ha az EWUng. a „bizonytalan eredetű, talán származékszó fiktív tőből” minősítést használja, a fiktív tövet pedig ismeretlen eredetűnek tartja. Az efféle tövekből a Toldiban az *ism-* a leggyakoribb (7; *ismer* 3, *megismer* 2, *ismeretlen* 1, *kiösmerszik* 1).

A vitatott eredetű tövekből az *n*-nel címkézhető a leggyakoribb. Ez az *én* személyes névmás utótagja (34; *én* 28 + *engem* 3, *énrám* 1, *énrólam* 1, *enyém* 1). Többféle származtatása közül leginkább az uráli névmási eredet jön számításba.

A gyakorisági listán szorosan követi az *úr* (31; *úr* 14 + *ország* 7, *úri* 3, *bátyádurad* 1, *nagyúri* 1, *országút* 1, *teremburádat* 1, *úradta* 1, *uramfia* 1, *úr-maga* 1); ennek a török eredeztetése a valószínűbb. Az utána következő *ör-* tőnek pedig a finnugor (25; *öröm* 12, *örül* 9, *megörvend* 1, *örömet* 1, *örömkönnnyü* 1, *örömszaj* 1).

Az olyan vitatott eredetű tövek közül, amelyeknek az onomatopoetikus magyarázatuk a meggyőzőbb, a *báty-* fordul elő legtöbbször (16; *bátya* 14, *bátyádurad* 1, *testvérbátya* 1).

Egyszer még az a különleges helyzet is előáll, hogy a „vitatott” minősítést a II. típusú tőstatisztika számára „ismeretlen”-re kell cserélni; a részletekhez l. az EWUng. *üld* szócikkét (a visszavezetett lemma az *üldöző*, 1 adattal).

A tisztázatlan származásúak harmadik csoportjából, az ismeretlen eredetű tövek közül gyakoriságával magasan kiemelkedik a *csak* (74; *csak* 61 + *ugyancsak* 4, *csakhamar* 3, *csakhogy* 2, *csakúgy* 2, *csaknem* 1, *nemcsak* 1). Rajta kívül sok adata van még a *ked-* tőnek is; ez a *pedig*-et és körét vonja magához (47; *pedig* 43, *pediglen* 2, *éspedig* 1, *mégpedig* 1).

Az I. típusú tőeredet-statisztika lezárásaként itt mutatom be a Toldi leggyakoribb töveinek összegzett listáját. A kategóriák szemléjében közölt részleteket, magyarázatokat nem ismétlem meg, de zárójelben megadom az eredetminősítéseket, szükség esetén (kettősponttal bevezetve) megtoldva őket a II. típusú statisztikában érvényessel: 1. *a* 877 (uráli) | 2. *e* 719 (uráli) | 3. *s* 513 (bizonytalan; finnugor) | 4. *mi* (kérdő) névmás 381 (uráli) | 5. *az* 368 (tisztázatlan rétegű örökség; finnugor) | 6. *nem* tagadószó 343 (finnugor) | 7. *ho-* 315 (uráli) | 8. *mög* 228 (finnugor) | 9–10. *el* 206 (tisztázatlan rétegű örökség; finnugor); *van* 206

(finnugor) | 11. *má-* 149 (finnugor) | 12. *föl* 110 (uráli) | 13. *nagy* 98 (bizonytalan: finnugor) | 14. *kiv* 89 (ugor) | 15. *ki* névmás 87 (tisztázatlan rétegű örökség: finnugor) | 16. *de* partikula 84 (onomatopoetikus) | 17. *csak* 74 (ismeretlen) | 18. *jó* 68 (ugor) | 19. *bél* 65 (finnugor) | 20. *ez* 64 (tisztázatlan rétegű örökség: finnugor) | 21. *megy* 63 (uráli) | 22. *lesz* 61 (finnugor) | 23. *mag* 58 (finnugor) | 24. *út* 56 (tisztázatlan rétegű örökség: finnugor) | 25. *ne* tiltószó 53 (finnugor) | 26–27. *fél* névszó 51 (uráli); *lát* 51 (uráli). Önmagáért beszél, hogy ennek a listának 23 (!) eleme az alapnyelvi örökséghez tartozik. Ráadásul a két jelenlévő bizonytalan származású tő is talán örökség. Az onomatopoetikus és az ismeretlen eredetű töveknek egy-egy reprezentánsuk szerepel a listában, a jövevényeknek egy sem.

A II. típusú tőeredet-statisztika képét a 2. táblázat rögzíti.

2. táblázat

A Toldi II. típusú tőeredet-statisztikája

Eredet	Tő	%	Előfordulás	%
uráli	108	9,42	3634	31,04
finnugor	225	19,62	4300	36,73
ugor	114	9,94	908	7,76
örökség összesen	447	38,97	8842	75,53
onomatopoetikus	140	12,21	491	4,19
permi	3	0,26	9	0,08
iráni	19	1,66	115	0,98
kaukázusi	1	0,09	2	0,02
török	109	9,50	591	5,05
német	46	4,01	110	0,94
latin	22	1,92	43	0,37
francia	1	0,09	1	0,01
olasz	19	1,66	41	0,35
román	1	0,09	2	0,02
szláv	128	11,16	522	4,46
tisztázatlan nyelvből	1	0,09	1	0,01
közvetített	1	0,09	1	0,01
vándor	13	1,13	28	0,24
jövevény összesen	364	31,73	1466	12,52
ismeretlen	196	17,09	908	7,76
Összesen	1147		11707	

Ez a kép az I. típusú statisztikának a 2. pontban ismertetett elvek szerint való átrendezésével alakult ki. A bizonytalanok és a vitatottak kategóriájának megszűnésével a tisztázatlanok főkategóriája az ismeretlen eredetűekének adta

át a helyét. Az átsorolás az alapnyelvi örökség tisztázatlan rétegét is felszámolta. Nem tűnt el viszont teljesen a tisztázatlan nyelvből származó jövevények kategóriája, mivel egy képviselője ismeretlen nyelvből való: ez a *bükk*.

Nem lett egészen üres a közvetítéssel átvett jövevények kategóriája sem: megmaradt benne az oszmán-törökből valószínűleg szerbhorvát közvetítéssel átkerült *korbács*. A többi olyan jövevény azonban, amely az I. statisztikában még ehhez a kategóriához tartozott, átkerült a „fő” átdadó nyelv reprezentánsaihoz, mivel közvetített voltuk az EWUng. szerint csak esetleges lehetőségként vetődik fel.

A bizonytalan és a vitatott eredeztetések felszámolása más irányú következménnyel, új jövevénykategóriák megjelenésével is járt. Az egyik a kaukázusi: képviselője az I. statisztikában a bizonytalan származásúak közé tartozó *réz* (2 adattal). A másik pedig a francia: képviselője, a *kilincs* az I.-ben a vitatottaknál szerepel.

Az I. és a II. statisztika közötti átrendezéssel minden megmaradó főkategória részesedése nő. Az igazi nyertesnek azonban az alapnyelvi örökség főkategóriája tekinthető: az állományban 8, az előfordulások között pedig 10 százalékponttal gyarapszik a képviselete. Az utóbbi azt jelenti, hogy a Toldi tőelőfordulásainak a háromnegyede az alapnyelvi örökséghez tartozik.

Ahogy az I. tőstatisztika elemzésének néhány részlete alapján feltételezhető volt, elsősorban a finnugor réteg térnyerése szembetűnő: mind az állományban, mind az előfordulásokat tekintve mindegyik kategóriáét megelőzi a részesedése.

4. Összegzés és kitekintés. A tőeredet-statisztika két változatának elkészítésével és bemutatásával teljessé vált a Toldi etimológiai statisztikája. Az első magyar sakk-könyv anyagának a vizsgálata után (vö. HORVÁTH 2010) ez a második olyan gyakorlati felmérésem, amelyet nem szövegrészletek vagy rövid nyelvmelék, hanem terjedelmes és egész mű alapján végeztem a szavakra, a lemmákra és a tövekre is kiterjedve, beleértve állományukat és előfordulásait.

Bízom abban, hogy ez a két felmérés, különösen a Toldié, összehasonlítási alappal szolgálhat más hasonlókhöz: mind az elveket és a módszereket, mind pedig a konkrét, számszerű eredményeket tekintve.

Úgy vélem, a Toldi etimológiai statisztikája az oktatásban is hasznosítható, persze az adott szint lehetőségeihez, igényeihez illő válogatással.

Természetesen a Toldi tőeredet-statisztikájának elkészülte sem jelenti azt, hogy az etimológiai kategóriákra nézve a művel kapcsolatban nem maradtak nyitott, kutatásra érdemes kérdések. Példaként most csak kettőt említek közülük. Meg kellene vizsgálni, miért kisebb a Toldiban a belső keletkezésű lemmák részesedése, mint amilyenre más felméréseim alapján számíthattam (vö. HORVÁTH 2017: 464). Érdekes lenne továbbá annak a feltárása is, mekkora a műben az alapnyelvi örökség részesedése akkor, ha a körét a fogalomszói elemekre korlátozzuk.

Kulcsszók: Toldi, etimológiai statisztika, a tövek eredetstatisztikája, állományi statisztika, előfordulási statisztika.

Hivatkozott irodalom

- EWUng. = *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen* 1–2. Hrsg. BENKŐ, LORÁND. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1993–1995. + *Register*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1997.
- HORVÁTH LÁSZLÓ 2000. Etimológiai kategóriák arányai mai elbeszélésekben. *Magyar Nyelv* 96: 170–181, 316–332.
- HORVÁTH LÁSZLÓ 2002. Az Ómagyar Mária-siralom etimológiai statisztikája. *Magyar Nyelv* 98: 265–282.
- HORVÁTH LÁSZLÓ 2010. Az első magyar sakk-könyv etimológiai statisztikája. *Magyar Nyelvőr* 134: 421–436.
- HORVÁTH LÁSZLÓ 2017. A Toldi szókészletének eredetéről. *Magyar Nyelv* 113: 450–466. <https://doi.org/10.18349/MagyarNyelv.2017.4.450>
- ToldiSz. = PÁSZTOR EMIL, *Toldi-szótár: Arany János Toldijának szókészlete*. Tankönyvkiadó, Budapest, 1986.

On the origin of the stems in Arany's *Toldi*

The author has been working on etymological statistics for more than twenty years now. In 2017, he compiled a statistics of origin of the most widely known Hungarian epic poem, János Arany's *Toldi*, with respect to the inventory and occurrence (types and tokens) of the words and lemmas occurring in it. The present paper is a counterpart of the 2017 paper, complementing it in some respects. This time, the author explores the proportions of categories of origin with respect to the stems of the words included in the poem. On the one hand, the results are compared to those of the earlier study, and on the other hand, the present paper is intended to serve as a basis of comparison for similar studies in the future. The author hopes that the results of his analyses can be utilised at various levels of education from primary schools to doctoral studies.

Keywords: Toldi, etymological statistics, statistics of origin of stems, inventory statistics, occurrence statistics.

HORVÁTH LÁSZLÓ
Nyelvtudományi Intézet

Szükséges-e mérni a modális erőt, és ha igen, hogyan?*

1. Bevezetés. A dolgozat azzal a problémával foglalkozik, hogy a modalitás szakirodalma általában minősíti a modális kifejezéseket (pl. a *talán*, *valószínűleg*, *vélhetőleg* módosítószókat) a modális erősség szempontjából, de eltérő megoldásokat alkalmaz azzal kapcsolatban, hogyan állapítja meg a modális erő(sség) értékét. Az egyszerűség kedvéért a jelen tanulmány csak az episztemikus-inferenciális modalitást kifejező magyar módosítószókkal foglalkozik, a kiemelt lexikális kategórián belül pedig a *talán*, a *valószínűleg* és a *vélhetőleg* kifejezésekre összpontosít. Az episztemikus-inferenciális modalitás körébe olyan összetett nyelvi kifejezések tartoznak, amelyek révén a megnyilatkozó megkonstruálja, hogy a jelenet az ő mentális működésén, következtetésén (megfigyelés esetén annak kiértékelésén és/vagy erre épülő inferenciáján) keresztül elérhető lehetséges tényállás (tehát nem ténylegesen megfigyelhető szituáció, nem valós előfordulás a résztvevők számára az adott diskurzusban). A modális erő az episztemikus-inferenciális modalitásban úgy értelmezhető, hogy a megnyilatkozó a tényállást (a reprezentált jelenetet, 'state of affairs') annak bekövetkezése vagy fennállása szempontjából valamilyen mértékben valószínűsíti. Minél valószínűbbnek tartja, a modális erő annál nagyobb, és fordítva.

A tanulmány a **2.** pontban pontosítja az eddigiekben csak felvillantott jelenségeket: az episztemikus-inferenciális modalitást, a jelenet megkonstruálásával kapcsolatban az elérés, az információhoz való hozzáférés értelmezését. A **3.** pont a modális erővel foglalkozik. Röviden tárgyalja a logikai-formális és a funkcionális szemantikai megközelítéseket, a szakirodalmat nem részleteiben ismertetve, hanem csak kiemelve a modális erő meghatározásában alkalmazott jellemző eljárásokat. A tárgyalás a három magyar módosítószó (*talán*, *valószínűleg*, *vélhetőleg*) modális erejével is foglalkozó magyar munkákra fókuszál. A fejezetpont kifutása a modális erő meghatározásának jelentősége és szükségessége, de a meghatározásra irányuló kísérletek problematikussága is feltárul. A dolgozat bemutat egy újabb kérdőíves vizsgálatot (a **4.** pontban), és az eredményeket felhasználva javaslatot fogalmaz meg a modális erő kezelésére és további kutatására. Végül (az **5.** pontban) röviden, a főbb állításokat összefoglalva, a javaslatnak megfelelő választ ad a címben feltett kérdésre. A tanulmány példamondatai a Magyar Nemzeti Szövegtárból (v2.0.5, MNSZ. rövidítéssel jelezve; l. ORAVECZ–VÁRADI–SÁSS 2014) és az ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi Tanszékén található Beszélt Nyelvi Gyűjteményből¹ (BNYGY. jelzéssel) származnak.

* A dolgozat elkészítését az NKFIH 129040 számú pályázata (A magyar nyelv igei konstrukciói. Használatalapú konstrukciós nyelvtani kutatás) és a Tématerületi Kiválósági Program (Közösségépítés: család és nemzet, hagyomány és innováció) támogatta.

¹ A gyűjtemény feldolgozása KESZLER BORBÁLA vezetésével történt. A szerző ez úton is köszöni, hogy hozzáférést kapott a digitalizált szövegekhez.

2. Az episztemikus-inferenciális modalitás. Az episztemikus-inferenciális modalitás körébe tipikusan olyan összetett nyelvi kifejezések tartoznak, amelyek révén a megnyilatkozó kifejezésre juttatja, hogy a jelenet az ő mentális működésén, megfigyelésén és/vagy következtetésén keresztül elérhető lehetséges tényállás (tehát nem ténylegesen megfigyelhető szituáció).

(1) Ez egy nagyon érdekes dolog, ugyanis amikor itt vagyok Pesten, akkor nagyon, nagyon ritkán nézek tv-t, nem tudom, mi az oka ennek, *valószínűleg* az, hogy itt egészen más lehetőségek is vannak a tv-n kívül [...] (BNYGY.)

(2) A fotóst meg *valószínűleg* direkt megkérték hogy mutassa meg az alanyok legkevésbé előnyös arcát. (MNSZ.)

Az (1) esetében a megnyilatkozó egyéni hozzáféréssel ('individual access', vö. JAAKOLA 2018: 123–124) rendelkezik mind a vélekedés alapjához (hiszen saját körülményeiről és motivációjáról van szó), mind annak megalkotásához. Más mentális szubjektum nem vonódik be a valószínűsítés műveletébe. A (2) esetében mások is láthatták ugyan a fotókat, de a valószínűsítés kizárólag a megnyilatkozó mentális működésén keresztül megkonstruálódó lehetséges jelenet. Ezekben a példákban a megnyilatkozó az a személy, aki felelős az információért és a valószínűsítésért. Az autoritás vagy felelősség ('authority', vö. BERGQVIST 2016) a magyarban alapértelmezés szerint a megnyilatkozóhoz kötődik. A résztvevők szempontjából ez a viszony az (1)–(2) példában aszimmetrikus. Az episztemikus értékeléssel kapcsolatos felelősség szempontja más nyelvekben a személyhez való lehorgonyozás révén is érvényesülhet: a megnyilatkozó a személyhez kötéssel megjelöli, hogy kinek az illetékeségi körébe tartozik az adott jelenet fennállásának vagy lehetséges bekövetkezésének a megítélése (EVANS – BERGQVIST – SAN ROQUE 2018).² Az autoritás előtérbe helyezése vagy a megnyilatkozóról más személyre történő áthelyezése a magyarban nem történhet meg az igealakon, mivel azon a folyamat elsődleges figurája jelölődik. A művelet azonban a *szerint* személyragos alakjaival (pl. *szerintem*, *szerinted*) a magyarban is begyakorlottan elvégezhető. A *Szerinted* [tényállás]? típusú kérdések megfelelője a kogi nyelvben az igeen történő autoritásjelölés volna (amelyet begyakorlottan alkalmaznak egyszerű kérdésekben is, amelyek esetében a válasz megadása a partner hatáskörébe tartozik; l. BERGQVIST 2016; EVANS – BERGQVIST – SAN ROQUE 2018).

Az autoritás mellett további lényeges szempont az, hogy a diskurzus résztvevői közül ki vonódik be az episztemikus státusz mérlegelésébe. A bevonódás ('engagement') terminust grammatikalizálódott jelölőkre alkalmazza a szakirodalom

² Észak-kaliforniai indián nyelvekben (chimariko, yana, yurok, karuk) a személyhierarchia alapján meghatározott, kulturálisan kialakított prioritás dönt a személyjelölésről, és ehhez képest másodlagos az, hogy az adott szereplő ágens-e vagy páciens az adott jelenetben (vö. MITHUN 2012). Bár MITHUN nem alkalmazza leírásait az autoritás kategóriáját, kimutatja, hogy a szociokulturális tényezők, a társas viselkedés mintázatai egy olyan, a grammatika szempontjából központi jelenséget is a hatásuk alá vonnak, mint az ige argumentumszerkezetének a jelölése.

(EVANS – BERGQVIST – SAN ROQUE 2018),³ a magyarban ilyen rendszert nem találunk. Ugyanakkor a *talán* típusú episztemikus-inferenciális módosítószók szubjektívizáltak, alaki jelöltség nélkül is a megnyilatkozóhoz kötik a mentális elérést, jelentésüknek nem része, hogy más résztvevő is hozzáférne a következtetés alapját adó jelekhez, vagy az információ nem specifikált forrásához, vagy magához a mentális folyamathoz. (A szubjektívizáció meghatározásához funkcionális kognitív keretben I. TOLCSVAI NAGY 2017b: 306–309.)

A megosztott elérés ('shared access', vö. JAAKOLA 2018: 123–124) a bevonódás szempontjából szimmetrikus (vö. EVANS – BERGQVIST – SAN ROQUE 2018: 142). A magyarban a *-hAtÓAn*, *-hAtÓlAg* komponenst tartalmazó módosítószók (pl. *láthatóan*, *láthatólag*; *vélhetőleg*) a megnyilatkozón keresztüli elérés mellett a megosztott (vagy legalábbis megosztható) státusszal is asszociálódnak.

(3) A törvénytervezetben javasolt négyéves takarékosági ciklus végén rendelkezésre álló, három alapon képződő összeg [...] azonban – *láthatóan* – új lakás építésére nem elegendő. (MNSZ.)

(4) A [Földrajzi név] déli részén [...] elfogott turisták francia tagja, [Név] *láthatólag* már beletörődött sorsába. (MNSZ.)

A (3) példa esetében az összeg alapján a beszélőtársak számára is elérhető értékelést ('nem elegendő') fogalmaz meg a megnyilatkozó. Ugyanakkor a beszélőtársak szempontjából nyitott az, hogy egyetértenek-e ezzel a kiértékeléssel. A (4) példában videofelvétel (látható jelek) alapján potenciálisan megfigyelhetőként konstruálja meg a jelenetet a megnyilatkozó, a kiértékelési-következtetési folyamatot (a tűsz mentális állapotára vonatkozó következtetést) azonban ez esetben is ő végzi el.

A megosztott elérésre a szakirodalom gyakran a szűkebb értelemben vett *interszubjektivitás* terminust alkalmazza (l. pl. NUYTS 2000: 306; VERHAGEN 2005). A jelen dolgozat ezt nem követi, mivel az interszubjektivitást a nyelvi szimbolizáció feltételének tartja (l. TÁTRAI 2017: 909–911), és ezért érdemes tőle megkülönböztetni az információhoz való hozzáférés jellegét, amely (mint láttuk) lehet egyéni és megosztott.

Az információhoz való hozzáférés jellege és az episztemikus státusz kiértékelésébe való bevonódás azért is különösen fontos az episztemikus-inferenciális modalitás esetében, mivel rávilágít e szemantikai kategóriának és a hozzá kapcsolódó műveleteknek a társas kognícióba való beágyazottságára. (Ezt a szempontot érvényesíti PÉTERI 2019 is a Common Ground elméletét alkalmazva az episztemikus kifejezések diskurzusfunkciójának a modellálásra.) A fenti szempontok a sokszor összetett perspektívának árnyalt leírását teszik lehetővé.

(5) Nem akartam a dolgok elejébe menni, hiszen komoly vizsgálat indult mind Magyarországon, mind a bizottság berkein belül e témakörben. Azt azonban

³ Engagement refers to a grammatical system for encoding the relative accessibility of an entity or state of affairs to the speaker and addressee" (EVANS – BERGQVIST – SAN ROQUE 2018: 142).

mindenképpen megemlítettem, hogy meglehetősen tisztázatlan körülmények között készült filmről van szó, ahol *állítólag* egy magyarországi libatartó telepet mutattak be és ez a film kb. nyár magasságában készülhetett. (MNSZ.)

Az *állítólag* módosítószó az (5) példában a következőket jelöli (a felismerhető komponensszerkezetek és a lexikalizálódott jelentés révén, szubjektívizáltan):

- a) a megnyilatkozónak értesülésből, pontosan nem azonosított forrásból származó információja van;
- b) nem jellemző rá a közvetlen hozzáférés;
- c) nem jellemző rá a bevonódás;
- d) ezért nem részesedik az információért való felelősségben, sőt annak megbízhatatlanságát implikálja;
- e) a megnyilatkozóé a felelősség az információ forrásával és megbízhatóságával kapcsolatos attitűdjének a kifejezéséért.

Az alábbi (6) – az (5)-höz hasonlóan beszélt nyelvi – adat azonban azt mutatja, hogy még az állítólagosként megkonstruált értesülés („hír”, „szóbeszéd”) is alapot adhat a közeljövő tervezéséhez és a bizakodáshoz.

(6) Sokat nem tudunk csinálni, reménykedik bízunk reménykedünk, és tesszük a dolgunkat, tegnap meg volt az aratás, mert a paraszt az vasárnap is dolgozik, azt strandja járás helyett. Abban bízunk, hogy *állítólag* kedden Brüsszel aljárja és szerdán már erről fogunk egy előadást is hallgatni. [Sic!] (MNSZ.)

A több perspektíva működtetésének egy példáját a (7)-ben figyelhetjük meg.

(7) De komolyan: Schumacher valóban a legnagyobb ellenfelem, és sokak számára *talán úgy tűnt*, hogy a kiválásával megnyílt az egyenes út számomra a második világbajnoki címhez. Ám már akkor figyelmeztettem mindenkit: [...] (MNSZ.)

A megnyilatkozó azzal a retorikai fogással él, hogy hipotézist fogalmaz meg mások vélelmeivel kapcsolatban (objektívizáltan, a mentális ágens explikálásával), majd cáfolja ezt a (lehetséges) vélelmet. Egyértelmű, hogy a *talán úgy tűnik* kontextualizáló tagmondaton keresztül elért célszerkezet valószínűsítését (a 'lehetséges' episztemikus státuszát) a megnyilatkozó nem osztja, míg feltételezése szerint mások igen. Ugyanakkor a befogadók episztemikus viszonyának a megkonstruálását a megnyilatkozó végzi el, az övé a vélekedés valószínűsítéséhez tartozó felelősség.

Tehát az episztemikus-inferenciális modalitás jelölőinek előfordulásai igen összetett konstruálási mód részeként dolgozódnak fel. Funkcionális leírásuk a diszkurzus mentális világának modelljében lehet sikeres.

3. A modális erő(sség). Az episztemikus-inferenciális módosítószó jelentésének egyik dimenziója a modális erősség ('modal force'). Az erősség többfokozatú skála, az egyes fokozatok viszonylagosak, illetve viszonyítottak. A mentalista,

logikai-formális szemantikai munkák általában abszolút értékkel adják meg az erősséget. Például KRATZER csökkenő erősségi sorrendben a következő fokozatokat különíti el (KRATZER 1991: 644–645):

a) szükségszerűség (nem lehetséges nem p), pl. *feltétlenül, nyilvánvalóan, vitathatatlanul*;

b) gyenge szükségszerűség (valószínűbb p, mint nem p), pl. *alighanem, bizonyára, valószínűleg*;

c) lehetőségesség (nem szükségszerű nem p), pl. *esetleg*;

d) „közepes valószínűség” (legalább annyira lehetséges p, mint nem p), pl. *feltehetőleg, talán, vélhetően/vélhetőleg*;

e) csekély valószínűség (nem p gyenge szükségszerűség), pl. *aligha*.

Az ALBERTI GÁBOR által megalkotott ReALIS elméletben és az ebben végzett elemzésekben a vélekedéshez (‘believe’) kapcsolt intenzitásérték is hasonló elven működik: „intenzitásértéket (I elemei: pl. MAX: maximális, gr: nagy; I a [0, 1] számintervallumként is felfogható, ahol a MAX az 1 végponttal azonosítható)” (I. SZETELI–GOCSÁL–ALBERTI 2019: 49).

A formális megközelítések – amennyiben megállapítanak modális erősséget – a lexikális kifejezéshez egy meghatározott értéket rendelnek, amely nincs kitéve „esetleges” kontextuális hatásoknak, vagy ha van, azt a modell nem kezeli. Ez az eljárás érthető, hiszen az aktuális jelentés alapján az erősség megítélése igen nagy tartományokban is mozoghat. Az alábbi példák azt mutatják be, hogy a ko- és kontextustól függően a *talán* által kifejezett modális erősség megítélése nagyon eltérő lehet.

(8) [vizsgatárgy választásáról szóló visszaemlékezésben] Aztán inkább azt gondoltam, hogy legyen biosz. *Talán* többet tudok róla mondani. (BNYGY.)

(9) Persze elég... nem szemtanútól származik, de föltételezhetjük esetleg, hogy *talán* a szemtanúktól származó hagyományt őrzi meg. (BNYGY.)

(10) [...] nem tudom, hogy lehetne ezt megoldani, *talán* határozott fellépéssel, és *talán talán* inkább az a kulcs, amit te mondtál, hogy partnerként kezelni őket [...] (BNYGY.)

(11) [Tornából hányasa van?] Hát kettes, biztos. Hármast megadja neki *talán*. (BNYGY.)

Ha ennyire változatos a megvalósulások képe, akkor miért érdemes foglalkozni a modális erősség meghatározásával? A válasz összetett. Egyrészt azért, mert a beszélők (nem feltétlenül tudatosan) feldolgozzák a jelentésnek ezt a dimenzióját, másrészt azért, mert a megvalósulások változatossága természetes jelenség, és semmiképp sem akadálya a tudományos leírásnak, a rendszerszerű összefüggések feltárásának. A jelenség értelmező leírásának a lehetősége természetesen nyelvmélettől függő módon tárul fel. A továbbiakban ezt a két szempontot vizsgáljuk meg kissé részletesebben.

Egy kérdőíves vizsgálat (KUGLER 2003: 50) megerősítette, hogy az episztemikus-inferenciális módosítószók a lehetőségesség több fokozatán értékelik az információt. Az eredmények azonban azt is mutatták, hogy az adatközlők számára problémát okoz az, hogy értéket kapcsoljanak izolált (kontextus nélkül megadott) kifejezésekhez. Egyhangú megítélés a modális erősségre vonatkozóan csak akkor alakult ki az említett vizsgálatban, ha a módosítószó a modális erősség legnagyobb (pl. *kétségbevonhatatlanul*, *vitathatatlanul*) vagy legkisebb fokát jelölte (*aligha*). Nem elhanyagolható szempont az sem, hogy a vélekedés melletti beszélői elkötelezettség is a szélső értékekkel asszociálódik. Az elkötelezettség pedig azzal függ össze, hogy a pozitív és a negatív pólus szaliensebb, így azonosítása is könnyebb feladat, mint a közrefogott tartományé. Általánosságban megfogalmazható, hogy a lehetőségesség közbülső fokait jelölő módosítószók modális erősségének megállapítása nehezebb feladat az adatközlők számára, mint a szélső értékek azonosítása. A sematikus kontextus a „közbülső” kifejezések esetében kevesebb támpontot ad a modális erősség megállapításához.⁴ A modális erősség a meglátásom szerint még típusjelentésében sem logikai úton meghatározható érték, hanem nagymértékben függ a használat tipikus kontextusától, illetve a kontextusok változatosságától. A kontextus előhívása attól is függ, hol tart a kifejezés a grammatikalizáció folyamatában, mennyire azonosítható a kifejezés felismerhető komponense alapján valamilyen mentális művelet (vö. *feltehetőleg* ’feltevés, feltételezés’; *valószínűleg* ’[mindennapi] valószínűsítés’).

A fenti kérdőíves vizsgálat megfigyelése egybevág CORNILLIE azon megállapításával, hogy „a két szélső érték (a tényállás teljesen bizonyosan igaz és a tényállás teljesen bizonyosan nem igaz) között – a valószínűségtől a lehetőségességig – kontinuum van”⁵ (CORNILLIE 2009: 46).

A modális erőt skálaként meghatározó megközelítések is fenntarthatják a szubjektív-objektív dichotómiát. PÉTERI ATTILA (2015) összevető módon vizsgálta a *valószínűleg* és a *talán* kifejezést. A *valószínűleg* közepes erejét és „köztes-ségét” azzal magyarázza, hogy a „jelentésében egyfajta »objektív« komponenset hordoz (’ha nem is vagyok benne teljesen bizonyos, mégis megalapozottan állítom, hogy p’)” (PÉTERI 2015: 15). Ez a jelentéskomponens szolgál PÉTERI-nél magyarázatul arra, miért nem cserélhető fel a *valószínűleg* a *talán* (és a *biztosan*) kifejezéssel minden környezetben, és ez az, ami egyben el is különíti „a tisztán szubjektív-episztemikus”, azaz „pusztán a beszélő episztemikus bizonyosságának, illetve bizonytalanságának fokát” kifejező módosítószóktól (PÉTERI 2015: 10).

⁴ Korpuszalapú tipológiai célú kutatások ugyanakkor megerősítik, hogy a *valószínűleg*, *talán* típusú, gyenge elkötelezettséget, a modális erősség alacsony értékét képviselő módosítószók a leggyakoribbak, és ezek a kategóriát legjobban képviselő, tipikus módosítószók (I. HORVÁTH 2013: 254–256, 306).

⁵ [In between the two extremes (from absolute certainty that a state of affairs is real to absolute certainty that it is not real)] „there is a continuum including probability to possibility” (CORNILLIE 2009: 46). A megfogalmazásból az is látható, hogy a hasonló belátás ellenére ez a leírás a jelen dolgotól különböző keretben készült.

Az „objektív” komponens a szerző szerint összefügghet a valószínűség számítás alapuló tudományos kategóriájával. A 2. pontban bemutatott funkcionalista megközelítésben a *valószínűleg* ilyen megkülönböztetése például a *vélhetőleg* kifejezéstől nem volna értelmezhető. A 4. pontban adatközlői értékelés alapján vizsgáljuk, milyen bizonyossági fokot fejez ki a *valószínűleg* és a *vélhetőleg* kifejezés a számítást előhívó, illetve azt fel nem idéző kontextusban. Arra PÉTERI (2019) is rámutat, hogy bár a kifejezés rendelkezik valamilyen potenciállal a modális erő szempontjából, a modális erősség a diskurzus folyamatában konstruálódik meg, és a felek közös világismeretével függ össze.

A modális erősség megítéléséhez az episztemikus-inferenciális modell minden eleme (l. KUGLER 2015: 55–56), illetve az elemek megalkotott viszonya is hozzájárul egy adott megnyilatkozás esetében. A modell egyik tényezője a modális jelölőhöz kapcsolódó konvencionálódott tudás. A funkcionális kognitív nyelvészet kidolgozott módszertannal rendelkezik ahhoz, hogy a modalitás szemantikai tartományában az erődinamikai modellálást elvégezze.⁶ A vizsgált módosítószók finomhangolják a modellt azáltal, hogy az erő mértékét is kifejezésre juttatják. A jelölőhöz kapcsolódó modális erő séma-megvalósulás viszonyban értelmezhető (TOLCSVAI NAGY 2017a: 33–35). A séma a megvalósulásból absztrahálódik. Az absztrahálás a módosítószó esetében a tipikus kontextus sematizációját is jelenti. A séma nem determinálja a megvalósulást, hanem kontextusérzékeny mintaként szolgál az aktuális előhíváshoz. A jelen dolgozat a sémára irányul, ahhoz kíván módszert javasolni, hogyan tárható fel a séma szintű modális erősség. A modális erősség meghatározása ebben a felfogásban a sémák egymáshoz viszonyított erősségének skálaszerű ábrázolását jelenti.

4. Egy újabb kérdőíves vizsgálat

4.1. **A kérdőív bemutatása.** Az új kérdőíves vizsgálat (KUGLER–POMÁZI 2019)⁷ olyan módszertannal készült, hogy empirikus adatokat tudjon szerezni a *talán*, a *valószínűleg* és a *vélhetőleg* módosítószó által kifejezett modális erősségről. Az önkitöltéses kérdőívet úgy szerkesztettük meg, hogy ugyanabban a mondatkörnyezetben tudjuk vizsgálni a célkifejezéseket, ezért két változatot készítettünk (l. a tesztmondatokat az 1. táblázatban; a jelen dolgozatban nem tárgyalt, de a vizsgálatban szereplő további kifejezéseket nem közöljük.). A kitöltők feladata az volt, hogy 1–5 Likert-skálán értékeljék a mondatot aszerint, hogy mennyire tartják biztosnak a megnyilatkozót a vélekedésében. Az 1 érték jelölte azt, hogy ’egyáltalán nem’, az 5 azt, hogy ’teljes mértékben’.

⁶ Lásd ehhez PELYVÁS PÉTER munkáit (a magyar nyelvű tanulmányok közül példaként PELYVÁS 2013-at kiemelve), amelyekben a szerző többféle modális kategória esetében is sikeresen összehangolja a langackeri kognitív nyelvtant és a TALMY-féle erődinamikai modellt (illetve annak SWEETSER által a modalitásra kiterjesztett változatát).

⁷ A kérdőívet a *Kérdőívem* alkalmazással készítettük el (l. <http://www.kerdoivem.hu>).

1. táblázat

Az online kérdőív két változatának értékeltetett szerkezetei

1. változat	2. változat
<i>Talán megkérdeznek minket is.</i>	<i>Talán megkérdeznek minket is.</i>
<i>A számításba valószínűleg hiba csúszott.</i>	<i>A számításba vélhetőleg hiba csúszott.</i>
<i>A kutya vélhetőleg féltékenységből támadt a gyerekekre.</i>	<i>A kutya valószínűleg féltékenységből támadt a gyerekekre.</i>

A táblázatból látható, hogy a *talán* ugyanabban a mondatban fordult elő mindkét kérdőívben, így fény derülhet arra, hogy 1. a két adatközlői csoport döntései mennyire hasonlóak; 2. a másik két kifejezés átlagához hogyan viszonyul az átlagos erőssége. A *valószínűleg* és a *vélhetőleg* kifejezést két különböző mondatban is megítéltettük. Ebből kiderülhet, hogy 1. az eltérő kontextus gyakorol-e az átlagértékben kifejeződő hatást a modális erősség meghatározására, és hogy 2. az azonos kontextusban milyen a modális erő mértéke.

A kérdőívet 66 adatközlő (33-33) töltötte ki, mindannyian magyar alapszakos vagy magyartanári képzésben részt vevő ELTE BTK-hallgatók voltak.⁸ A kitöltők átlagéletkora az 1. kérdőív esetében 22,5 év, a 2. kérdőív esetében 20,9 év volt. Az életkoron kívül más személyes adatot nem rögzítettünk. A két kérdőívet célzottan küldtük ki, így senki sem tölthette ki mindkét változatot, csak az egyikhez ért hozzá. A kitöltés 2019. február 21-e és március 17-e között zajlott.

4.2. Eredmények és következtetések. A 2. táblázat az adatközlők által az adott mondat alatti ötös Likert-skálán bejelölt értékeknek az átlagát közli. Az 1. és a 2. kérdőívre, illetve kitöltői csoportra utal.

2. táblázat

A Likert-skálán bejelölt értékek átlaga

Tesztmondat	Átlag		Módosítószó
	1.	2.	
<i>A számításba valószínűleg hiba csúszott.</i>	3,33	–	<i>valószínűleg</i>
<i>A számításba vélhetőleg hiba csúszott.</i>	–	3,24	<i>vélhetőleg</i>
<i>A kutya valószínűleg féltékenységből támadt a gyerekekre.</i>	–	2,82	<i>valószínűleg</i>
<i>A kutya vélhetőleg féltékenységből támadt a gyerekekre.</i>	2,55	–	<i>vélhetőleg</i>
<i>Talán megkérdeznek minket is.</i>	2,39	2,06	<i>talán</i>

Az adatközlői értékelés hasonló volt a két csoportban (az eltérés a *talán* átlaga esetében 0,33), az átlag a 2. csoportban volt kissé alacsonyabb. Ezzel látszólag összefügghet, hogy a *valószínűleg* is a 2. csoportban kapott alacsonyabb értéket, de a különbség valamivel nagyobb (az eltérés 0,51). Mivel azonban a *vélhetőleg*

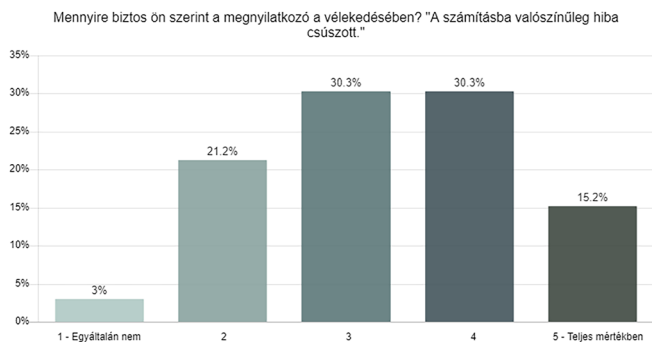
⁸ A kitöltők szervezéséhez nyújtott segítséget köszönöm LENGYEL KLÁRA egyetemi docensnek. A részvételt ezúton is köszönöm a hallgatóknak.

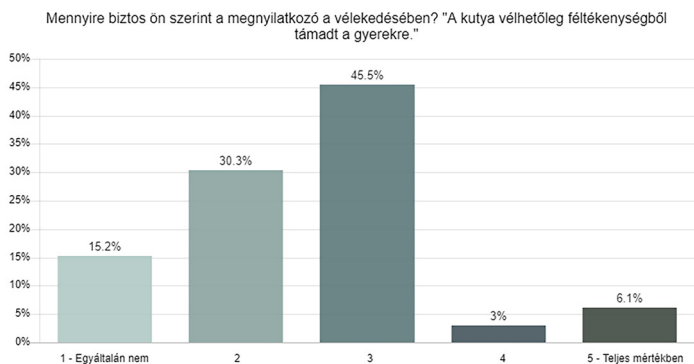
nagyobb átlagot ért el a 2. csoportban, az átlagok különbsége nem magyarázható az adatközlői értékelés csoportszintű különbségével. Az értékek alapján a kotextusnak nagyobb hatása van a megnyilatkozási bizonyosság (közvetve a modális erő) megítélésére, mint a csoportszinten kumulálódó egyéni adatközlői különbségeknek. A számítás esetében a hiba megállapítása nagyobb bizonyossággal történhet, mint a kutya támadása esetén a viselkedés mozgatórugójának az azonosítása. A kotextus hatása mellett azonban az is megfigyelhető, hogy a két nyelvi kifejezés (*valószínűleg*, *vélhetőleg*) nem teljesen azonos mértékű bizonyosságot jelöl, bár mindkettő a közepes tartományba esik. Azonos mondatkörnyezetben a *valószínűleg* nagyobb értékeket kapott, mint a *vélhetőleg*. Tehát a közepes erősség tartományban a *valószínűleg* kifejezéshez sémászerűen valamivel nagyobb fokú beszélői bizonyosság kapcsolódik, mint a *vélhetőleg*-hez. A *talán* esetében nem vizsgáltuk a kotextus hatását. Az értékelés alapján azonban úgy tűnik, hogy a három kifejezés közül a *talán* asszociálódik a legkisebb modális erővel, és a skálán a közepesnél alacsonyabb, kismértékű bizonyosságot jelöl.

Ha a kapott értékek megoszlását is megvizsgáljuk, akkor az adatok megerősítik a megítélés problematikusságáról a 3. pontban festett képet. Az 1. ábra az azonos mondatkörnyezet alapján állítja párba a kifejezéseket.

1. ábra

A valószínűleg és a vélhetőleg értékeinek megoszlása

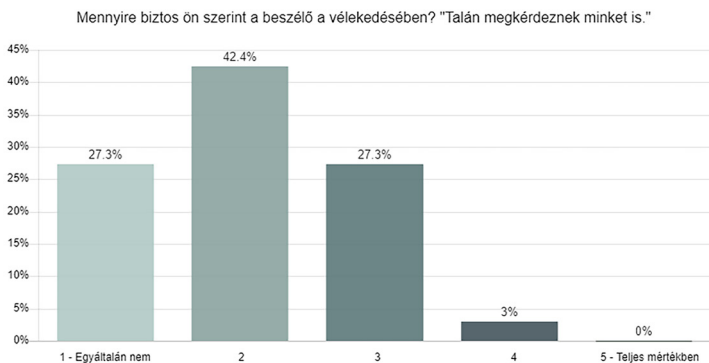

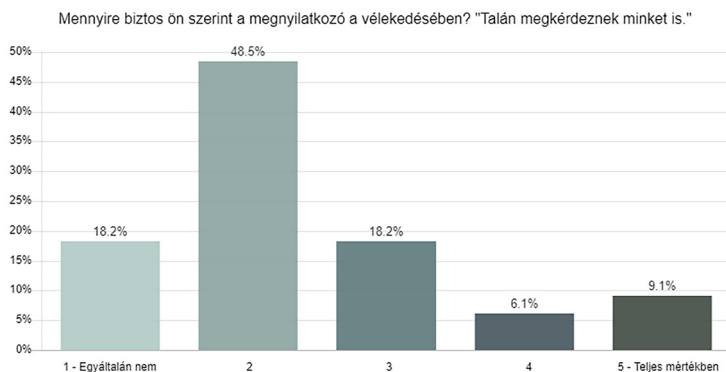

Mindkét kifejezés esetében a 2–4 közötti érték a jellemző. A *talán* esetében (1. a 2. ábrát) a kiemelkedő érték a 2 ('alacsony fokú, kicsiny mértékű bizonyosság'), az 1–3 értékelés a jellemző. A *vélhetőleg* és a *talán* esetében egy árnyalattal jobban megoszlik az értékelés, mint a *valószínűleg*-nél.

2. ábra

A *talán* értékeinek megoszlása

Bár a bizonyosság legnagyobb fokának választása a *valószínűleg* esetében volt a legnagyobb arányú (15,2%), ez nem múlta felül számottevően a *vélhetőleg* 12%-át (azonos kontextusban). Az 5-ös érték választása még a *talán* kifejezés esetében is előfordult (9,1%-ban).

Az eredmények megerősítik azt, hogy az episztemikus státusz értelmezése, és ezért a valószínűsítéshez kapcsolódó modális erő megítélése is erősen ko(n)textusfüggő, beágyazódik a diskurzus mentális világába, a résztvevők világértelmezésébe. Ugyanakkor a tipikus kontextus alapján a modális erő jellemző tartománya sematizálódik, és ez a kérdőív teszthelyzetében is működésbe lép. Ezzel magyarázható az, hogy az adatközlők jellemző sávokban helyezték el a beszélői bizonyosság alapján a kifejezéseket. Hasznos lenne azonban azt is megvizsgálni, hogy a kifejezések milyen sematikus kontextust hívnak elő. Erre alkalmas volna egy olyan előhívásos feladat, amelyben az adatközlőknek megnyilatkozást kellene alkotniuk az adott (izolált) kifejezéssel, majd ezt követően el kellene végezniük a kontextus elaborálást is. Az így előhívott adatok modális erő szerinti értékelését azután az itt bemutatotthoz hasonló értékelésnek lehetne alávetni.

5. Összefoglalás. A modális erősséget azért szükséges vizsgálni, mert az sematizáltan, egy skála viszonyított értékeinek tartományaként része a módosítószó jelentésének, és ezért a nyelvi interakcióban a beszélők (nem feltétlenül tudatosan) fel is dolgozzák a jelentésnek ezt a dimenzióját. Ez a sémaszintű jelentés nem logikai úton meghatározható érték, hanem nagymértékben függ a használat tipikus kontextusától, illetve a kontextusok változatosságától. A megvalósulások esetében a tipikus (séma szintű) modális erősség kontextusérzékeny mintaként szolgál az aktuális előfordulás értelmezéséhez. A modális erő megkonstruálásában szerephez jut a következtetést végző mentális szubjektum (megosztott hozzáférés esetén szubjektumok) és a következtetés alapjának, valamint a jelenetnek a megértett viszonya. A jelen dolgozat csak megemlítette, de nem vizsgálta az episztemikus-inferenciális modalitás modelljének egyéb elemeit (l. KUGLER 2015), amelyek segítségével megközelíthető annak nyelvi reprezentációja, ahogy a diskurzus résztvevői egymás mentális működését befolyásolják és összehangolják a természetes episztemológia jelenségeinek körében.

A kifejezések megválasztásánál a dolgozat figyelembe vette, hogy a *talán*, a *valószínűleg* és a *vélhetőleg* eltérő komponensszerkezettel rendelkezik. A mentális folyamat jellege csak a *valószínűleg* és a *vélhetőleg* esetében van komponenssel kidolgozva, a hozzáférés megosztott jellege pedig leginkább a *vélhetőleg* módosítószónál hívható elő ('a mentális folyamat potenciálisan más mentális szubjektumokra is kiterjesztő' jelentés révén).

A kérdőíves vizsgálat megerősítette, hogy a *valószínűleg* és a *vélhetőleg* közepes erősségű valószínűsítést jelöl, mivel eltérő kontextusokban is közepes mértékű beszélői bizonyosság asszociálódott velük. A *talán* esetében ilyen következtetésre az adatok alapján nem nyílik lehetőség, de az értékelés így is támogatja a korábbi szakirodalmi forrásokat, amelyek alacsony valószínűségi fok jelölését feltételezték vagy adatolták. Ezzel együtt azonban az is ismételt tapasztalatként rögzíthető, hogy a kifejezések modális erősségének a megítélése az értékek között igencsak megoszlik, a teljes bizonyosság és a teljes bizonytalanság, továbbá a köztük lévő átmenetek egyaránt előfordulnak. A „teljes spektrumú lefedésre” mindhárom kifejezés esetében volt példa. A dolgozat javaslatot fogalmazott meg olyan vizsgálatra, amely kifejezetten a sematikus kontextus és a tipikus modális erősség előhívását célozza.

Kulcsszók: episztemikus-inferenciális modalitás, modális erő, séma-megvalósulás viszony.

Hivatkozott irodalom

- BERGQVIST, HENRIK 2016. Complex epistemic perspective in Kogi (Arwako). *International Journal of American Linguistics* 82: 1–34. <https://doi.org/10.1086/684422>
- CORNILLIE, BERT 2009. Evidentiality and epistemic modality. On the close relationship between two different categories. *Functions of Language* 16: 44–62. <https://doi.org/10.1075/foL.16.1.04cor>
- EVANS, NICHOLAS – BERGQVIST, HENRIK – SAN ROQUE, LILA 2018. The grammar of engagement II: typology and diachrony. *Language and Cognition* 10: 141–170. <https://doi.org/10.1017/langcog.2017.22>
- HORVÁTH, KATALIN 2013. *Epistemische Modalität im Deutschen und Ungarischen*. Budapesti Beirträge zur Germanistik 66. ELTE, Budapest.
- JAAKOLA, MINNA 2018. Finnish evidential adverbs in argumentative texts. In: FOOLEN, AD – DE HOOP, HELEN – MULDER, GIJS eds., *Evidence for evidentiality*. John Benjamins, Amsterdam–Philadelphia. 121–141. <https://doi.org/10.1075/hcp.61.06jaa>
- KRATZER, ANGELIKA 1991. Modality. In: VON STECHOW, ARNIM – WUNDERLICH, DIETER eds., *Semantik/Semantics*. Walter de Gruyter, Berlin – New York. 639–50.
- KUGLER NÓRA 2003. A módosítószók funkciói. *Nyelvtudományi Értekezések* 152. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- KUGLER NÓRA 2015. *Megfigyelés és következtetés a nyelvi tevékenységben*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- KUGLER NÓRA – POMÁZI BENCE 2019. A látással összefüggő, kiértékelést kifejező episztemikus predikáció alternatív megkonstruálási módjai. In: LACZKÓ KRISZTINA – TÁTRAI

- SZILÁRD szerk., *Kontextualizáció és metapragmatikai tudatosság*. DiAGram Könyvek 1. ELTE Eötvös József Collegium, Budapest. 71–94.
- MITHUN, MARIANNE 2012. Core argument patterns and deep genetic relations. Hierarchical systems in Northern California. In: SUIHKONEN, PIRKKO – COMRIE, BERNARD – SOLOVYEV, VALEY eds., *Argument structure and grammatical relations. A crosslinguistic typology*. John Benjamins, Amsterdam–Philadelphia. 257–294. <https://doi.org/10.1075/slcs.126.12mit>
- NUYTS, JAN 2000. *Epistemic modality, language, and conceptualization*. John Benjamins, Amsterdam–Philadelphia.
- ORAVECZ, CSABA – VÁRADI, TAMÁS – SASS, BÁLINT 2014. The Hungarian Gigaword Corpus. In: *LREC 2014 Proceedings*. ELRA, Reykjavik. 1719–1723.
- PELYVÁS PÉTER 2013. „Nekem most el kell menjek...” A *kell* és a *must* segédigék konceptuális és grammatikai struktúrájáról. In: KUGLER NÓRA – LACZKÓ KRISZTINA – TÁTRAI SZILÁRD szerk., *A megismerés és az értelmezés konstrukciói. Tanulmányok Tolcsvai Nagy Gábor tiszteletére*. Tinta Könyvkiadó, Budapest. 186–203.
- PÉTERI ATTILA 2015. A valószínűleg mondathatározó szemantikája és szintaxisa kontrasztív kitekintéssel. *Magyar Nyelv* 111: 9–20. <https://doi.org/10.18349/magyarnyelv.2015.1.9>
- PÉTERI, ATTILA 2019. Epistemic und Common Ground. Quantitative und qualitative Untersuchung epistemischer Ausdrücke im Korpus. *Linguistik Online* 100/7: 235–258. <https://bop.unibe.ch/linguistik-online> (2020. 07. 17.)
- SZETELI ANNA – GOCSÁL ÁKOS – ALBERTI GÁBOR 2019. Szemafor hát! *Jelentés és Nyelvhasználat* 6/1: 33–63. <https://doi.org/10.14232/JENY.2019.1.2>
- TÁTRAI SZILÁRD 2017. Pragmatika. In: TOLCSVAI NAGY szerk. 2017: 899–1058.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR 2017a. Bevezetés. In: TOLCSVAI NAGY szerk. 2017: 23–71.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR 2017b. Jelentéstan. In: TOLCSVAI NAGY szerk. 2017: 207–499.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR szerk. 2017. *Nyelvtan*. A magyar nyelv kézikönyvtára 4. Osiris Kiadó, Budapest.
- VERHAGEN, ARIE 2005. *Constructions of intersubjectivity. Discourse, syntax and cognition*. Oxford University Press, Oxford.

Is it worth measuring modal force? If it is, how?

Based on a questionnaire study on three Hungarian modal adverbs (*talán* ‘perhaps’, *valószínűleg* ‘probably’, *vélhetőleg* ‘presumably’), the paper argues for the necessity of investigating modal force, and for interpreting it from a functional perspective. Modal force is a context-dependent phenomenon, with broad variation at the level of tokens. Still, at the schema level, it is possible to establish typical schematic contexts and associated characteristic modal forces. The paper offers an empirical methodology for exploring such schemas.

Keywords: epistemic-inferential (epistential) modality, modal force, schematization, type vs. instance.

KUGLER NÓRA
ELTE Eötvös Loránd Tudományegyetem

Magánhangzó-minőségek meghatározása nyelvatlászadatok alapján*

1. Bevezetés. Jelen tanulmány arra tesz kísérletet, hogy szubjektíven lejegyzett magyar nyelvjárási atlaszadatokat feldolgozva objektívnek tekinthető képet alkosson néhány magánhangzó ejtésének térbeli variabilitásáról és a magánhangzó-minőségek helyéről az akusztikai térben, az eredményeket térképen szemléltetve.

Több magyar nyelvAtlasz informatizálásával lehetővé vált, hogy kvantitatív módszerekkel, automatizáltan, akár sok száz térképlap felhasználásával végezzünk nyelvjárási vizsgálatokat (a számítógépes dialektológia indulásáról l. VÉKÁS 2007; újabb fejleményeiről összefoglalóan VARGHA 2017: 25–28). A nyelvAtlaszokon végzett dialektometriai elemzések rámutattak a lejegyzésben rejlő fonetikai információ gazdagságának meghatározó szerepére a nyelvjárási kutatásokban: a fonetikai (és nem feltétlenül a fonológiai) jelenségek – leginkább az egyes magánhangzó-minőségek – bizonyulnak meghatározónak például a településtörténeti kapcsolatok feltárásában (VARGHA 2015a, 2017: 49–66, 2018a). Különböző dialektometriai elemzési módszerek összevető vizsgálata arra is rámutat, hogy a hangok gyakorisága alapvető tényező a nyelvi hasonlósági mintázatok alakulásában (VARGHA 2017: 77–84). Megjegyzendő, hogy a hagyományos dialektológiai klasszifikációban is kiemelt szerepe van a gyakoribb magánhangzók minőségének (vö. JUHÁSZ 2001).

A fenti megállapításokkal is összhangban a dialektológiában a kezdetektől jelen van a törekvés a nyelvi adatok fonetikailag minél pontosabb lejegyzésére, ugyanakkor rendszeresen felmerül annak igénye, hogy – legalábbis a nehezebben megragadható hangtani jelenségek vonatkozásában – gépi mérésekkel lehessen pontosítani a lejegyzéseket a nagyobb objektivitás reményében (magyar vonatkozásban BENKŐ 1975: 132).

A nyelvjárási atlaszok általában impresszionisztikusan lejegyzett nyelvi adatokat adnak közre. Noha ezek az adatok részletes fonetikai lejegyzésben (mellékjelekkel gazdagon ellátva) kerülnek elénk, esetlegességeket tartalmaznak, és szükségszerűen tükrözik a lejegyző előzetes elvárásait, vagyis alapvetően az adott nyelvjárási már ismert jellegzetességeit igyekeznek visszaadni. A lejegyzések megbízhatóságával kapcsolatosan az utóbbi évtizedekben felerősödött kritika felgyorsította a megoldás keresését is. Az észak-amerikai nyelvjárási atlasz (Atlas of North American English, LABOV et. al. 2006, a továbbiakban: ANAE.) új alapokra helyezi a nyelvföldrajzi kutatásokat, amikor a szubjektív kutatói lejegyzés helyett a hangfelvételek akusztikai elemzésének eredményeit adja közre normalizált formánsértékeket térképezve (az atlasz erősségeiről és hiányosságairól l. röviden THOMAS 2016). Az ANAE. lényeges újítása, hogy a magánhangzók változásait azok összefüggéseiben, tehát a magánhangzó-minőségek rendszerében szemléli, szemben a hagyományos nyelvAtlaszokkal, amelyek külön-külön

* A kutatást a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatta.

térképezik a nyelvi változókat. A láncszerű hangváltozások jellegzetességeinek feltérképezésével, törvényszerűségeinek megállapításaival – ahogyan LABOV írja az előszóban – az atlasz egyik fő célkitűzése nyelvföldrajz és általános nyelvészet kapcsolatának helyreállítása (LABOV 2006: v). Mivel az ANAE, a nagyvárosok nyelvhasználatát írja le, az a kép, amelyet kialakít az amerikai nyelvjárásokról, az egyes földrajzi területek részletesebb felmérésével pontosítható, módosítható (l. pl. FRIDLAND et al. eds. 2016, 2017). Ráadásul az atlasz nem csupán az amerikai nyelvjárások kutatásában tekinthető alapmunkának, hanem általában a nyelvföldrajzi kutatások számára, módszertani és elméleti szempontból egyaránt.

A magyar dialektológiából egyelőre hiányzik mind a magánhangzó-minőségek nyelvföldrajzi kontinuumának leírása, mind az egyes nyelvjárások rendszerén belül a magánhangzók pontos minőségei közt meglévő összefüggések, kölcsönhatások föltárása. Ahhoz, hogy a LABOV és munkatársai által alkalmazott módszerek szerint hangárnyalatokat bemutató térképeket hozzunk létre, olyan adattárra lenne szükségünk, amelyik több száz kutatópontról tartalmaz mérési eredményeket. Ilyen adattárunk egyelőre nincsen, előállítására nagyszabású és költséges vállalkozás. Fölmerül a kérdés, megjeleníthetők-e kvantitatív eljárással, a lejegyzett atlaszadatokra támaszkodva, magánhangzók minőségeinek összefüggései. A dialektometria példáján elindulva feltételezhetjük, hogy megfelelő, kvantitatív elemzési módszer használatával a lejegyzés gyakorlatában rejlő szubjektivitás csökkenthető, és a lejegyzés alapján is megragadható a magánhangzók minősége, illetve az egyes magánhangzók tipikus artikulációjának nyelvföldrajzi változatosága. Feltételezhetjük, hogy a sok szubjektív lejegyzői döntést kvantitatív módon vizsgálva az egyes fonémák esetében viszonylag objektíven válnak megragadhatóvá az egyes kutatópontokra jellemző magánhangzó-minőségek.

Dolgozatomban arra teszek kísérletet, hogy a magyar nyelvjárások atlasza (a továbbiakban: MNyA.) lejegyzett adatait alapul véve hozzak létre a leggyakoribb magánhangzók közül az *e*, az *á* és az *a* hangszínének nyelvföldrajzi változatoságát megmutató térképeket. A kimutatások megjelenítik az egyes magánhangzók fonetikai minőségének fokozatos térbeli alakulását, illetve a térképek összevetése révén lehetőségünk nyílik a magánhangzó-minőségeket egymáshoz képest is értelmezni.

2. Módszer. Az alkalmazott módszer bemutatása előtt célszerű áttekinteni, hogy a ma már klasszikusnak számító dialektológiai szemléletben hogyan képzelhető el egy kutatóponton egy adott magánhangzó fonetikai minőségének megragadása, tekintetbe véve a lejegyzett változatok gyakoriságát.

Már a MNyA. teljes anyagának megjelenése előtt lehetőségessé vált a nyelvjárási magánhangzók hangszín-realizációinak kvantitatív vizsgálata. IMRE SAMU térképei (1971: 271–299) külön-külön szemléltetik az egyes fonetikai szimbólumok kutatópontokénti gyakoriságát. Ez az ábrázolásmód alkalmas ugyan a főbb területi különbségek megmutatására, a térképek mégis nehezen áttekinthetők, és valójában nem az egyes magánhangzók minőségét próbálják megragadhatóvá tenni, hanem maguknak a lejegyzés során alkalmazott különböző szimbólumoknak

a térbeli eloszlását. Így kevésbé alkalmasak egy-egy fonéma általános, adott kutatópontra leginkább jellemző minőségének megragadására (ugyanakkor IMRE is alkalmaz egyes részkérdések tisztázásának szándékával olyan módszert is, amely egyes magánhangzók kutatópontonkénti tipikus minőségét igyekszik kiszámítani, l. lejjebb).

A mellékjelekkel is érzékeltetett hangárnyalatokat IMRE SAMU – a szóhasználatát alapul véve – ténylegesen létező, pontos minőséggel rendelkező, egymástól jól elkülönülő, önálló hangféleségekként kezeli. Gyakran így fogalmaz egy-egy szimbólum kapcsán: ez a „változat” is „él”, „jelentkezik”, „fölbukkan” az adott kutatóponton. A magánhangzók különböző lejegyzései (mellékjelekkel szükség szerint ellátott alapjelek) azonban a magyar egyezményes hangjelölés logikája alapján önkényesen létrehozott szimbólumok: olyan eszközök, amelyek a hangszínkontinuumon belüli egy-egy (eseti) hangszín-realizáció megragadását a rendszer adta pontosság megszorításokkal teszik lehetővé. A nyelvatlasz hangjelölési rendszere például nyíltság tekintetében két alapjel között további két átmenet jelölését teszi lehetővé mellékjelekkel, egyharmad fokozatú skálát hozva létre. Könnyen belátható, hogy ez a jelölésmód önkényes: ugyanígy elképzelhető lenne olyan hangjelölési skála, ahol két alapjel között csak egyetlen lehetőség van a hangárnyaltnyi eltérés érzékeltetésére, mint ahogy az időtartam jelölésénél is csak egyetlen köztes lehetőség van a rövid és a hosszú ejtés között. És természetesen megalkotható lenne kettőnél több átmeneti minőség elkülönítésére alkalmas lejegyzési rendszer is, miként a diftongusok jelölésének is sokkal gazdagabb eszköztára használatos az erdélyi hagyományban (VARGHA 2015b), így A romániai magyar nyelvjárások atlaszában is. A terepmunkát, illetve a lejegyzést végző kutató mindig csak a lejegyzési rendszer által biztosított lehetőségek közül választhat ki egyet: azt, amelyiket az adott pillanatban a legjobbnak tartja. Ha ugyanazt a hangfelvételt többször próbáljuk lejegyezni, az azonos lejegyzési szokásrendszerrel is várhatóan nem teljesen azonos eredményre jutunk.

Arra, hogy hogyan is képzelhetjük el a lejegyzésben megmutatkozó esetlegeségeket, szemléletes példákat találhatunk a Magyar nyelvjárás hangoskönyvek szövegeiben (MNYHk.). A következő rövid részlet, amely az 1961-ben, az északkeleti régióhoz tartozó Berzéken rögzített felvételtől való, és egy 52 éves nővel készült beszélgetést ad közre, egy mondaton belül is igen változatos jelölésmódot tükröz az *e* hangok esetében. A változatosság különösen szembeszökő a *meg* igeikötő lejegyzésében, ahol a zárt *ē*-től a zártabb nyílt *e*-ig terjedően háromféle jelölést is használ a lejegyző: *Úgy bírtam a kévét hánni, jugba áltam mindig mēg, szekeret mēgrakni, mindenfélét mēkcsináltunk, mēktanútunk ottan.* (Az interjúrészletet BALOGH LAJOS jegyezte le, 1974-ben (NYIRKOS–BALOGH 1974: 170–171). A hanggal való szinkronizálás során csak az eredeti lejegyzéstől egyértelműen eltérő részleteknek módosul a lejegyzés, erre elsősorban az interjúkészítőnek az eredeti változathól kihagyott közbevetései miatt van szükség. Az *e* hangok átírásán az újraközléskor nem változtattunk.)

A mellékjelek nélkül álló alapjelek (a hangminőség szempontjából a fő viszonyítási pontok) szintén nem tekinthetők semmivel sem egzaktabb kategóriáknak, mint a mellékjeles változatok. Abban, hogy a lejegyző éppen melyik szim-

bólumot használja a rendelkezésére álló lehetőségekből, sok az esetlegesség. Az adatközlők beszédében megmutatkozó bizonyos mértékű ingadozás és a lejegyzői bizonytalanság valójában együttesen mutatkozik meg a lejegyzett adatokban. Ahhoz tehát, hogy egy-egy hang térbeli változatosságát értelmezni tudjunk, olyan módszerre van szükségünk, amely egyaránt képes fölülemelkedni a hangjelölési rendszer önkényességén, a lejegyzői szubjektivitáson és a konkrét realizációkban meglévő változatosságon.

A magánhangzó-minőségek meghatározásának általam alkalmazott módszere azon az elgondoláson alapszik, hogy kvantitatív megközelítésben a lejegyzett adatokban rejlő szubjektivitás kiküszöbölhető, az egyes adatok lejegyzésében lévő bizonytalanságok, esetlegességek (vagyis az ideális lejegyzéshez képest a különböző irányú eltérések) több száz adat együttes áttekintésekor kiegyenlítik egymást. A lejegyzés során ugyanazon a kutatóponton egy magánhangzónak több hangárnyalatát is jelölhetik, ez azonban nem jelenti több „önálló” hangféleség meglétét, sokkal inkább arról van szó, hogy a lejegyző néha inkább az egyik, máskor inkább egy másik fonetikai szimbólum elképzelt tartalmához közelinek érezte az elhangzott változatot.

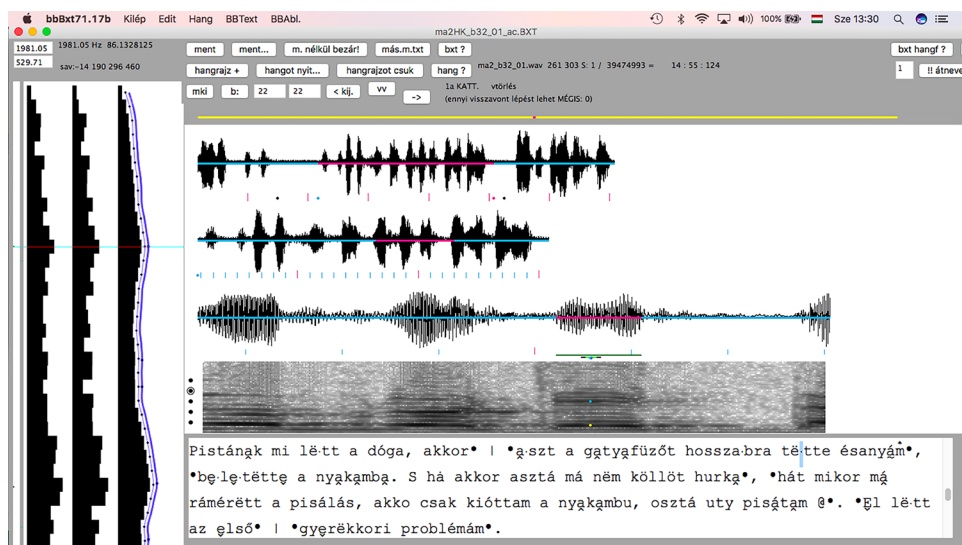
Az ideális lejegyzéshez akkor juthatunk közelebb, ha egyrészt pontosabb képet alakítunk ki az atlaszban használt szimbólumok minőségtartalmáról, másrészt a magánhangzó-minőségeket számszerűen, egy skála mentén tudjuk kifejezni. Mindkét feltétel biztosítható, ha akusztikai paraméterekkel írjuk le a magánhangzó-minőségeket, mert így lehetőségünk nyílik a hangszínkontinuum bármely pontjának megragadására, és végső soron az egyes kutatópontok tipikus magánhangzó-minőségeinek kifejezésére az alábbiak szerint.

Az egyes szimbólumokhoz, a kialakult lejegyzési szokások ismeretében, formánsértékeket rendelhetünk, amelyek magánhangzó-minőséget fejeznek ki. Az itt alkalmazott elemzési módszer alapvetése, hogy – bármely magánhangzó esetében – az egyes hangszín-realizációk gyakoriságát figyelembe véve, a különböző hangszínárnyalatokat jelző szimbólumokhoz (viszonyítási pontokhoz) rendelt jellemző formánsértékek súlyozott átlaga szerint megállapítható a kutatópontot jellemző magánhangzó-minőség. Ha például két kutatóponton egyaránt ugyanaz a két lejegyzett változat szerepel az adatokban egy magánhangzó realizációiként, de a két változathoz az egyik helyen a zártabbnak jelölt fordul elő nagyobb arányban, akkor (a két település közül) ezen a kutatóponton valamelyest zártabbnak tekinthetjük a szóban forgó magánhangzó tipikusnak tekinthető minőségét.¹ Hogy pontosan mennyivel, az az arányokon túl azon is múlik, milyen formánsértékekkel fejezzük ki a szóban forgó szimbólumok elképzelt magánhangzó-minőségét. A következőkben ezt a kérdést járjuk körbe.

¹ VÉKÁS DOMOKOS szintén kvantitatív módszerrel, A romániai magyar nyelvjárások atlasza (RMNyA.) informatizált korpuszából kiindulva sikerrel végzett hasonló, a magánhangzók időtartamára vonatkozó elemzéseket (2000).

1. ábra

Az F1 és F2 értékek rögzítése a Bihalbocsbán

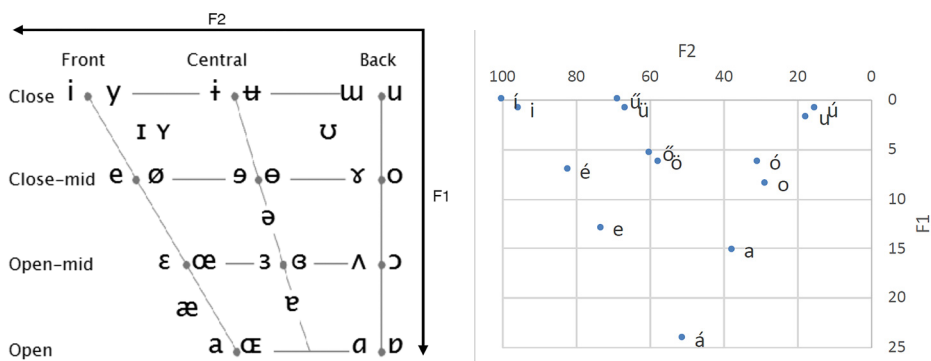
A magánhangzók akusztikai minőségének megállapítása a formánsértékek meghatározásával történik. A magánhangzókra jellemző formánsértékeket a hanghullámban bizonyos frekvenciatartományokban megfigyelhető nagyobb akusztikai intenzitás jelzi (l. az 1. ábrát). A magyar magánhangzók esetében az első (F1) és a második formáns (F2) elegendő egy magánhangzó minőségének megállapításához (GÓSY–BÓNA 2014). Az F1 és F2 értékek alapján a hangminőségeket – a beszédakusztikában célszerűségi okból meghonosodott gyakorlat szerint – egy, az IPA magánhangzótrapézához hasonló elrendezést adó koordináta-rendszerben helyezhetjük el (l. a 2. ábrát, amely a standard magyar magánhangzók tipikus ejtését is szemlélteti GÓSY 2004 adatai alapján). Az F1 értéke felülről lefelé nő, és annál nagyobb lesz, minél nyíltabb egy magánhangzó. Az F2 értéke jobbról balra növekszik, és annál nagyobb, minél előrébb képzett hangra utal (a nyelv háta az *i* képzésekor helyezkedik el legelőrébb a szájüregben).

Az atlaszban használt magánhangzó-szimbólumokhoz (mint viszonyítási hangszín-realizációkhoz) rendelhető jellemző F1 és F2 értékeket hangzó példák beazonosításával és akusztikai mérésekön alapuló becsléssel határozzuk meg. Az értékek becslése a MNYHK.-ben megjelent, hanggal szinkronizált lejegyzések és az azokhoz kapcsolódó hanganyagon végzett, egyelőre nem statisztikai mennyiségű, akusztikai mérések alapján történt (vö. VARGHA 2013, 2018b). A formánsértékek meghatározásához az atlaszkészítők szimbólumhasználatának lehetőség szerint megfelelő hangzó példákat válogattam. A válogatásban kizárólag olyan, többnyire hangsúlyos, viszonylag tisztán artikulált magánhangzók szerepelnek, amelyeknek (BALOGH LAJOS, VÉGH JÓZSEF, HAJDÚ MIHÁLY vagy KÁZMÉR MIKLÓS általi) fonetikai beazonosítását a felvétel alapján személy szerint is a lejegyzési

szokásokkal teljesen összhangban lévőknek, tehát mintaértékűnek tartottam. Kizárólag olyan magánhangzókon végeztem méréseket, ahol viszonylag megfelelő volt a hangfelvétel minősége, illetve megbízható manuális mérésre volt lehetőség. Nem végeztem méréseket dorzális képzésű mássalhangzók környezetében (amelyeknek erősebb lehet a hatása a szomszédos magánhangzók formánsszerkezetére). Összefoglalóan elmondható, a hangfelvételek igen változó, legfeljebb közepes minősége ellenére sikerült a ritkábban használt szimbólumok szinte mindegyikének esetében is legalább néhány olyan példát beazonosítani, amelyek alapján – a válogatásban rejlő kikerülhetetlen szubjektivitás ellenére – eligazító becslést adhatunk az egyes szimbólumok minőség tartalmáról, és különösen az egyes viszonyítási változatok egymáshoz képesti helyéről az akusztikai térben.

2. ábra

Az IPA magánhangzótrapéza és az F1 (nyíltság), F2 (előlképzettség) tengely összefüggése, valamint a magyar magánhangzók tipikus ejtése (GÓSY 2004: 116 formánsadatai alapján)

Három magánhangzó-szimbólum azonosítása különös nehézséget okozott. A MNyHk.-ben nincs példa előrébb képzett *ɨ* használatára, noha az atlaszadatokban 1223 előfordulását ismerjük. Ebben az esetben olyan kutatópontokon készült hanganyagokat néztem át, ahol magas az előrébb képzett *ɨ* atlaszbeli előfordulása (Dunavecse, Madocsa, Makád), és az *á* olyan realizációit kerestem, amelyeket benyomásaim alapján az atlasz készítői előrébb képzettnek értékelhetnének. Nem vállalkoztam ugyanakkor az előrébb képzettnek jelölt *ɨ* azonosítására, amelynek mindössze 83 előfordulása van az atlaszban, kettőnél nagyobb számban csak két csallóközi és egy szigetközi kutatóponton, jobbra kötött helyzetben. Az atlaszban 337 alkalommal fordulnak elő enyhén labializált ejtésű *ɛ* hangok, hangértékük azonban nem egyértelmű, többnyire zárt *ɛ* helyén fordulnak elő (*édēs*, *búzaszēm*). Így e két utóbbi hangféleség, néhány más, még ritkábban előforduló és lényegében beazonosíthatatlan, vagy akár adathibaként értelmezhető szimbólummal együtt kimarad az elemzésből. A kimaradó magánhangzók azonban, igen csekély számuk miatt, érdemben nem befolyásolják a kvantitatív vizsgálat eredményeit.

gyobb F2-vel) inkább balra, a hátrébb képzettek inkább jobbra találhatók. Az *e*, az *a* és az *á* tipikus változatait rendre háromszöggel, négyzettel, illetve körrel jelöltem. Megjegyzendő, hogy a lejegyzői gyakorlatban az *ä* és az *ā* szimbólumokkal jelölt hangok akusztikai minősége igen közelinek adódik, pedig – nem fonetikai, hanem vélhetően morfológiai, hangrendi megfontolásból – az első palatális-ként, a második veláris-ként ismert. Ezzel szemben a mindössze egy mellékjelnyi különbség *á* és *ā* vagy *e* és *ē* között tetemesebb hangszínbeli különbséget fedhet le a magyar dialektológusok lejegyzési szokásai értelmében.

Az 1. táblázat a nyíltabb magánhangzók lejegyzésére használt szimbólumok atlaszbeli gyakoriságát, illetve az azokhoz társított normalizált F1 és F2 értékeket mutatja. Itt is fontos megjegyezni, hogy a becült értékek, noha eligazító jellegűek, semmiképpen sem tekintendők véglegesnek; a jövőben – statisztikai feldolgozást is lehetővé tevő mennyiségű mérés alapján – tovább pontosíthatók, pontosítandók.

1. táblázat

Mérések alapján becült, normalizált F1 és F2 értékek
0-tól 100-ig terjedő skálán elhelyezve különböző magánhangzó-szimbólumok
(viszonyítási hangszín-realizációk) esetében

Fonetikai szimbólum	Gyakoriság (db)	F1	F2
ɛ̃	24383	10	68
e	140049	12	66
ē	40122	15	60
ä̃	1170	18	58
ä	37	20	52
è̃	1308	20	52
è	4875	10	68
ē̃	409	15	60
ā̃	8	20	52
ā	19480	9	31
a	184777	13	34
ā̄	1311	15	38
ā̇	2563	17	40
ā	38264	20	45
ā̄̄	1902	9	26
ā̄	13572	11	28
ā̄̄̄	999	14	34
ā̄̄̄̄	27484	17	37
ā̄̄̄̄̄	48820	22	52
ā̄̄̄̄̄̄	1223	21	54

A magánhangzó-szimbólumokra jellemző formánsértékek meghatározása után rátérhetünk az egyes kutatópontokon tipikusnak tekinthető magánhangzó-minőségek megállapításának kérdésére. Röviden áttekintjük azt a kutatási módszert is, ahogyan IMRE SAMU készített kimutatásokat, amelyek a jelen kutatás előzményének is tekinthetők.

IMRE SAMU az *á* és az *e* esetében hasonló, kvantitatív módszert alkalmazott, amikor térképen ugyan nem, táblázatos formában azonban kísérletet tett a magánhangzók jellemző hangszínének megragadására a nyíltsági fok szerinti skála mentén értéket adva a lejegyzésben előforduló egyes változatoknak (1971: 271–299). Az *e* nyíltsági fokának meghatározására a MNyA. dunántúli, illetve északkeleti kutatópontjain végzett elemzéseket. Egytől nyolcig terjedő skálát állított fel, és ugyan nem írta le pontosan, hogyan jutott a táblázatokban szereplő értékekhez, egyértelműnek látszik, hogy a különböző szimbólumoknak a skála mentén adva értéket, az egyes szimbólumok kutatópontonkénti gyakorisága alapján súlyozott átlagokat számolt. Az *á* esetében a számítási módszer hasonló volt; a palóc kutatópontokon végzett elemzés annak kimutatására készült, hogy az illabiális *á* közelében ejtett labiális, hosszú *ā* hangok zártabbak, mint a más magánhangzók közelében ejtettek.

A formánsértékek becslésén alapuló, szintén súlyozott átlagokat számoló eljárás ugyanúgy az egyes magánhangzók kutatópontonkénti tipikus minőségének megragadására szolgál, ám több vonatkozásban is pontosabb IMRE módszerénél. IMRE mérőszámai csak egy dimenzió mentén, a nyíltság-zártság vonatkozásában rendezik sorba az egyes szimbólumokat, és a szomszédos szimbólumok közti távolság mindig azonosnak minősül. A becsült formánsértékek viszont a nyelvhat vertikális és horizontális helyzetét egyaránt tekintetbe veszik, illetve a szomszédos szimbólumok közti reálisabb fonetikai különbséget is tükrözik a lejegyzett magánhangzók akusztikai vizsgálata eredményeként.

A fentieknél lényegesebb különbség, hogy míg IMRE az *á* és az *e* tekintetében is egy-egy önkényesen megválasztott skálán mutatja a különbségeket, a formánsbecsléssel valamennyi magánhangzót ugyanabban az akusztikai térben helyezhetjük el, tehát nem csak egy magánhangzó nyelvföldrajzi variabilitásáról kaphatunk képet, hanem össze is vethetjük egymással a különböző magánhangzók minőségeit.

2. táblázat

Az *e* tipikus F1 és F2 értékének kiszámítása Vörs kutatóponton a MNyA. adataiban előforduló szimbólumok alapján

<i>e</i> hangszínrealizációi	F1	F2	Darabszám
ɛ	15	60	492
ǣ	18	58	46
e	12	66	160
è	12	66	8
è̃	15	60	3
<i>e</i>	14,48	61,29	709

A 2. táblázat egy dunántúli kutatópont, Vörs esetében azt mutatja meg, hogyan történik az *e* tipikus realizációjának meghatározása a lejegyzésben szereplő különböző hangféleségek gyakoriságának függvényében. A gyakoriság alapján a gyűjtők jellemzően a köznyelvinél nyíltabbnak hallották a kutatóponton előforduló *e* hangokat. A szimbólumok gyakoriságából adódóan a formánsok kiszámított értéke szerint is az *e* ejtése Vörsön a köznyelvinél tipikusan nyíltabb: az F1 kiszámított értéke 14,48 (a köznyelvi *e* esetében az F1-et 12-ben határoztuk meg).

3. táblázat

Az *e* tipikus F1 és F2 értékeinek kiszámítása Hévízgyörk kutatóponton a MNyA. adataiban előforduló szimbólumok alapján

<i>e</i> hangszínrealizációi	F1	F2	Darabszám
e	12	66	500
ɛ	10	68	25
è	12	66	2
<i>e</i>	11,91	66,09	527

A 3. táblázat egy palóc nyelvjárású kutatópont, Hévízgyörk adatai alapján kiszámított értékeket mutat. A MNyA. lejegyzése alapján az *e* hang leginkább a köznyelvi ejtémódhoz közelít, csekély mértékben zártabb színezetű (az F1 értéke 11,91 a viszonyítási minőség 12-es értékével összevetve).

A két kutatópont az *e* tipikus realizációit térképen is szemléltetve várhatóan jól látható eltérést mutat majd. Megemlítenéd még, hogy az *e* hang helyén álló szimbólumok gyakorisága az egyes kutatópontokon nem azonos. Ez az adatok eltérő számából adódik. Ugyan mindkét kutatópont szerepel a MNyA. ritka kutatópont-hálózatú térképein is, Vörsön jóval több adatot rögzítettek a gyűjtők, mint Hévízgyörkön. Mivel azonban a hangok F1 és F2 értékeinek kiszámítása kutatópontonként történik, ez az eredményeket nem befolyásolja: minden kutatóponton az ott előforduló összes hangféleség alapján végezzük el a számítást, függetlenül más kutatópontok adataitól.

Ahhoz, hogy a hangminőségek térbeli változatosságát vizsgálni tudjuk, térképeznünk kell a magánhangzónként kiszámított tipikus F1 és F2 értékeket. Az F1 és az F2 értékeket külön térképezzük, szürke árnyalatokkal. A térképezéshez először is megállapítjuk a kiszámított legalacsonyabb és legmagasabb értéket. Térképenként a legalacsonyabb értéket fekete, a legmagasabb értéket fehér színnek feleltetjük meg. Ez a két érték adja meg a színskálánk két végpontját. A kutatópontok az azokra jellemző kiszámított értékek függvényében kapnak sötétebb vagy világosabb árnyalatot.

3. Az *e*, az *á* és az *a* lejegyzés alapján kikövetkeztetett akusztikai minőségei. A 4. és a 5. ábra a nyílt *e* MNyA.-adatokból kikövetkeztetett F1 és F2 értékeit mutatja meg. A magasabb értékeket világosabb, az alacsonyabb értékeket sötétebb árnyalatok jelzik. Az F1 térképén megfigyelhető, hogy a Nyugat-Dunántúlon,

illetve a Balaton-felvidéken a legnyíltabbak az *e*-k. Keleten, északkeleten jellemző az *e* zártabb ejtémódja. A kutatópontok mérete az *e* hangok előfordulását mutatja az adott kutatóponton gyűjtött adatok számához viszonyítva. Ott, ahol nem különböztetnek meg nyíltabb és zártabb *e* hangot, a kutatópontok mérete nagyobb, összhangban a figyelembe vett magánhangzók nagyobb számával. Azokon a kutatópontokon jellemző az *e* zártabb ejtése, ahol hiányzik a rendszerből a zárt *ĕ*. Megjegyzendő, hogy a zárt *ĕ*-vel, illetve nyíltabb zárt *ĕ*-vel jelölt hangok hiányoznak az elemzésből, noha a zárt *ĕ*-t fonológiailag nem megkülönböztető, vagy a megkülönböztetésben bizonytalanságot mutató kutatópontokon ezek is, viszonylag ritkán ugyan, de előfordulhatnak az *e* realizációiként. Ha az érintett kutatópontokon ezekkel a hangféleségekkel is számolnánk, valamivel még zártabbnak adódna az *e* tipikus ejtémódja. A vizsgálatba vont magánhangzókat automatikusan kiválasztó algoritmusunk azonban nincs tekintettel a fonetikai szimbólumok fonémaértékére a különböző kutatópontokon, ezért a zárt *ĕ*-k minden változata kimarad az *e* hangszínére vonatkozó felmérésből.

Az *e* esetében az F1 és az F2 ellentétes irányban mozog: minél zártabb a hang (tehát alacsonyabb az F1), annál palatálisabb fonetikailag (magasabb az F2 értéke). A szürke árnyalatai ezért a két térképen éppen fordított irányban mozognak. A színárnyalatok alakulását a fokozatosság jellemzi, ez arra enged következtetni, hogy a módszer az előzetes elvárásoknak megfelelően működik: a szubjektív adatok tömegeinek elemzésével lehetséges az *e* hangminőségében megmutatkozó területi változatosság megragadása, a kontinuum-jelleg érzékeltetése. A térkép IMRE SAMUnak az *e* hangszínét vizsgáló elemzésénél (vö. 1971: 292) pontosabban mutatja meg azt a gócot, ahol az *e* a legnyíltabb színezetű: a Balatonfelvidék középső és nyugati részén, valamint ettől északnyugatra, a nyugat-dunántúli és közép-dunántúli–kisalföldi régió közti átmeneti területen (a nyelvjárási régiókra bontás tekintetében l. JUHÁSZ 2001).

Az *a* F1 és F2 térképe (6. és 7. ábra) is jellegzetesen mutatja a palóc nyelvjárási kutatópontokat. Jól látszik az is, hol vannak palóc nyelvjárásszigetek. A szigetehelyzetű kutatópontok esetében világosabb szürke árnyalatok utalnak arra, ha az illabiális *á* használata kevésbé stabil. Tószegen és Kupuszinán szinte egyáltalán nem fordul elő *a* az adatokban, de az *á* mellett számottevő az átmeneti realizációk (főleg *ǎ*, kisebb számban *ǧ*) előfordulása. Tiszaalpáron az átmeneti hangok dominálnak, de jelentős az *a* előfordulása is. Kiskundorozsmán a releváns helyek csaknem felében *a* hangot találunk, ugyanakkor jelen van az *á* és az átmeneti hangok is, szinte azonos mértékben. Csépa esetében már kétharmad az *a* hang aránya, ezen kívül zömében átmeneti hangok fordulnak elő.

A nyugati területeken az F1 térképén sötétebb, fekete vagy szinte fekete árnyalatok jelzik az *a* zártabb voltát. Az F2 térképén nem vehető ki számottevő különbség a keleti és a nyugati területek között, a palócos, nem palócos ejtémód mentén látszik a fő törésvonal.

Az *á* ejtése egyrészt rímeli az *a* hang formánstérképeire, másrészt több vonatkozásban is változatosabb annál (l. a 8. és 9. térképet). Az F1-értékek a Dunántúl nagy részén alacsonyabbak, mint keleten, az *á* zártágban a palóc nyelvjárások

ā-jához közelít. Az F2 esetében a nyugati kutatópontok még sötétebbek, a zártabbnak jelölt *á* hangok velárisabb ejtésmódjára utalva. Ugyanakkor egy-két kutatóponton, ahol gyakrabban fordulnak elő előrébb képzett *á* hangok az adatokban, magasabb F2 értékeknek megfelelő világosabb árnyalatokat találunk, szemmel is jól kivehetően az örvidéki kutatópontok közül Középpulyán, illetve a Duna mentén elhelyezkedő Dunavecse esetében.

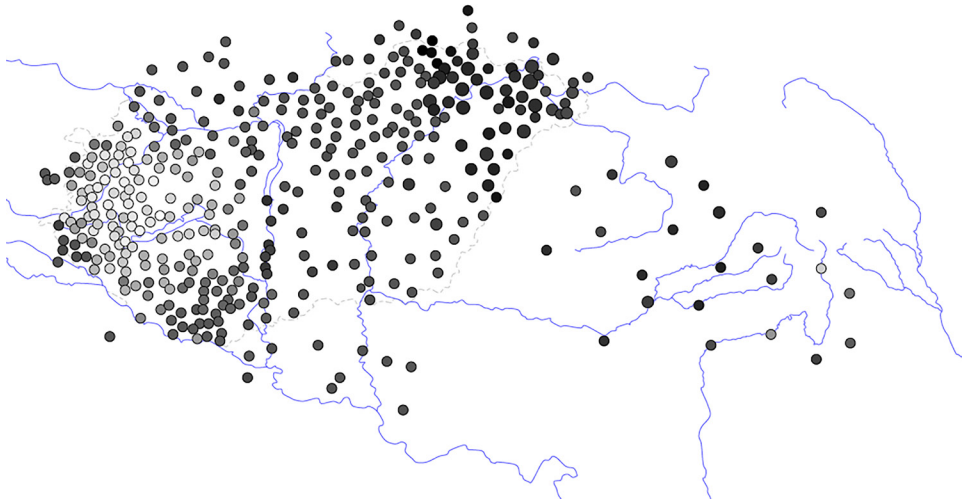
Ugyan a magyar egyezményes hangjelölési rendszer inkább a magasabb-alacsonyabb nyelvallásfok mentén jelöl különbségeket az *á* hang ejtésében, a különbségek minden esetben az F2-ben is jelentkeznek (a MNyA.-ban előrébb képzett, *á*-nak jelölt hangoknál pedig főleg ott). Fölmerül, hogy az *á* ejtésmódjában mutatkozó különbségeket jobban meg lehetne jeleníteni egy palatális-veláris skálán, mint a nyíltabb-zártabb dimenzió mentén. Az itt közölt F2 térkép valójában ezt az összevetést valósítja meg, új értéket adva a hatvan-hetven éve lejegyzett adatoknak.

Az elemzés ugyanakkor nem alkalmas minden vonatkozás ábrázolására. Ott, ahol az *á* helyén gyakori a diftongusos vagy időtartamban rövidebb ejtésmód, kisebbek a karikák, jelezvén, hogy kisebb az elemzésnél figyelembe vett hangok gyakorisága. A diftongusokhoz az itt alkalmazott eljárással nem tudunk formánsértéket rendelni, ehhez más módszer kidolgozása szükséges. A félhosszú *ā* hangok fonémaértéke automatikus módszerekkel nem azonosítható be egyértelműen, ezért szintén kimaradnak az elemzésből. Az automatikus eljárás nem tud figyelemmel lenni a polifonémikus hangokra sem, így mindegyik labiális hosszú *ā*-t az *á* megvalósulásának vesszük mindenhol. Ahol felbukkannak polifonémikus *ā*-k, ott az előfordulásuk mértékében, tehát általában csekély mértékben ugyan, de torzulnak az eredmények. Néhány palóc kutatóponton az atlasz akár *ó*-val vagy nyíltabb *ó*-val jelöli az *á* helyén álló igen zárt hangokat. Mivel ez a jelölésmód tipikusan az *ó*-féle hangoknál használatos, automatikusan nem vehetők figyelembe ezek a hangok sem, az érintett kutatópontokon így esetleg a valósnál egy árnyalattal nyíltabbnak (és palatálisabbnak) mutatva a tipikus értékeket. A Dunántúlon hasonlóképpen nehézségbe ütközik az automatikus elemzés az *a* esetében, ahol a legzártabb ejtést szintén jelölhették *o*-val.

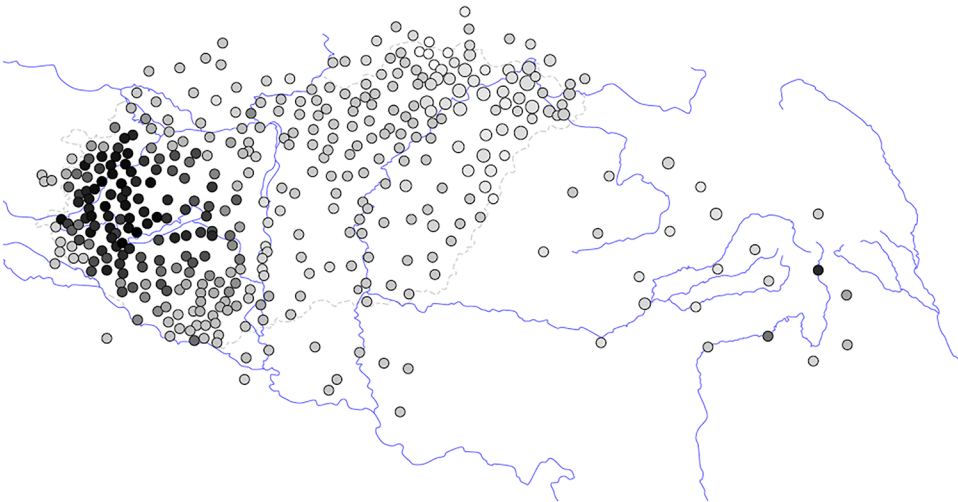
A Dunántúl jelentős részén nem csak az *á* lesz zártabb színezetű, hanem ezzel összefüggésben az *a* is, vagyis a sötétebb tónusú színek a Dunántúl területén párhuzamba állíthatók a két hang F1 térképein. A legérdekesebb összefüggés azonban a három hang térképeinek összevetéséből adódik: nyíltabb *e* hangokkal csak azokon a kutatópontokon találkozhatunk, ahol az *á* és az *a* hang is egyaránt zártabb és velárisabb színezetű. Általánosságban pedig megfogalmazhatjuk, hogy a magyar nyelvjárások magánhangzórendszereiben *e* három hang minősége egyértelműen elkülönül egymástól, és ez az elkülönülés leginkább az F2 tengely mentén ábrázolható, vagyis a palatális-veláris dimenzióban: minél kisebb az *e* második formánsának értéke, annál kisebb az *á* és az *a* F2-je is (vö. 3. ábra).

4. ábra

Az *e* MNyA.-adatok alapján kiszámított F1 értékei ($F1_{\max}$ = fehér, $F1_{\min}$ = fekete)

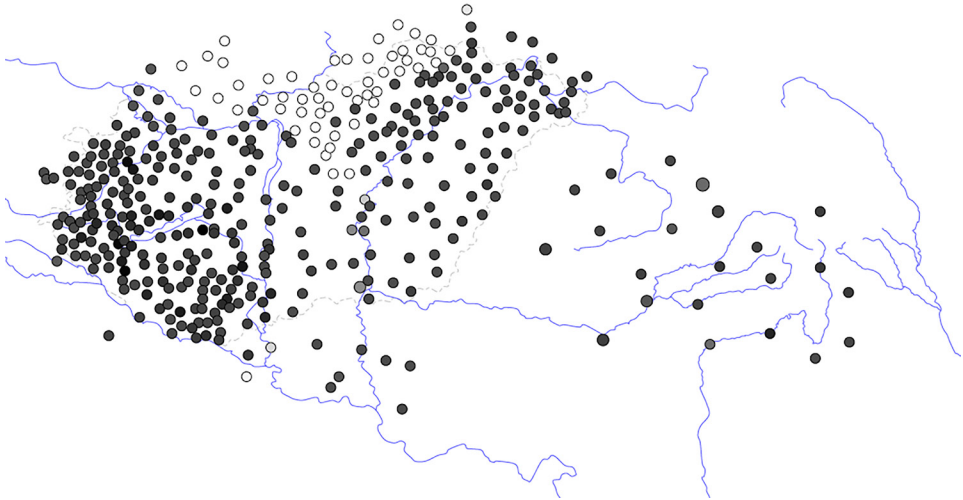
5. ábra

Az *e* MNyA.-adatok alapján kiszámított F2 értékei ($F2_{\max}$ = fehér, $F2_{\min}$ = fekete)

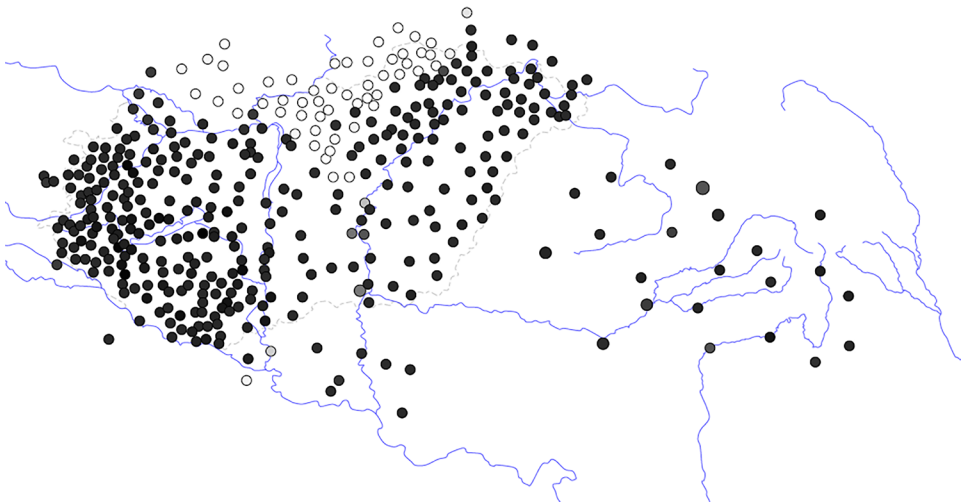

6. ábra

Az *a* MNyA.-adatok alapján kiszámított F1 értékei (F1_{max} = fehér, F1_{min} = fekete)

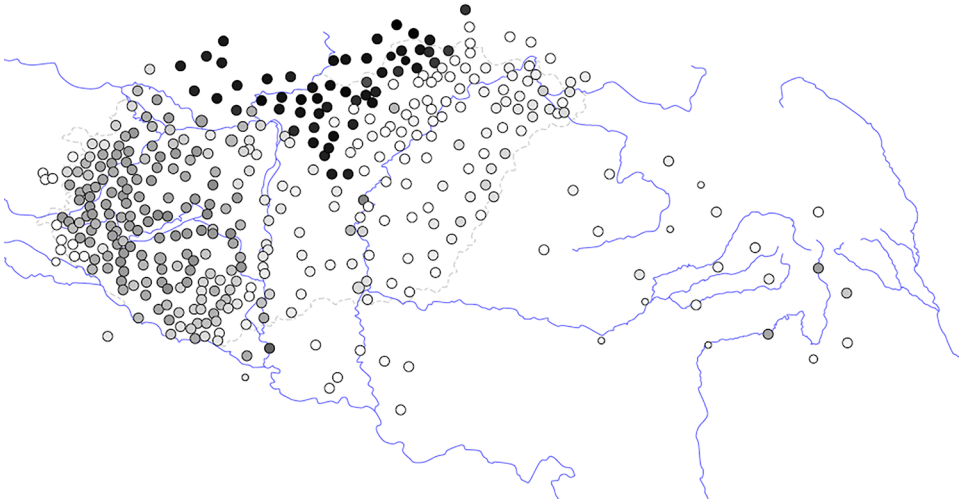
7. ábra

Az *a* MNyA.-adatok alapján kiszámított F2 értékei (F2_{max} = fehér, F2_{min} = fekete)

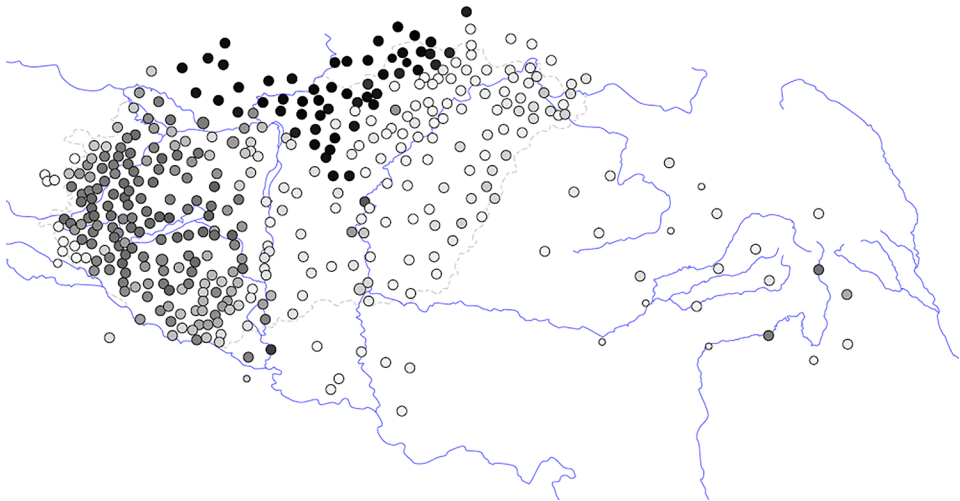

8. ábra

Az *á* MNyA.-adatok alapján kiszámított F1 értékei ($F1_{\max}$ = fehér, $F1_{\min}$ = fekete)

9. ábra

Az *á* MNyA.-adatok alapján kiszámított F2 értékei ($F2_{\max}$ = fehér, $F2_{\min}$ = fekete)

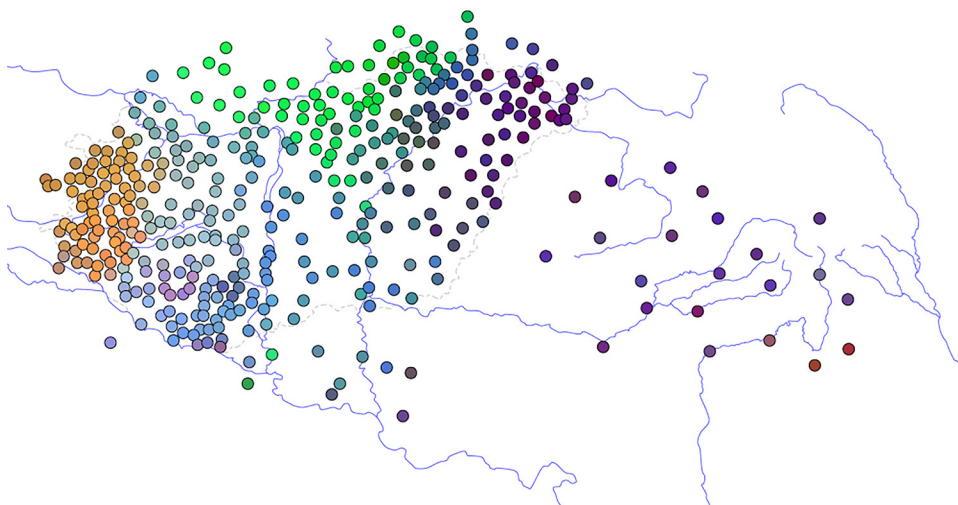

4. A MNyA. dialektometriai elemzése és az alsóbb nyelvállású magánhangzók fonetikai minősége. A dialektometriai kutatások eredményei arra engednek következtetni, hogy a gyakoribb jelenségek meghatározóbbak lehetnek a nyelvi hasonlósági mintázatok alakulásában (l. KOCSIS–VARGHA 2016). Összevetve a fenti formánstérképeket a MNyA. nyelvi hasonlósági mátrixán végzett többdimenziós skálázás térképes ábrázolásával (10. ábra) a Palócföld esetében egyértelmű, hogy az MDS-térképen világosabb zöldben látszó kutatópontok egybeesnek az *a* és az *á* formánstérképein elkülönülő kutatópontokkal. Még a palóc nyelvjárászigetek is jól kivehetők világosabb zöld, illetve türkiz színárnyalatokban.

A keletebbre fekvő, lilás színezetű kutatópontokon az *e* zártabb ejtése jellemző. A nyugati, az MDS térképen narancssárga színezetű, a Dunántúl többi részétől eléggé elkülönülő terület azonban, bár az *e* térképeivel mutat valamifajta párhuzamot, nem különíthető el a három alsóbb nyelvállású magánhangzó minősége alapján. Ehhez minden bizonnyal további hangok, legfőképpen a középső nyelvállású hosszú magánhangzók helyén álló diftongusok vizsgálatára lenne szükség.

10. ábra

A MNyA. dialektometriai elemzése alapján a nyelvjárási kontinuumot mutató, többdimenziós skálázással készült térkép

A diftongusok esetében a jelen tanulmányban használt módszer nem alkalmazható, hiszen a monoftongusok tipikus minőségére vonatkozó egyetlen értéket vetettünk térképre kutatópontonként; a diftongusok esetében ennél többre lenne szükség, hogy a hang kezdete és végpontja közötti változást érzékelhetővé tegyünk. Nagyobb, a nyelvterületet lefedő, a diftongálást középpontba állító kvantitatív vizsgálat eddig csak a diftongálás irányára (nyitódó vs. záródó), illetve gyakoriságára vonatkozóan született (IMRE 1971: 272–280; JUHÁSZ 2011). A diftongusok

esetében még IMRE is figyelmeztet arra, hogy igen nehéz feladat elé állítja a kutatót „hangszín, időtartam, nyomaték együttes jelentkezésének appercipiálása” (1971: 278). Fölhívja a figyelmet arra is, hogy a MNyA. gyűjtői igyekeztek minél sematikusabban jelölni a diftongusokat, előre kiküszöbölve így (amennyire ez lehetséges) az egyéni lejegyzői gyakorlatból következő különbségeket. Márpedig sematikus lejegyzett hangokból nem lehet pontos, akusztikai térben is ábrázolható hangminőségre következtetni; ez a probléma a zárt *ē* esetében is fennáll, annak atlaszbeli sematikus lejegyzése miatt.

Az alsóbb nyelvállású magánhangzók minősége a fentiek értelmében mindenképp alapvetően meghatározó a nyelvjárások közti hasonlóság alakulásában; föltehető, hogy további magánhangzók, elsősorban a diftongusok vizsgálatával még közelebb kerülhetünk a 9. ábrán kirajzolódó mintázatok alakulásának mozgatórugóihoz.

5. Következtetések. Noha a hagyományos nyelvatlaszok munkamódszereiből adódóan az adatok lejegyzése szubjektívnek mondható, az esetlegességeket csökkentő kvantitatív eljárásokkal azonban, különösen a gyakoribb magánhangzók esetében, megállapíthatók az egyes kutatópontokra vonatkozó tipikus magánhangzó-minőségek. Noha az ismertetett automatizált eljárás hibákkal is jár, amint azt fentebb részletesen is bemutattam, az érintett esetek alacsony számuk miatt nem befolyásolhatják érdemben az eredményeket. Az egyes fonetikai szimbólumokhoz rendelt akusztikai paraméterek alapján statisztikai módszerrel ragadjuk meg és számszerűen fejezzük ki e hangszíneket, amelyek az akusztikus térben is elhelyezhetők, térképen ábrázolva pedig föltárhatjuk a magánhangzó-minőségek nyelv földrajzi változatosságát, így érzékeltethetjük a hangminőségek földrajzi változásának fokozatosságát is. Jóval pontosabban megragadhatóvá válik így az egyes magánhangzók ejtémódja, mintha csupán néhány térképlap adatai alapján próbálnánk következtetéseket levonni, továbbá a különböző magánhangzókról készült térképek jól összevethetők, a magánhangzók ejtémódjai közti összefüggések is megfigyelhetők. A vizsgált hangok elkülönülése leginkább az F2 tengely mentén ábrázolható, vagyis a palatális-veláris dimenzióban: ezt az aspektust a magyar egyezményes hangszimbólumokat hagyományosan leíró, elsősorban nyíltsági fokozatokat és árnyalatokat tükröző fonetikus jegyek alapján nem lehetne megragadni.

Összevetve a magánhangzók akusztikai paramétereinek térképeit a MNyA. nyelvi hasonlósági mátrixa alapján készült MDS-térképpel, jól látszik, hogy a gyakoribb magánhangzók ejtése alapvetőbben határozza meg a nyelvi kontinuumot. Az illabiális *ā* magasabb F1 értékei mentén kirajzolódó terület egybeesik a palóc nyelvjárásokkal. Az *á* minősége egyaránt meghatározó a Palócföld elkülönülésében, illetve a Dunántúlon is. Az *e* nyíltabb ejtése összefüggést mutat a Dunántúlon az *á* zártabb és velárisabb ejtésével, míg az *e* zártabb ejtémódja a keleti, északkeleti területeket jellemzi.

Vizsgálatunk gyakori és változatosan lejegyzett magánhangzókra vonatkozik. Olyan hangok esetében azonban, amelyeknek kisebb a gyakorisága, illetve

a zárt *ĕ* akusztikai paramétereinek meghatározásához is, ahol a lejegyzett adatok nem mutatnak változatosságot, miként a viszonylag sematikusán jelölt diftongusok esetében is, mindenképp szükségünk van hangfelvételek alapján végzett megfelelő számú mérésre a MNyA. minél több kutatópontján. A MNyA. hangfelvételei jó kiindulópontot jelenthetnek a magyar nyelvjárások minél sűrűbb kutatópont-hálózatán végzett akusztikai elemzéséhez. Megjegyzendő azonban, hogy a keleti területek és a Délvidék nyelvjárásainak vizsgálatához a MNyA. korpusza nem elégséges, hiszen ezeken a területeken az atlasz számára hangfelvételek nem készültek. Szükség volna az ezen területekről származó, még meglévő, 60-as és 70-es években készült felvételek felkutatására és mielőbbi digitalizálására is. Mivel azonban egy ilyen, a teljes nyelvterületet lefedő kutatás jelentős erőforrást igényelne, ez csak a témára összpontosító, összehangolt kutatómunkában valósítható meg.

Kulcsszók: Magyar dialektológia, magánhangzó-minőségek, formánsmérés, nyelvföldrajz, nyelvatlaszok.

Hivatkozott irodalom

- BENKŐ LORÁND 1975. A magyar nyelvjárások atlaszának hangjelölési rendszere és gyakorlata. In: DEME LÁSZLÓ – IMRE SAMU szerk., *A magyar nyelvjárások atlaszának elméleti-módszertani kérdései*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 123–165.
- FRIDLAND, VALERIE – KENDALL, TYLER – EVANS, BETSY E. – WASSINK, ALICIA BECKFORD eds. 2016. *Speech in the Western States. Volume 1: The Coastal States*. Publication of the American Dialect Society 101. Supplement to American Speech 91. Duke University Press, Durham.
- FRIDLAND, VALERIE – WASSINK, ALICIA BECKFORD – KENDALL, TYLER – EVANS, BETSY E. eds. 2017. *Speech in the Western States. Volume 2: The Mountain West*. Publication of the American Dialect Society 102. Supplement to American Speech 92. Duke University Press, Durham.
- GÓSY MÁRIA 2004. *Fonetika, a beszéd tudománya*. Osiris Kiadó, Budapest.
- GÓSY MÁRIA – BÓNA JUDIT 2014. Magánhangzók ejtése fiatalok és idősek spontán beszédében. *Magyar Nyelv* 110: 129–143.
- HEERINGA, WILBERT – VAN DE VELDE, HANS 2018. *Visible Vowels. A Tool for the Visualization of Vowel Variation*. In: SKADIN, INGUNA – ESKEVICH, MARIA eds., *Proceedings CLARIN Annual Conference 2018, 8–10 October, Pisa, Italy*. CLARIN ERIC, H. n.
- IMRE SAMU 1971. *A mai magyar nyelvjárások rendszere*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- JUHÁSZ DEZSŐ 2001. A magyar nyelvjárások területi egységei. In: KISS JENŐ szerk., *Magyar dialektológia*. Osiris Kiadó, Budapest. 262–315.
- JUHÁSZ DEZSŐ 2011. A magyar nyitódó kettőshangzók történetéről a tér és idő dimenziójában. In: BAKRÓ-NAGY MARIANNE – FORGÁCS TAMÁS szerk., *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei VI*. Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szeged. 123–128.

- KOCSIS ZSUZSANNA – VARGHA FRUZSINA SÁRA 2016. A magyar nyelvjárások atlasza és A romániai magyar nyelvjárások atlasza integrált dialektometriai elemzése. In: CZETTER IBOLYA – HAJBA RENÁTA – TÓTH PÉTER szerk., *VI. Dialektológiai Szimpozion. Szombathely, 2015. szeptember 2–4.* Nyugat-magyarországi Egyetem Savaria Egyetemi Központja – Nyitrai Konstantin Filozófus Egyetem Közép-európai Tanulmányok Kara, Szombathely–Nyitra. 193–207.
- LABOV, WILLIAM – ASH, SHARON – BOBERG, CHARLES 2006. *The Atlas of North American English. Phonetics, Phonology and Sound Change.* Mouton de Gruyter, Berlin – New York. <https://doi.org/10.1515/9783110167467>
- MNyA. = *A magyar nyelvjárások atlasza* 1–6. Szerk. DEME LÁSZLÓ – IMRE SAMU. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1968–1977.
- MNyHk. = *Magyar Nyelvjárási Hangskönyv.* http://geolingua.elte.hu/hkonyv/hk_frame_hu.html
- NYIRKOS ISTVÁN – BALOGH LAJOS 1974. VIII. Az abaúji ö-ző nyelvjárás. Borsod-Abaúj-Zemplén megye keleti és déli része. *Magyar Nyelvjárások* 20: 161–172.
- RMNyA. = *A romániai magyar nyelvjárások atlasza* 1–11. Gyűjt. és a kéziratot összeáll. MURÁDIN LÁSZLÓ. Szerk. JUHÁSZ DEZSŐ. Magyar Nyelvtudományi Társaság / Magyar Nyelvtudományi Társaság – Pharma Press Kiadó, Budapest, 1995–2010.
- THOMAS, ERIK R. 2016. The Atlas of North American English and its impacts on approaches to dialect geography. *Journal of Sociolinguistics* 20: 489–497. <https://doi.org/10.1111/josl.12193>
- VÉKÁS DOMOKOS 2000. Magánhangzó-rendszerek elemzése informatizált nyelvjárási korpuszon. In: GÓSY MÁRIA szerk., *Beszédkutatás 2000. Beszéd és társadalom.* MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest. 75–86.
- VÉKÁS DOMOKOS 2007. Számítógépes dialektológia. In: GUTTMANN MIKLÓS – MOLNÁR ZOLTÁN szerk., *V. Dialektológiai Szimpozion. Szombathely, 2007. augusztus 22–24.* Berzsényi Dániel Főiskola, Szombathely. 289–293.
- VARGHA FRUZSINA SÁRA 2013. A hangzó adat szerepe a magyar dialektológiában. In: SZOTÁK SZILVIA – VARGHA FRUZSINA SÁRA szerk., *Változó nyelv, nyelvváltozatok, területiség. A VII. Hungarológiai Kongresszus nyelvészeti tanulmányai.* Egyetemi Műhely Kiadó – Bolyai Társaság, Kolozsvár. 194–204.
- VARGHA FRUZSINA SÁRA 2015a. Lexikai, fonológiai, fonetikai stabilitás (és relevancia) a magyar nyelvjárásokban. In: É. KISS KATALIN – HEGEDŰS ATTILA – PINTÉR LILLA szerk., *Nyelvelmélet és dialektológia* 3. PPKE BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék, Piliscsaba. 246–261.
- VARGHA FRUZSINA SÁRA 2015b. Atlaszintegrálás és kvantitatív adatelemzés. In: BÁRTH JÁNOS – BODÓ CSANÁD – KOCSIS ZSUZSANNA szerk., *A nyelv dimenziói. Tanulmányok Juhász Dezső tiszteletére.* ELTE BTK, Budapest. 242–249.
- VARGHA FRUZSINA SÁRA 2017. *A nyelvi hasonlóság földrajzi mintázatai. Magyar nyelvjárások dialektometriai elemzése.* Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest.
- VARGHA, FRUZSINA S. 2018a. The impact of phonetic information in dialectometry – a case study of Hungarian dialect atlases. *Dialectologia* 21: 185–208.
- VARGHA FRUZSINA SÁRA 2018b. A zárt *ë* fonetikai minősége a magyar nyelvjárásokban. Előadás a 20. Élőnyelvi Konferencián. Budapest, 2018. augusztus 30.

Determining vocalic qualities from linguistic atlas data

In the past twenty years, the acoustic analysis of vowel qualities has become a standard approach in dialect research in general, and in dialect geography in particular. Usually, normalized vowel formant values are mapped and statistically analysed. While little has been done so far to describe the acoustic characteristics of non-standard varieties of Hungarian, there are more than one million data instances from computerised dialect atlases, mainly The Atlas of Hungarian Dialects (AHD), where articulatory details are reflected by the narrow phonetic transcription. Vocalic qualities are denoted in AHD with basic symbols and diacritics as needed, according to the standard Hungarian transcription system. The present study attempts to define, in a quantitative framework, the typical qualities of some vowels, based on the subjectively transcribed atlas data, and to assess the spatial evolution of these vocalic qualities. To this end, estimated F1 and F2 values are attributed to a number of combinations of vocalic symbols and diacritics. At each location of AHD, typical F1 and F2 values are calculated in function of the frequency of different vowel variants, as transcribed in the atlas, for the three most open vowels /a:/, /ɔ/ and /ɛ/. These typical F1 and F2 values are mapped so as to show the spatial differences in the phonetic quality of each vowel under investigation. For a better understanding of spatial patterns in vowel articulation, a large-scale dialect research focusing on acoustic measurements of vowels would be indispensable.

Keywords: Hungarian dialectology, vowel qualities, formant measurement, linguistic geography, dialect atlases.

VARGHA FRUZZSINA SÁRA
Nyelvtudományi Intézet
ELTE Eötvös Loránd Tudományegyetem

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

Alaki hasonlóságon alapuló komponenscserék frazeológiai egységekben

1. A frazeológiai egységek életük során különböző alaki változásokon mehetnek át. Ezek érinthetik a kifejezésekben szereplő lexémák bizonyos tulajdonságait (számhasználat, kicsinyítő képzős formák stb.), esetleg azok szórendjét, de nagyon gyakori az is, hogy maguk a komponensek cserélődnek ki a kifejezésekben. Ezáltal a frazémáknak lexikális variánsai keletkezhetnek. Ez megvalósulhat úgy is, hogy szerkezetileg azonos, de eltérő komponensekből álló szabad szókapcsolatok frazeologizálódnak (pl. *Két dudás nem fér meg egy csárdában. – Két éles kard nem fér egy hüvelybe.*), de ennél is nagyobb számban jönnek létre variánsok a meglévő frazémák komponenseinek cseréje révén (*fabatkát / hajítófát / egy rozsdás pitykét / egy garast / szart sem ér*).

Régi szövegeinkben találkozunk a komponenscserének olyan sajátos eseteivel is, amelyekben *h a s o n l ó h a n g z á s ú s z ó* kerül az eredeti helyébe, ám ezáltal a kifejezés némiképp értelmét veszti. Ezekben az esetekben azonban többnyire nem uzualizálódtott formákról van szó, hanem inkább valamiféle *s z ö v e g r o m l á s r ó l*. A következőkben néhány ilyen esetet fogok bemutatni.

2. Magyar frazeológia című munkájában HADROVICS is rámutat, hogy „régii szövegek olvasása közben az ember gyakran találkozik olyan közmondásszerű bölcsességekkel, amelyek valósággal meghökkentik, mert olyan dolgok szerepelnek bennük együtt, amelyek jelentésüknel fogva sehogy sem illenek össze” (1995: 258). Ilyenkor szerinte is vagy hasonló hangzású szavak összekeveréséből adódó szövegromlás, vagy valamiféle közmondás-keveredés történt. Röviden be is mutat néhány példát, ám ezeket érdemes alaposabban is körüljárni. Elsőként a Régi magyar költők tárában található következő adatot közli (i. h.): *Kinek a kása megégeti száját, Távul is megfujja másszor a tarlóját* (RMKT. 11: 331).¹

A VARGA IMRE által gondozott szövegkiadás a *tarlóját* szó kezdőbetűjének kurzíválásával utal arra, hogy itt valami probléma van a szöveggel, s lapalji jegyzetben helyesbíti a szót: *sarlóját*. Eszerint a helyes forma ez volna: *Kinek a kása megégeti száját, távul is megfujja másszor a sarlóját*.

A jegyzet csak magát a *sarlóját* szóalakot tartalmazza, bármiféle megjegyzés nélkül. HADROVICS ezt úgy értelmezi hogy „a jegyzet szerint az eredetiben *sarlóját* áll” (uo.). Ha ebben igaza van, akkor VARGA IMRE módosíthatta a *sarlóját* alakot a *tarlóját* formára. Ez azonban szokatlan megoldás volna, hiszen azt várnánk, hogy a szövegközlésben az eredeti változat, azaz a *sarlóját* szerepel, amit lábjegyzetelnek, hogy ez nyilván elírás *tarlóját* helyett.

¹ A közmondás ebben a formában A szegény kevély asszonyokról és udvari pippes leányokról című, 1676-ban született versben található.

Hogy valójában miként jártak el a szerkesztők, azt nehéz eldönteni. A kötet végén a vershez fűzött jegyzetekből (808–809) ugyanis kiderül, hogy a vers kézírata THALY KÁLMÁN iratgyűjteményében található Kuruc versek, másolatok címen (23a–24a), de voltaképpen a TORMA KÁROLYTól a Kolozsvári Nagy Könyvtár 1866. évi számában közzétett szöveg másolata. Van egy másik kiadása is: ERDÉLYI P. szerk. 1903: 90–94. A két szövegkiadás között viszonylag sok eltérés van, az RMKT. szerkesztői a TORMA-féle változatot vették át.

Az RMKT. 11. kötet szövegkiadásában található további jegyzetekből (809) kiderül, hogy a *tarlóját* alak helyén ERDÉLYINél a *farlóját* (sic!) szerepel. Ebből arra következtethetünk, hogy a TORMA-féle változatban a *tarlóját* komponens szerepel, s esetleg az ERDÉLYI PÁLnál található *farlóját* alak nyomán adják meg a szerkesztők a *sarlóját* alakot a 331. oldalon. Mivel azonban nem fűznek megjegyzést a lábjegyzethez, elvileg nem zárható ki az sem, hogy a *sarlóját* alakot cserélték az általuk helyesnek vélt *tarlóját*-ra.

Voltaképpen azonban egyik alak sem illik a szövegbe. A *sarló*-t ugyan lehetne fűjni hűtés végett, de ritkán melegszik túl munka közben, legfeljebb ha kalapálva élezzik. A ’föld, amelyről a gabonatermést levágták’ értelmű *tarló* megfűjása mint szókép viszont még ennél is értelmetlenebb. Valójában azonban nem a *sarló* → *tarló* komponenscseré okozza itt bajt. Sem a *sarló*, sem a *tarló* fűjása nem illik ugyanis ellentétként a száj kásával való megégetéséhez, sokkal inkább valamilyen ételnevet várnánk a közmondás másik felében. A kifejezésben ugyanis nyilvánvalóan az a fajta ellentétes szerkesztésmód található, mint a *Kit a kígyó megmarta, a gyíktól is fél* vagy a *Leforrázott macska az esőtől is fél*. közmondásokban.

Sokkal inkább arról lehet szó, hogy a szöveg lejegyzője nem ismerte az ’aludttej’ jelentésű *tarhó* főnevet, amely szemantikailag is illik a szövegbe: *Kinek a kása megégeti a száját, távul is megfűjja a tarhóját*. Tehát nem a szókezdő *f*-nek a tévesztéséről van szó, hanem a *tarhó*-beli *h* helyére került *l*, ezáltal egy értelmes szót (*tarló*) hozva létre, ami viszont szemantikailag inkompatibilis az idézett közmondással.

Érezhették ezt az inkompatibilitást az RMKT. szerkesztői is, hiszen a fentebb már idézett végjegyzetben nemcsak azt jelzik, hogy ERDÉLYI PÁLnál az inkriminált helyen *farlóját* alakot találunk, hanem hozzáteszik még a következőt is: „*tarló* = aludttej. Gyakori mondás volt a korban: Akinek a kása megégette a száját, az a tarlót is megfűjja” (RMKT. 11: 809). Eszerint VARGA értelmileg jól interpretálta a közmondást, csak nem jól ismerte a *tarló* szó jelentését, az ugyanis sohasem jelentett ’aludttejet’ (vö. TESz. 3: 855 is). Emiatt – ha a TORMA-féle változatban valóban a *tarlóját* alak található – úgy érezhette, hogy a fordulat értelmezéséhez elég a szó ’aludttej’ értelmét megadni, s nem jött rá arra, hogy szövegromlással állunk szemben mind a *tarlóját*, mind az ERDÉLYINél szereplő *farlóját* alak esetén.

HADROVICS viszont rájött a helyes megoldásra, hiszen közli, hogy „a helyes alak: »S még a *tarhóját* is már velem fűjja» (RMKT 17. sz. 2: 177)” (i. h.). ERDÉLYI JÁNOS gyűjteményében egyébként (1851: 223) – KIS-VICZAYra mint forrásra hivatkozva – megtaláljuk teljes egészében is a helyes formát: *Kinek a kása megégeti száját, még a tarhóját is megfűjja*.

3. A Régi magyar drámai emlékekből, közelebről az Actio Curiosa című színműből idézi HADROVICS a következő közmondást (1995: 258): *Nehéz az agg lóból borostát, a botból beretvát csinálni* (RMDE. 2: 372).²

² HADROVICS tévesen adja meg a kiadás oldalszámát: RMDE. 2: 272, valójában a 372. oldalon található az adat.

A *borotvá*-hoz ugyan szemantikailag illenék a *borosta*, az *agg ló*-hoz azonban sehogy sem kapcsolódik. A *borosta* – *borotva* képzettársítás hozzájárulhatott ugyan a fordulatban megfigyelhető különös lexémahasználathoz, de valójában itt is szövegromlással állunk szemben. Az Actio Curiosa ezen szövegváltozatának lejegyzője bizonyára nem ismerte a *poroszka* szót. Ez utóbbi olyan lovat jelent, amely azonos oldalon levő két lábával egyszerre lép, üget. Mivel erre a mozgásra fiatal korukban tanítják a lovakat, kézenfekvő, hogy a *poroszkát* itt ’fiatal, könnyedén mozgó ló’ értelemben kell érteni: így adódik az az ellentétes értelem, ami a közmondás másik felében a tompa *bot* és az éles *borotva* között is látható. Erre a megoldásra HADROVICS is rámutat (1995: 258), de arra nem figyel fel, hogy az Actio Curiosa esetében többször is találkozunk a szövegromlás gyanúját felvető formákkal. Ezeknek az esetében a szöveg további másolatai gyakran a helyes formákat tartalmazzák. Az Actio Curiosának az RMDE. a legteljesebb változatát közli, de van még két további kézírata is (1960: 388). A szövegkiadáshoz fűzött jegyzetekben az RMDE. szerkesztői össze is vetették ezeket a változatokat, s ebből látszik, hogy ennek a példának az esetében a két további másolatban a következő formában fordul elő az ominózus közmondás: *Nehéz ag-lobol poroszkát, a bótul beretvát csinálni* (i. m. 391).

A NySz. **agg**¹ címszava szerint (1: 21) Pázmánynál is megtaláljuk a helyes formát: *Igaz mondás, hogy ag’ lóból nehéz poroszkát csinálni; ag’ fából nehéz gúst tekerni* (Préd. 38).

4. HADROVICS szerint (1995: 258) feltehetően szövegromlás áll a következő közmondás történeti alakulása mögött is: „Nem hallottad-é közmondásba: *Agg ebet nem illeti a hintó szekér.*”

Az idézett forma Heltainál a 66. ezópuszi mese szövegében található, s kétségtelen, hogy a kontextusba a *hintó* miatt inkább a sovány ló, azaz a *gebe* illenék, mintsem egy *öreg kutya*. Ráadásul – mint arra HADROVICS is rámutat (i. h.) – ez a változat is adatható: „valószínű, hogy Heltainál maradt fenn a helyes alak is: »Azt mondják közbeszédde: A *gebét* nem illeti a hintószekér« (HeltFab C8a)».

Véleményem szerint azonban itt bonyolultabb a helyzet, mint elsőre látszik. Míg ugyanis a fentebbi példákban valóban egyértelmű a szövegromlás, hiszen sem a *tarló*, sem a *poroszka* komponensek nem illenek a kontextusba, addig itt történhetett ugyan szövegromlás, ám az *agg eb*, illetve *ageb* formák mind ’öreg kutya’, de még inkább ’hitvány ember’ (vö. NySz. 1: 553: ’alter spitzbub’) jelentésükben ugyanúgy illenek a szövegbe, mint a *gebe* összetevő, hiszen a semmirekellő emberhez sem illik a drága hintó, mint ahogy egy hitvány gebéhez sem.³ Itt tehát mind a *gebé*-vel alakult változatnak, mind az *agg eb*-bel alakult változatnak van létjogosultsága, azaz ha történt is esetleg szövegromlás, akkor ennek kapcsán egy valódi variáns jött létre, nem egy értelmetlennek minősülő alakulat, mint a *tarhó* → *tarló*, *poroszka* → *borosta* „félrehallások” következtében. Egyébiránt előfordul a kifejezés BARANYAI DECSINÉL és SZENCZI MOLNÁRNÁL is, náluk is *ageb* komponenssel, vö. Nihil graculo cum fidibus: *Nem illet agebet hintó szekér* (BARANYAI DECSI 1598/1978: 27), illetve *Nem illet agebet hintofszeket* (sic!): Nihil graculo cum fidibus, Mysteria Eleusina profandos celandi (SZENCZI MOLNÁR 1621: 5). Mindkettejüknél egybeírva található az *ageb* összetevő, ez utalhat arra is, hogy nem öreg kutyára, hanem hitvány emberre vonat-

³ Vö. még *Nem illet számart bársony nyereg* (ERDÉLYI 1851: 31), *Nem illik disznó orrára az arany pereg* (MARGALITS 1896: 21), *Nem disznónak való a gyömbér* (ERDÉLYI 1851: 88).

kozik, bár az *ageb* jelentését SZENCZI 'canis vetulum'-ként adja meg. Ráadásul náluk az ige alanyi ragozása (*illet*), s ez inkább illik a nem determinált tárgyhoz (*agebet*), mint a fentebb HELTAItól elsőként idézett első példában az *agg eb* határozatlan tárgyhoz a határozott ragozása *illeti* igealak. Azaz könnyen lehet, hogy inkább az *Agebet nem illet hintőszekér* változat volt forgalomban, s HELTAI volt az, aki – talán népetimológiás újraértelmezéssel, hiszen szemantikailag a *gebe* komponens is tökéletesen illeszkedett a tartalomhoz – az *A gebét nem illeti a hintőszekér* variánst megalkotta. Ehhez hozzájárulhatott az is, hogy a 15. mesében, ahol ez a változat olvasható, egy számról van szó, aki megirigyelvén, hogy gazdája az ölebével nagyon kedvesen bánik, maga is ebbe a pozícióba szeretne kerülni. Nincs tehát kizárva, hogy kézenfekvő volt a mese interpretációs részében – ahogy HELTAI nevezi: „értelmében” – a szamarat egy *gebé*-hez hasonlítani, amelyet nem illet meg a hintó. De természetesen az is könnyen lehet, hogy a kifejezés mindkét változatban élt abban az időben: ebben közrejátszhatott a korabeli helyesírás is, amely a magánhangzók hosszúságát viszonylag ritkán jelölte. Mindezzel csak arra próbáltam rámutatni: nem biztos, hogy a HADROVICS által feltételezett szövegromlással (*a gebét* → *agg ebet*) állunk szemben.

5. A ma főként *Két éles kard nem fér meg egy hüvelyben* formában használt közmondásunknak régibb nyelvünkben számos variánsa volt (vö. HADROVICS 1995: 246). Ezek között elsősorban az összeférhetetlen, ugyanabban a közösségben hangadói szerepre törvő embereket szimbolizáló szűrő-, illetve vágószerszámok, fegyverek megnevezéseit illetően volt különbség, pl. Nem elég sok *késnek* egy hively (RMDE. 2: 443); Két éles *pallos* nem fér egy hüvelben (DUGONICS 1820. 1: 9); Két ellenkező *tört* nem tehetsz egy hüvelyben (RMKT. 17. sz. 8: 86); Egy hüvelyben sem tér két *hegyestér* (RMDE. 2: 370).⁴

Ez utóbbi közmondás ismét a szövegromlás gyanúját veti fel, hiszen a *tér* ige helyett inkább illik a szövegbe a *fér* komponens, l. fentebb DUGONICS adatát is. Szemantikailag ugyan nem volna kizárható a *tér* sem, hiszen mintegy 'otthonra lel, hazatér' jelentésben ennek is volna értelme, de a *t és f* betűk hasonlósága folytán sokkal nagyobb az esélye az íráshibának. Még inkább erősítheti ezt a gyanúkat, hogy ezt a változatot HADROVICS ismét az Actio Curiosából adatozza, amelyben már talákoztunk korábban is szövegromlással, mégpedig épp a szövegnek az RMDE.-ben közölt legteljesebb változatában. S valóban: az RMDE. végjegyzeteiből (i. m. 391) kiderül, hogy a P betűvel jelölt harmadik szövegváltozatban a *tér* helyett *fér* alakot találunk. Ez pedig eléggé valószínűsíti, hogy valóban szövegromlás történhetett a szövegkiadás alapjául szolgáló első változatban.

Kulcsszók: frazeológia, történeti frazeológia, frazeológiai variánsok, szövegromlás.

Hivatkozott irodalom

BARANYAI DECSI JÁNOS 1598/1978. *Adagiorum Graeco-Latino-Ungaricorum chiliades quinque*. ELTE Fontes ad historiam linguarum populorumque uraliensium 5. Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest.

⁴HADROVICS mai helyesírással idézi a közmondást. Az Actio Curiosában található eredetiben – Gaudének, a színmű éles nyelvű köznemes szereplőjének megfogalmazásában két szinonim közmondással kiegészítve – így találjuk: „nem láttam még én egj klastromban is két Gvárdiánt, *egj hüvelyben sem tér két hegyester*, az ég sem visel két napot” (RMDE. 2: 370).

- DUGONICS ANDRÁS 1820/2009. *Magyar példa beszédek és jeles mondások* 1–2. Bába Kiadó, Szeged.
- ERDÉLYI JÁNOS 1851. *Magyar közmondások könyve*. Kozma Vazul, Pest.
- ERDÉLYI PÁL szerk. 1903. *Kurucz költészet*. Franklin Társulat, Budapest.
- HADROVICS LÁSZLÓ 1995. *Magyar frazeológia. Történeti áttekintés*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- MARGALITS EDE 1896. *Magyar közmondások és közmondásszerző szólások*. Kiadja KÓKAI LAJOS. Budapest.
- NySz. = SZARVAS GÁBOR – SIMONYI ZSIGMOND, *Magyar nyelvtörténeti szótár a legrégebbi nyelvművelektől a nyelvújításig* 1–3. Hornyánszky, Budapest, 1890–1893.
- RMDE. = *Régi magyar drámai emlékek* 1–2. Szerk. KARDOS TIBOR. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1960.
- RMKT. 11. = *Régi magyar költők tára. 17. század. 11. Az első kuruc mozgalmak korának költészete. 1672–1686*. Sajtó alá rendezte VARGA IMRE. Szerk. STOLL BÉLA – VARGA IMRE. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1986.
- SZENCZI MOLNÁR ALBERT 1621. *Lexicon Latino-Graeco Ungaricum*. Hanau. <https://download.digitale-sammlungen.de/pdf/1516656770bsb10779687.pdf> (2018. 01. 22.)

Component substitutions by formal similarity in Hungarian phraseological units

Variants of phraseological units commonly emerge and become usualised by the replacement of some of their components with synonymous items (e.g. *fabatkát / hajtófát / egy rozsdás pitykét / egy garast sem ér* ‘not worth a penny’). In old texts, one can find examples of component substitutions in which a word is replaced with one similar in sound, which may result in somewhat meaningless expressions. This paper presents four such examples from the Middle Hungarian period and proves that they are not usualised forms but forms of text corruption.

Keywords: phraseology, historical phraseology, phraseological variants, text corruption.

FORGÁCS TAMÁS
Szegedi Tudományegyetem

Hugo a Sancto Caro bibliakommentárjának részlete a Domonkos-kódexben

1. A Szent Domonkos életéről és rendjének kezdeti időszakáról szóló Domonkos-kódex (1517) latin forrásait – KATONA LAJOS kutatásának köszönhetően – elég jól ismerjük. Csak néhány apró részlet forrását nem sikerült eddig azonosítani, illetve egyes részek esetében a feltárt források közvetlen volta kétséges, tisztázásra vár (mindezek összefoglalását lásd KOMLÓSSY 1990: 19–21; vö. még KOMLÓSSY 2009: 283). A forrásokkal kapcsolatban most egy más jellegű kiegészítést szeretnénk tenni. A kódex latin forrasszövegeinek leírásával foglalkozva¹ s a megfelelő latin szövegeket a magyar fordítással összevetve arra

¹ A Debreceni Akadémiai Bizottság (MTA DAB) keretében működő klasszika-filológiai munkacsoport közös munkájaként.

lettünk figyelmesek, hogy bár az eddig számon tartottakhoz képest kis mértékben, de egy újabb forrás bevonása is kimutatható a kódexben, az egyik ismert forrású részlet belsejébe beleszőve. (Az, hogy a források feltárásakor e helyen KATONA szemé átsiklott – noha ő rendkívüli alapossággal járt el, többször a másodlagos forrásokra is rámutatva –, feltehetőleg úgy történhetett meg, hogy mivel az általa feltárt forrásrészlet eleje és vége jól egyezett a magyar szöveggel, az azonosításhoz annyit elégnek vélhetett.)

2. A DomK. 229/18–231/20. soraiban leírt, az Isten irgalmasságát és az alázatosság erényét példázó történet forrásaként a szakirodalom KATONA (1906: 191) nyomán Gerardus de Fracheto francia domonkosnak a 13. század második felében készült, *Vitae fratrum Ordinis Praedicatorum* címen ismert életrajzgyűjteményéből a 4. rész (pars) 3. fejezetének (caput) 3. §-át tartja számon (l. KOMLÓSSY 1999: 20). A *Vitae fratrum* egyébként a kódex egyik fő forrása, 77 lapnyi, zömmel folyamatosan következő magyar szöveg fordítása származik belőle. Érdeemes róla tudni, hogy a domonkos hagiográfiai irodalom legkorábbi időszakának jelentős munkájáról van szó, amely sok kéziratban terjedt, s maradt is fenn. Szövegét kritikai kiadásban B. M. REICHERT (1897) tette közzé több mint tíz kézirat összevetésével. KATONA a források megállapításához, mint írja (1903: 76–77), elsősorban egy 14. század végi írású, Budapesten őrzött, Kassáról előkerült, de ismeretlen provenienciájú – egyébként REICHERT által is ismert, de fel nem dolgozott – példányt használt, összevetve a kritikai kiadással is. A magyar kódexirodalomba a *Vitae fratrum* szövegéből éppen a DomK. közvetítésével jutott el valamennyi (DEÁK 2005: 152; LÁZS 2016: 268–270).

A latin megfelelőnek tartott szöveggel összevetve a DomK. említett 53 soros részletét azt tapasztaltuk, hogy ez utóbbi nem pusztán folyamatos fordítása a latin forrásnak, hanem kibővíti annak a szövegét egy teológiai fejtegetéssel Isten irgalmas voltáról és az emberi alázatosságról. A betoldás két részből áll. Egyrészt bővebben, kilenc sorban (229/25–230/8) idézi az ide vonatkozó bibliai helyet (Bölcs.² 10,13–14), amelyre a *Vitae fratrum* szövege csak a verskezdő szavakkal utal. Azután pedig – 23 sornyi terjedelemben – hozzákapsolja annak versenkénti magyarátatát Hugo de Sancto Caro (Hugues de Saint-Cher, 1190 k.–1263), neves 13. századi párizsi domonkos teológus, az első domonkos bíboros monumentális *Vulgata-kommentárjának* idevágó *Postilla super librum Sapientie* részéből egy kisebb szerkezeti változtatással, egyébként pontos fordításban.³ A magyar szövegrészlet és az említett források viszonyát az 1. táblázatban mutatjuk be. (Kapcsolatba téve és vastagítva jelöljük a fő forrásba máshonnan betoldott részeket, ritkítással a párhuzamos – akár a magyar, akár a latin – szövegből hiányzó darabokat és aláhúzással az egymásnak megfelelő, de eltérő fogalmazású helyeket; a latin bibliai citátumot, illetve a latin bibliakommentárban lemmaként kiemelt versrészleteket idézőjelbe tettük, ugyanakkor a bibliai versnek két részletét *a* és *b* betűkkel különböztetjük meg.)

² A bibliai Bölcsesség könyve (Liber Sapientiae, I. Sap.).

³ Az azonosítását a Genti Egyetem által az interneten elérhetővé tett digitalizált szöveg segítségével tudtuk elvégezni.

1. táblázat

A DomK. 229/18–231/20 részlete a latin forrásszövegekkel

DomK.	A forrás	
	szövege (normalizált átírásban, a rövidítéseket feloldva)	eredete, lelőhelye
229/18–230/8: Az alázatosságnak jözoagos myelkevdetyre lattatyk ilyen dolognak tevrteny · hog nemely nemet fraternek ilyen dolga tevrtenek · <u>Mely frater</u> vala isten<ne>tevl meg vilagoseytatot · es kezde meg esmery az ev neuolyassagat · es kezde gondolny istennek jrgalmassagat · Mert elmeyeben jevue <u>bevlcnek ez monda monduan</u> · {Ez · az el arult [230] jgazat elnem hagyja · de az bynesektevl meg zabadeygya evtet · es} az verembe lezal ev vele · {es az <u>kevtelekben fogsagokban</u> elnem hagyja evtet · mygnem hozya evneky az orzagnak istapyat · es hatalmat azok ellen kyk evtet meg nyomoregyyak vala · es hazvgoknak mutagya azokat kyk evtet meg zeplevseytettek · es <u>ad</u> evneky evrek fenessegevt · }	Ad humilitatis virtutem videtur accedere, quod cuidam fratri Teutonico accidit, <u>qui</u> illuminatus a Deo coepit suam miseriam cognoscere et Dei misericordiam cogitare. Occurrit enim ei <u>verbum illud</u> : {„ Haec venditum justum non dereliquit, sed a peccatoribus liberavit eum; } descendit cum illo in foveam, {et <u>in vinculis non dereliquit illum, donec afferret illi sceptrum regni, et potentiam adversus eos, qui eum deprimebant; et mendaces ostendit eos, qui maculaverunt illum, et dedit illi claritatem aeternam</u> } }	Gerardus de Fracheto: Vitae fratrum IV,3, 3.§* {Sap. 10,13a.} Vitae fratrum. [Sap. 10, 13b]* {Sap. 10, 14.} *Reichert 158.
230/9–10: Ez jgeket magyerazyza hugo cardinalis / monduan ezenkeppen ·		szerkesztői szöveg
230/10–231/7: {Ez · az az · bevlchesseg atya istennek bevlchessege · pokolbely evrdevgnek el arvlt jgazat · az elsev zvlékben · elnem hagyja · de az bynesektevl az az evrdegevktevl meg zabadeygya evtet az keresztsegen · Es le zal ev uele az veremben · az az · az nyomoruságnak veremben · Es az byneknek <u>kevteleben fogsagaban</u> nem hagyja evtet · de ky ragagya evtet · leueen mendenkoron ev vele · myg nem hozya evneky az evrek orzagnak istapyat ev halalanak jdeyen · Es hatalmat azok ellen kyk evtet meg nyomoregyyak vala · Ez kedeg lezen ityletnek napyan · mykoron az jgazak jtylyk azokat kyk evket nyomorgattak · Es hazvg[231]nak mutagya azokat kyk evtet meg zeplevseytettek · az az meg zeplevssevltnek akartak evtet mutatny · vadoluan istennek elevtte evket · az az · az evrdevgevk · kyk vadolyak az jgazakat isten elevt · Es <u>ad</u> az vr isten evneky evrek fenesseget · ele vzer jgyret mya · az vtan fizetes mya · }	{e „Haec.” id est sapientia. f „Justum venditum” / diabolo in primis parentibus g „Non dereliquit” solum etsi ad horam tribulationi exposuit h „Sed a peccatoribus” id est daemonibus i „liberavit eum” in baptismo. k „Descenditque cum eo in foveam” tribulationis. m „Et in vinculis” peccatorum n „Non dereliquit illum,” sed eripuit cum eo semper existens o „Donec afferret illi sceptrum regni” perpetuum in morte q „Et potentiam adversus eos, qui eum deprimebant” Hoc erit in die iudicii, cum iusti iudicabunt eos, qui se angustiaverunt ut dictum est [.] vide a...s „Et mendaces ostendit eos, qui maculaverunt illum:” id est maculatum ostendere voluerunt accusando apud Deum, id est daemones, qui iustos accusant Apocal. xii v „Et dedit illi claritatem aeternam” per permissionem et postea per solutionem}	{Hugo*: Postilla super librum Sap.} *Commentarii 1505: 141r.

<p>231/7–20: Ezenkeppen gondolkoduan ez frater · hog <mely> az vr isten mely irgalmason <volt> vont volna ky embereket az byneknak vermebevl · tahat ez frater ragattateek chodalatos isteny zeretetre es aytatossagra · Es az nagy isteny zerelmnek myatta beteglyk vala · fekevueen harom napokban · sem eueen · sem juan [...] de maga ez aytatos frater az alazatossagbol jvta az ev zyvynek an ne nagy chendessegere · hog semmynevev dolog evtet megnem haboreythagya vala ·</p>	<p>et cogitans, quam misericorditer Deus exemisset <u>eum de tantis periculis</u>, raptus est in amorem Dei et miram devotionem, et prae amore languescebat iacens tribus diebus nec comedens, neque bibens [...] In tantam autem ex humilitate devenit tranquillitatem cordis, quod ni>c<hil eum poterat perturbare.</p>	<p>Gerardus de Fracheto: Vitae fratrum IV,3, 3.§* folytatása *Reichert 158</p>
--	---	--

3. A bibliai helynek a latin forráshoz képest bővebb idézése önmagában nem ritka az anyanyelvű kódexekben, alkalmazkodva például a közvetlen felolvasáshoz. (Hasonlóan bővebb a bibliai idézet a DomK. 217/19–22. soraiban is a forrásbelinél.) Itt azonban a bibliai versek bővebb idézését a hozzájuk kapcsolt magyarázat indokolja, azzal alkot egységet a betoldás. Amint a táblázatban is látható, a magyar szöveg Hugo kardinális megnevezésével (230/9) rávall a bibliaértelmezés eredetére. A DomK. más helyein is találunk hasonló utalást az aktuális forrásra (pl. 131/16, 133/12, 145/17, 321/6), s ezek világosan a kódex kompilátorának tulajdoníthatók, különösen akkor, amikor szövegbeli közbevetésként állnak. Látható, hogy a kódex szerkesztőjének – aki, ahogy KOMLÓSSY (1990: 16; 2009: 282) is gondolta, egyben a fordítója is lehetett – megvolt az a szokása, hogy esetenként utaljon egy-egy rész származására. (Mi magunk is ebből kiindulva kerestük a forrást Hugónál, s amint várható volt, meg is találtuk azt bibliai kommentárja megfelelő helyén.) Valószínűnek mondhatjuk ezért, hogy a bővítést a magyar kódex kompilátora tette. Bár teljesen nem zárható ki egy ilyen módon bővített kézirat léte, nem találtunk erre utalást sem REICHERT szövegkritikai apparátusában, sem KATONÁNÁL a Budapesten őrzött kéziratot tekintve, illetve sem a bibliai helyet, sem a hozzá fűzött kommentárt illetően.

4. A betoldott magyar szövegmagyarázat jól egyezik a Hugo 1505-ben megjelent nyomtatott kiadásában levő szöveggel, s eljárását is jól meg lehet érteni annak alapján (bár nem tudhatjuk pontosan, milyen formában jutott a kódexszerző hozzá). A nyomtatványban a Vulgata szövegét, melynek versei az ábécé kisbetűivel vannak számozva – a bennünket érintő versek *e–s*-ig terjedő, illetve *v* számozásúak –, a szokásos módon körbeveszi a kommentár, lemmával utalva a kommentált részletre. A Bölcsesség könyvének *e* verseihez Hugo két „Moraliter” magyarázatot fűz. Először József történetére vonatkoztatja a verseket attól kezdve, hogy a testvérei verembe dobták, az Egyiptom-beli uralmon át a végső dicsőségig. Ezután újrakezdi a lemmákat, s a másik kommentársor tágitja az értelmezést: a verseket az ördögtől elcsábított öszülők, s utódaik, azaz minden ember reménységére vonatkoztatja, akik az Atya irgalmasságából Krisztus megváltása által, a keresztségben szabadulnak meg a gonosz hatalmából, s az utolsó ítéletkor elnyerik az örök üdvösséget.

A DomK. ezt a második lemmasort követi; logikus, hogy az Isten irgalmasságáról szóló epizódba ez a magyarázat illik jobban. Ettől csak az utolsó vers esetében tér el: ahhoz a József történetét idéző első kommentársor utolsó, *v*-vel számozott lemmáját kapcsolja a magyarázattal együtt. Valószínűleg azért, mert az utolsó vershez Hugo második

moralizálásában nem kapcsolódik külön lemma, csak egy utalás az Apokalipszis 12. fejezetére, ezt azonban a magyar nem veszi át.

5. A DomK. szövegébe iktatott bővítés kapcsán még két megjegyzés kívánkozik ide. Az egyik a fenti bibliai versek előfordulását illeti a magyar nyelvű kódexekben. A DomK. itt tárgyalt helyét (229/25–230/8), amely tehát a Bölcs. 10,12–14. verseinek magyar fordítása, SZERECZ (1916) gyűjtése nem tartja nyilván. Azt viszont jelzi (i. m. 160), hogy a Bölcs. 10, 10–14. versei megtalálhatók magyarul az ÉrdyK.-ben (VOLF kiad. 1876. 5: 71), annak egy része tehát párhuzamos szöveget jelent a DomK.-belivel. Az ÉrdyK. jelzett helye a Karthauzi Névtelen (K. N.) Szent László napi prédikációjára utal – ott előbb a Bölcs. 10, 8–9. versei is megvannak magyarul –, s érdemes, ha futólag is, összevetni a két kódexrészletet (l. a 2. táblázatot). A K. N.-nél szereplő változatot alább a MADAS EDIT (2004: 277) által mai helyesírással átírt, könnyített olvasatú formában közöljük, s így tesszük most mellé a DomK.-beli verseket is. Ahogy látható, a két fordítás között részleges egyezések vannak, a szóhasználat e pontokon feltehetően megszilárdult. A DomK. azonban általában jobban ragaszkodik a latinhoz. Az szintén említésre méltó, hogy a K. N. e prédikációjának forrása Temesvári Pelbárt, onnan származik a bibliai hely idézése is, amelyre a beszéd épül. A K. N. kitér e bibliai hely József történetére vonatkoztatott értelmezésére, de azt nem Pelbárttól, hanem egy másik 15. századi szerzőtől, Guillelmus Parisiensistől veszi át (erre l. MADAS i. h. jegyzetét). Látszik tehát, hogy az említett bibliai helyet többször idézték és kommentálták, ezért nem különös, hogy a DomK. szerzője szintén bővebben idézte és kommentálta azt.

2. táblázat

A bibliai Bölcsesség könyve 10, 13–14. verseinek két középkori magyar előfordulása

DomK.	ÉrdyK.
Ez az elárult igazat el nem hagyá, de az binesektől megszabadeitja ötet. És az verembe leszáll_ övele, és az kötelekben fogságokban el nem hagyá ötet, <u>mígnem hozja öneki az országnak istápját, és hatalmat</u> azok ellen, kik ötet megnyomoreitják vala. És hazugoknak mutatja azokat, kik ötet <u>megszeptelőseitették</u> , és ad öneki örek <u>fényességöt</u> .	Ez elárult igazat nem hagyá el, de az binesektől megszabadojtá ötet. Le is szálla övele az t e m l e c n e k vermében, az <u>fogságban</u> sem hagyá el ötet, <u>míglén fel nem magasztatná ötet az országi birodalmasságba és hatalmasságban</u> azok ellen, kik ötet nyomorgatják vala. És hazugoknak mutatá mindazokat, kik ötet <u>hamis hírrel illeték</u> . És v é g e z e t r e ada öneki az Úr Isten erek <u>dicsőségöt</u> .

A másik megjegyzésre érdemes dolog az, hogy Hugo a Sancto Caro 13. századi gazdag munkásságú és nagyhatású francia domonkos teológus munkáiból, amelyek a szerzetesek által használt segédeszközök közé tartoztak – például Szentírás-magyarázatait, posztilláit egészen a 17. századig sokszor kiadták (l. VIZKELETY 2004: 38–39), s a kassai konvent anyagában fennmaradt több munkája között is voltak a Biblia latina cum postillis kötetei (vö. IMPLON 2017: 331–332; róla vö. még DEÁK 2005: 136, 206) –, a magyar nyelvű kódexekbe alig jutott el valami. Nem véletlen, hogy LÁZS SÁNDORNAK (2016) a kódexirodalom olvasmányainak forrásairól adott alapos áttekintése sem említi a nevét.

Eddig csak a szintén a mai margitszigeti domonkos kolostorban leírt ÉrsK. egyik szövegegyiségében (a kiadás 56. tétele; l. MADAS 2012: 28 és 41) sikerült kimutatni Hugo kéziratos Sermonariumából való fordítást (arra, hogy ez az egyetlen magyarra fordított ismert kódexszöveg Hugótól l. például MADAS 2013: 23. jegyzetét). Ehhez csatlakozik a Domonkos-kódexben most kimutatott kis részlet a Bölcsesség könyvéhez írt magyarázataiból (Postilla super librum Sapientie). Ez a nyom arra is utal, hogy a kompilátor szerző a bibliai szövegmagyarázásban s annak (korai domonkos) tudós irodalmában jártas, az elvontabb teológiai fejtegetésre szintén kész ember volt. Az pedig egyelőre kérdés marad, hogy ezzel szemben vajon általában a kompilátor gyakorlati érzéke mutatkozik-e meg a kódex olyan helyein, ahol a jelenleg tudott forrásokkal összevetve azt tapasztaljuk, hogy a történetek (csodák) elbeszélésekor az elvontabb tartalmú részletek és mellékes körülmények – vélhetően az apácaközönségre való tekintettel – kimaradnak a fordításból, vagy bizonyos részekhez más forrást kell még keresnünk (vö. KOMLÓSSY 2009: 283).

Kulcsszók: középkori anyanyelvű szövegek, anyanyelvű szövegek latin forrásai, latinból való fordítás, a kompiláció módjai, Hugo a Sancto Caro, Szent Domonkos.

Hivatkozott irodalom

Bölcs. = Sap.

DEÁK VIKTÓRIA HEDVIG O. P. 2005. *Árpád-házi Szent Margit és a domonkos hagiográfia*. Kairosz Kiadó, Budapest.

DomK. = KOMLÓSSY kiad. 1990.

ÉrдыK. = VOLF kiad. 1876.

ÉrsK. = HAADER kiad. 2012.

FRACHETO, GERARDUS DE O. P. 1897. *Vitae Fratrum Ordinis Praedicatorum*. Ed. REICHERT, BENEDICTUS MARIA O. P. Monumenta Ordinis Fratrum Praedicatorum Historica 1. Romae.

HAADER LEA kiad. 2012. *Érsekújvári Kódex, 1529–1531. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel*. Közzéteszi HAADER LEA. Bevez. HAADER LEA – MADAS EDIT. Régi Magyar Kódexek 32. MTA Nyelvtudományi Intézete – MTA Könyvtára – Tinta Könyvkiadó, Budapest.

HUGO DE SANCTO CARO (HUGUES DE SAINT-CHER) 1505. Postilla super librum Sapientie. In: *Commentarii in S. Scripturam* 3. Tertia pars huius operis continens postillam domini Hugonis cardinalis super Proverbia, Ecclesiasten, Cantica, Librum sapientie, Ecclesiasticum, Esaiam. Bazel. 124r–153r. <https://books.google.be/books?vid=GENT900000210367> (2020. 02. 15.)

IMPLÓM LAJOS 2017. *Adatok a Szent Domonkos-rend magyarországi rendtartományának történetéhez. A rendtartomány alapításától 1526-ig*. Kiadás alá rendezte DRIMMER LÁSZLÓ – ZÁGORHIDI CZIGÁNY BALÁZS. Magyar Domonkos Rendtörténet 1. Domonkos Rendtörténeti Gyűjtemény, Vasvár.

KATONA LAJOS 1903. Az Ehrenfeld és Domonkos codex forrásai. *Irodalomtörténeti Közlemények* 13: 59–78.

KATONA LAJOS 1906. Újabb adalékok codexeink forrásaihoz. *Irodalomtörténeti Közlemények* 16: 105–120.

KOMLÓSSY GYÖNGYI kiad. 1990. *Domonkos-kódex, 1517. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel*. Régi Magyar Kódexek 9. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest.

KOMLÓSSY GYÖNGYI 1990. Bevezetés. In: KOMLÓSSY kiad. 1990. 7–24.

- KOMLÓSSY GYÖNGYI 2009. Domonkos-kódex. In: MADAS EDIT szerk. „*Látjátok feleim...*”. *Magyar nyelvemlékek a kezdetektől a 16. század elejéig*. Országos Széchényi Könyvtár, Budapest, 283.
- LÁZS SÁNDOR 2016. *Apácaműveltség Magyarországon a XV–XVI. század fordulóján. Az anyanyelvű irodalom kezdetei*. Balassi Kiadó, Budapest.
- MADAS EDIT 2004. *Sermones de Sancto Ladislao Hungariae. Középkori prédikációk Szent László királyról*. Agatha 15. Debreceni Egyetem, Bölcsészettudományi kar, Klasszika-filológiai Tanszék, Debrecen.
- MADAS EDIT 2012. Bevezetés: A kódex szerkezete és tartalma. In: HAADER kiad. 2012: 20–44.
- MADAS EDIT 2013. Latin nyelvű forrásszövegek műfaji átalakulása a magyar nyelvű kódexirodalomban. Hugo a Sancto Caro sermója az Érsekújvári Kódexben. *Studia Litteraria* 52/3–4: 20–33.
- Sap. = Liber Sapientiae. In: *Biblia Sacra iuxta Vulgatam versionem*. Recensuit et brevi apparatu instruxit ROBERTUS, WEBER OSB. Zweite, verbesserte Auflage. Württembergische Bibelanstalt, Stuttgart, 1975.
- SZERECZ ALAJOS IMRE 1916. *Kódexeink párhuzamos szentírási töredékei*. Franklin-Társulat, Budapest.
- Vitae fratrum = FRACHETO 1897.
- VIZKELETY ANDRÁS 2004. *Az európai prédikációirodalom recepciója a Leuveni Kódexben*. Fragmenta et codices in bibliothecis Hungariae 4. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- VOLF GYÖRGY kiad. 1876. *Érdy Codex*. Nyelvemléktár V. Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Bizottsága, Budapest.

An excerpt of the biblical commentary written by Hugo a Sancto Caro in the Domonkos Codex

This paper aims to show that in the text of the Domonkos Codex – Life of Saint Dominic, compiled and translated into Hungarian from several Latin sources, with its only existing manuscript from 1517 – a different Latin source beyond the ones known hitherto can be discovered and identified. A short passage (23 lines) was translated from the Postilla super librum Sapientiae (i. e. Postilla on the Book of Wisdom) by the famous Dominican theologian Hugo a Sancto Caro (Hugues de Saint Cher) in the 13th century, which work is a part of his monumental biblical commentary. The authors demonstrate how this excerpt – including also the interpreted verses of the Vulgate (Wis. 10,13–14) – was inserted into the Hungarian text of the codex. A short comparison with a parallel biblical citation in another vernacular codex is also added, as well as some further remarks about the unknown compiler.

Keywords: medieval vernacular texts, Latin sources of vernacular texts, translation from Latin, ways of compilation, Hugo a Sancto Caro, Saint Dominic.

M. NAGY ILONA
Debreceni Egyetem

N. HORVÁTH MARGIT
Tóth Árpád Gimnázium, Debrecen

SZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK

Egy szovjetizmus története: *kolhoz* és származékai

1. Bevezetés. Az egyes nyelvek szókészleti gyarapodása számos módon mehet végbe: szóalkotással, szóösszetételrel, szókölcsonzással, jelentésváltozással stb. (Erre vonatkozóan lásd pl. BÁRCZI 1958: 3–4; MINYA 2003: 59–66; ZSILINSZKY 2005: 618–631; FAZAKAS 2007: 121–197; stb.) Ezek természetesen nem minden esetben jelentik azt, hogy az „új” szó bekerül a standard nyelvváltozatba is. Gyakran – sőt az idegen vagy a kölcsön-
szavak kezdeti meghonosodási időszakában különösen – ezek csak a regionális, illetve a szaknyelvi vagy rétegnyelvi szinteken válnak ismertté. A nyelvet ért hatás azonban soha-
sem egynemű. Ez kétségtelenül igaz a magyar nyelvre is. Az egyes történelmi korszakok
magas presztízsű nemzetközi nyelve (a latin, német, orosz, angol) mellett a szomszédos
népek nyelvei is jelentős hatással voltak rá. A magyar nyelvre gyakorolt orosz nyelvi hatás
ilyen értelemben kettősnek is tekinthető, hisz azon túl, hogy világnyelvi szereppel bír(t),
több évtizeden keresztül szomszédosági viszonyban, illetve 1944–45-től 1989-ig igen in-
tenzív kapcsolatban is állt a magyarral (a korszak nyelvi kapcsolatainak alakulásáról váz-
latosan lásd ZOLTÁN 1993). Ugyanakkor mindenképp hangsúlyozni kell azt is, hogy az
1944. év végén a Szovjetunióhoz kerülő Kárpátalja magyar lakosságának regionális köz-
nyelvét lényegesen erőteljesebb orosz hatás érte, mint a magyarországi nyelvváltozatokat.

A jelen írás keretein belül a szovjet mintára létrehozott kollektív gazdaságok (*kol-
hozok*), valamint az ott dolgozó munkások megnevezését és annak sokrétű voltát történe-
tiségében, illetve a határon túli magyar nyelvváltozatok vonatkozásában is megpróbáljuk
bemutatni.

2. A megnevezés eredetéről és magyar nyelvi meghonosodásáról. A kollektív
gazdaságokat jelölő *kolhoz* az orosz *коллективное хозяйство* → *колхоз* szó átvétele,
mely a kolhozosítás terjedése révén, a jelölt kategóriával együtt ún. xenizmusként (ezek-
ről lásd pl. BAKOS 1991), kizárólag a szovjetunióbeli realitásra vonatkoztatva nemzetközi
szóként ismert, alakváltozatait tekintve igencsak színes képet mutat. A magyar *kolhoz*,
kolchoz, *kolhoz*, *kolchosz*, *kolchosz*, *kolchosz* alakváltozatokhoz hasonlóan például a szó
az angol nyelvben is több formában ismert: *kolhoz*, *kolkoz*, *kolchos*.¹

A kolhozokban dolgozó parasztokat az orosz nyelvben a *колхозник* szóval nevezték
meg, amely az orosz *коллективное хозяйство* → *колхоз*-ból a *-ник* szuffixum segítségével
került megalkotásra. A megnevezést mára már az orosz nyelvben is az archaizálódott szov-
jetizmusok között tartják számon. A szó hamar ismertté vált a magyar nyelvterületen is, s így
már az 1930-as évekből származó anyagokban is találunk az előfordulását igazoló adatokat.

Az Arcanum Digitális Tudománytárban fellelhető anyagok alapján azt figyelhetjük
meg, hogy a magyarban korábbról adatolható a többes számú, mint az egyes számú szóalak.

¹ Erre vonatkozóan lásd: <https://www.britannica.com/topic/kolkhoz> (2020. 04. 29.).

Az első, többes számú alak előfordulása egy kanadai kommunista újságban 1935-ben megjelenő íráshoz (Bebrits 1935: 4) köthető, ahol a szó rögvest két alakváltozatával is találkozhatunk: „Az agronom így kap kettős feladatot. Az egyik: gyomlálni, javítani a földet, a másik: kikapálni a babonás gazt a *kolchaznyikok* fejéből és a modern tudomány, elsősorban kísérli, technikai ismereteivel helyettesíteni.”² Majd pár sorral lejjebb: „A *kolchoznyikok* most nagy lendülettel vetik magukat az agrotechnika fortélyainak elsajátítására.” A *kolchaznyikok* alakváltozatra további példákat nem sikerült találni, így vélhetően ez az alak csupán egy egyszerű sajtóhiba nyomát rögzíti. A *kolchoznyikok* alakváltozat viszont még néhányszor előfordul az adatbázis szovjet vonatkozású anyagaiban, többek között a Magyar Nemzet 1941. március 20-i, a Gazdaság 1946. december 15-i és 1947. március 1-jei, az Útunk 1947. május 24-i lapszámaiban, illetve a Kék könyvek sorozat két, az orosz gazdaság és ipar fejlődésével foglalkozó kötetében is (NAGY 1941; MARKOS 1945).

Az egyes számú *kolchoznyik* alak első előfordulása a Kelet Népe RÉZLER GYULA (1940) könyve kapcsán íródott cikkéhez kapcsolódik, melyben a szerző (b. j. azonosítással) a szó még szokatlan, idegen voltára utaló idézőjel használata mellett a következőképp fogalmaz: „Kívánatos lett volna a most már kollektív farmban dolgozó »kolchoznyik« életét részletesebben is elemezni.”

Felmerülhet az olvasóban a kérdés, hogy miért is szerepel az említett példákban a szó *ch*-val írt formában, amikor a *kolhoz* szó esetén napjainkban nem ez a megszokott írásmód. Ugyanis, mint ismeretes, az MTA 1950-ben úgy szabályozta az orosz átírást, hogy az orosz *x* magyar *h*-val írandó át, s ez így került be A magyar helyesírás szabályai 1954. évi 10. kiadásába (vö. ZOLTÁN 1978).

A kérdésre a választ ERDŐDI JÓZSEF (1949: 327) írásában találhatjuk, aki az orosz *x* jelölése kapcsán az alábbiakat fogalmazta meg: „Mivel ezt a *ch* hangot idegeneredetű szavainkban használjuk, azt javaslom, hogy tartsuk meg a megkülönböztető *ch* jelölést is. Pedagógiai szempontból is lényegesnek vélem a *ch* jelölést, mert az orosz órákon hangoztatjuk, hogy az orosz *h* hang eltér a magyartól, figyelmeztessük erre az írásképpen is olvasóinkat”, egyértelműen leszögezve azt, hogy ő kitarat „a *ch* ajánlat mellett: *колхоз* – *kolchoz*”, stb. esetekben. Mint láttuk, az MTA nem ERDŐDI javaslatát fogadta el.

Természetesen az orosz átírás korábbi szabályozatlansága folytán a szóval, a *kolhoz* szóhoz hasonlóan, *kolchoznyik* alakváltozatban is találkozhatunk. Sőt, a *h*-s alakváltozatot korábbról is sikerült adatolni, mint a fentebb már bemutatott *ch*-s változatát. A Kanadai Magyar Munkás 1933. november 2-i szám Teli Hombár című írásában (Bebrits 1933: 7) háromszor is előfordul a szó, pl. az alábbi mondatban: „A jómódhoz jutott *kolchoznyik* szíve kívánsága szerint vásárolhat mindent, ami neki tetszik.” S bár az adatbázis anyagai alapján (ami a jelenleg elérhető közel 27 millió folyóirat- és újságoldal révén igen tetemesnek nevezhető) a szóalak kapcsán csupán 74 előfordulásról beszélhetünk, azt azért mindenképp fontos lehet megjegyezni, hogy az idézett adatbázisban az utolsó előfordulása a Holmi egy 2012-ben megjelent íráshoz köthető (Noszkai 2012: 728), az alábbi szövegrészben: „Zoltán, Te a legszebb urbánus hagyományokkal lettél népi, s talán azért érezted és értetted meg oly tökéletesen, hogy a parasztság urbánus akar lenni. Nem proletár, nem polgár, nem *kolchoznyik*: urbánus!”

² Írásunkban a példamondatokat az eredeti helyesírás megtartása mellett közöljük.

A TESz. (2: 526) a *колхоз* szó kapcsán említést tesz arról is, hogy az orosz *x* helyettesítése a magyar alakváltozatok szóbeljei *h*-ja és *k*-ja formájában realizálódik. Ez alapján tehát azt lehetne feltételezni, hogy analógiás alapon ez érvényesül a *kolhoznyik* szó esetén is, azaz létezik egy *kolkoznyik*³ alakváltozat is. Az adatbázis anyagaiban viszont ilyen alakváltozatot nem sikerült találni.

Az alakváltozatok sokrétősége az orosz és magyar nyelv hangtani sajátosságainak eltérése révén ennyivel természetesen nincs teljes körűen bemutatva. Vannak ugyanis olyan írások is, amelyek figyelmen kívül hagyva az orosz *h* kiejtésbeli palatalizációját, a magyar alakot is *n* alakos formában szerepeltetik, s erre a megoldásra a fentebb már bemutatott *ch*-s és *h*-s alakváltozatok esetében egyaránt találhatunk példákat. Bonkáló Sándor (1932: 357) a Katolikus Szemle 1932. évi 5. számában közölt írásában, egy idézett szovjet párt-határozat szövegének fordításában például az alábbi mondatot olvashatjuk: „A *kolchoznik* (a kollektívált földeken dolgozó paraszt) a szocializmus tudatos építője.” Míg a korábban egy másik alakváltozat kapcsán már idézett Teli Hombár című írásban (Bebrits 1933: 7) ezzel az alakkal találkozhatunk: „Ha jó kedvel dolgozik a *kolhoznik*, meg is van annak a nyoma.” A Bonkáló által használt *kolchoznik* alakváltozat az adatbázis anyagaiban való keresés során három, míg az utóbbi idézetben szereplő *kolhoznik* tizenöt további találatot eredményezett. Az *n* betűs alakváltozatok esetében – bár csak egyszeri előfordulásként, s ott is egy hajó megnevezéseként – már találtunk *k*-s alakváltozatot is. A Pesti Napló 1932. július 10-i számában (Tobenkin 1932: 36) olvashatjuk az alábbi szövegrészt: „Annyi bizonyos, hogy ezidén 7 darab merevrendszerű kormányozható léghajó van munkában. Nevük: Lenin, Stalin, Öreg bolsevista. Pravda, Klim Vorosilov, Osoaviakim⁴, *Kolkoznyik*. Szóval szovjetvezérek és intézmények. A hét léghajó együttes neve: »Lenin-raj«”.

A magyar fül számára idegen hangzású kölcsönzés mellett természetesen találhatunk magyarosított megnevezéseket is. Ezek között szerepel például a magyar *kolhozista* megnevezés, mely a magyar nyelvben az elsősorban idegen szavakhoz járuló *-ista* mellék- és főnévképző (erről részletesen lásd: GYALMOS 1933; T. SOMOGYI 2011) segítségével került megalkotásra, olyan szavak mintájára, mint például az *egyetemista*, *forgalmista*, *irodista*, *polgárista*, *zongorista*.

A szó első magyar nyelvi előfordulásának (ugyancsak az Arcanum Digitális Tudománytár anyagai alapján) a Kanadai Magyar Munkás 1935. március 8-i számában Leszállítják a dolgozók adóit az U.S.S.R.-ban címmel (a szerző megjelölése nélkül) közölt újságcikk anyaga tekinthető, melyben ezt olvashatjuk: „De lényegesen leszállították minden munkás, hivatalnok és *kolhozista* adóját is.” Fontos lehet ugyanakkor megjegyezni azt is, hogy a szóalak használata az angol nyelvben ma historizmusként ismert *kolkhozist* alakváltozat mintájára is történhetett. A korabeli angol nyelvű sajtóból ezt igazoló példát ezidáig nem sikerült adatolnunk, azt azonban a Szovjetunióknak a cikk címében szereplő angol *U. S. S. R.* rövidítése egyértelműen jelzi, hogy az ismeretlen szerző angol nyelvű forrásból dolgozott.

³ A szláv *ch* > magyar *k* megfelelésről újabban lásd GALAC 2017: 354.

⁴ Megjegyzendő, hogy az *Ocoabauxum* nevű szervezetről elnevezett léghajó nevében is *k*-val írták át az orosz *x*-t és *s* betűvel a cirill *c*-t (mint egyébként a *Stalin* névben is), ami arra utal, hogy a fordítás nem közvetlenül oroszból, hanem feltehetőleg angolból (*kolkhoznyik*) készült (a szerző oroszországi születésű amerikai újságíró), tehát az orosz palatalizált [n'] hangot magyar *n*-nel viszszaadó alakok nemcsak az orosz írásképen, hanem a közvetítő nyelvek (német, angol, francia) írásképen (és ennek megfelelő kiejtésén) is alapulhatnak, mint a *Lenin* név esetében is.

A *kolhozista* szó magyar nyelvi elterjedtségét jól mutatja, hogy az adatbázisban való keresés közel 3700 találatot eredményezett. A szó archaizálódását jól mutatja az, ha korzakokra vonatkozó kereséseket végzünk: az 1960–1979 közötti időszakban 1482 találat, az 1980–1999 közötti időszakban 101 találat, míg a 2000 utáni időszakból már csak 24 találat. Legutóbbi előfordulása 2015-ben volt, bár akkor még összesen három alkalommal.

A képzett szóalak mellett több, az orosz szó pontos jelentését tükrözni kívánó hibrid kölcsönszó is intenzív használatnak örvendett az elmúlt évszázad során. Ezek között említ-
hetjük meg például az eredeti jelentést teljességgel visszaadó *kolhozparaszt* megnevezést, mely ugyancsak az 1930-as évekből adatható elsőként (lásd a Kanadai Magyar Munkás 1934. július 26-i számát). Ugyancsak a kolhozban dolgozók megnevezéseként funkcionált a *kolhoztag* – több mint ötezer találattal –, mely a megnevezések közül a legkorábbi előfordulása a magyar nyelvben. Első előfordulása ugyanis a Kassán megjelenő Munkás című napilap 1928. június 28. számához kapcsolódik.⁵ Az előzőkhez képest sokkal kevésbé elterjedt *kolhozmunkás* (összesen 224 találat, az első előfordulás 1940-ből) megnevezést sem hagyhatjuk ki a felsorolásunkból. Végezetül pedig még mindenképp érdemes arról is említést tenni, hogy az utóbb felsorolt megnevezések mindegyike esetén adathatónk *-sz-szel* írt változatokat is. Azaz létezik *kolhozsparaszt*, *kolhosztag*, *kolhoszmunkás* is.

Amint azt a fentebb bemutatott adatok is szemléltetik, az orosz hatásra megjelenő szovjetgazdaságokban tevékenykedő személyek magyar nyelvi megnevezése igen sokrétű. Ezek között találhatunk olyanokat is, amelyek közvetlen kölcsönszóként *kolchoznyik*, *kolhoznyik*, *kolkoznyik*, *kolchoznik*, *kolhoznik* formában kerültek átvételre. A *kolhozista* révén van olyan változata is a megnevezésnek, amely a magyar nyelvben képzett szóalak, és vannak a *kolhozparaszt*, *kolhoztag*, *kolhozmunkás*, *kolhozsparaszt*, *kolhosztag*, *kolhoszmunkás* formájában létrejött hibrid kölcsönszavak is.

3. A szó használata a kárpátaljai és más határon túli magyar nyelvváltozatokban. Az 1900-as évek második felében szovjet mintára Európa számos országában alakultak szövetkezetek, melyek országonként típusaikban és nevükben is számos eltérést mutattak (erről lásd ERDEI 1959/1977). Fontos lehet azonban azt is megjegyezni, hogy mivel a szovjet típusú mezőgazdasági üzem elnevezése Magyarországon nem a *kolhoz*, hanem a *termelőszövetkezet* (röviden *téesz*) lett, mindezek az elnevezések a magyarországi standardban xenizmusok maradtak.

Ugyanakkor a kárpátaljai magyarok körében a helyzet teljesen más volt. Esetükben a kolhozok a mindennapok szerves részét képezték, melyek a létrehozásuk viszontagságait követően (erről lásd pl. DUPKA 2014: 75–89; MOLNÁR D. 2015), több évtizeden át a helyi lakosság túlnyomó többségének a megélhetését is biztosítani voltak hivatottak. Így a *kolhoz* szó és a hozzá tartozó különböző származékok a nyelvhasználat szerves részét képezik, még annak ellenére is, hogy a szovjet időszak során megalkotott neologizmusok napjainkban, a kolhozok a 2000-es évek fordulóján bekövetkező felszámolása után a kárpátaljai magyar köznyelvben is historizmusokká váltak, s fokozatosan archaizálódnak.

⁵ Ezen előfordulások kapcsán hangsúlyozni kell azonban azt is, hogy ezeknek a külföldi anyagoknak a magyarországi úzusra gyakorolt hatása 1945 előtt kétséges, ugyanis mivel 1919 után Magyarországon be volt tiltva a kommunista agitáció, így a nyíltan kommunista lapok legálisan be sem kerülhettek az országba.

A *kolhoz* szó használatát igazolják a Beregszászi járás területén végzett kutatási folyamat (lásd GAZDAG 2017) során adatolt példamondatok is:⁶ „Meggzúnt a *kolhoz*, má oda se lehet menni dógozni.” (71_MEZŐKASZONY_1962_NO_AnyTR); „Épp megalakult a *kolhoz*, hát beálltam” (Kárpáti Igaz Szó, 2009. október 29.); „A traktoristáknak a *kolhozban* főztek ebédet, és megszervezték annak kihordását a mezőre.” (Kárpátinfo, 2012. április 16.); „A katonai szolgálatomat követően 1982-től a helyi *kolhozban* dolgoztam.” (Beregi Hírlap, 2011. február 26.); „A *kolhoz* és a szovjethatalom ellen irányuló agitáció terjesztésével vádolták meg.” (Beregszász, 2010. október 12.); „Palágyból a Sztalinút *kolhoz* küldött oda.” (Zelei 2001: 17; 18; 19; 20; 21; 26; 43; 48; 49; 55; 56; 61; 69; 77; 78; 79; 83; 103; 153; 154; 155; 206; 248; 252; 256; 257; 264). Adatolva még: KMNySz. 1: 498.

A szó természetesen a kárpátaljai magyar nyelvváltozatokban is számos hibrid kölcsönszó alapjául szolgál. Ilyenek például: a *kolhoziroda* („Én húsz évet dógoztam a *kolhozirodába*.” [208_DEDA_1952_NO_ANYTR]); „Visszakerült egyházközségünk tulajdonába a parókiánk, amelyben korábban *kolhoziroda* és községháza, valamint orvosi rendelő is működött.” [Kárpátalja, 2011. június 17.]; „Amikor 2005-ben árverésre bocsátották az egykori makkosjánosi *kolhoziroda* épületét, nem sokat tétováztam, megvásároltam.” [Kárpáti Igaz Szó, 2010. november 15.]; „Az egykori *kolhozirodát* újítottuk fel.” [Kárpátinfo, 2009. szeptember 27.]; „Balázsér egykori főutcájának rendbehozatalát 2008-ban kezdték el, a volt *kolhoziroda* privatizációjából származó bevételből.” [Beregi Hírlap, 2010. július 12.]; a *kolhozrendszer* („Ezt folytattuk ezerkilencszáznegyvenkilencig, amíg a *kolhozrendszer* be nem jött.” [210_DEDA_1931_FÉRFI_AnyTR]); „A szovjet *kolhozrendszer* évtizedekre tönkretette a szövetkezeti gazdálkodási forma hitelét a régióban.” [Kárpátalja, 2011. november 18.]; „Így volt ez a régi *kolhozrendszerben*, s nincs ez másként ma sem.” [Kárpáti Igaz Szó, 2012. március 12.]; „Sikerült eltávolítani a város területéről a *kolhozrendszerből* visszamaradt veszélyes hulladékokat.” [Beregszász, 2010. november 30.]; a *kolhoztanya* („Közel vót hozzá egy *kolhoztanya*.” [204_DEDA_1923_N_AnyTR]); a *kolhoszhegy* („Nagyapám vincellér volt a *kolhoszhegyen*.” [65_KASZONY_1965_FERFI_AnyTR]); és a *kolhozautó* („Pakoltuk nemcsak a *kolhozautók*, hanem más organizációk kocsiit is.” [67_KASZONY_1954_FERFI_AnyTR]) szavak.

Természetesen Kárpátalján sem csupán az intézmény megnevezésére és a hozzá kapcsolódó fogalmak, eszközök azonosítására szolgált a szó, illetve az abból létrehozott származékok. Az itt dolgozó személyek megnevezésére ugyancsak a szó származékait használták. Így például a *kolhozista* alakkal is gyakran lehet találkozni: „Minden *kolhozistának* adtak két hektár földet.” (311_GUT_1919_NO_AnyTR); „Később kórházi kiségitő lett, majd *kolhozista*.” (Kárpáti Igaz Szó, 2008. október 2.); „Kézpénzhez pedig először majd csak hat-nyolc év múlva jutottak a *kolhozisták*.” (Kárpátinfo, 2010. március 7.). Érdekes viszont az, hogy a magyar standardban xenizmusként megjelenő *kolhoznyik* alak a kárpátaljai magyar nyelvváltozatokból csupán egy futballcsapatot azonosító tulajdonnévként adatolható: „A *Kolhoznyik* labdarúgócsapat megszerezte az országos bajnok címet a mezőgazdasági egyletek között, a Zápszonyi Kalász labdarúgói pedig a Szovjetunió ezüstérmesei voltak a Kalász labdarúgó-sportegylet csapatai körében.” (Beregi Hírlap, 2003. augusztus 30.). Ezen túl több hibrid kölcsönszói forma is él a *kolhozban* dolgozó személyek megnevezéseként, pl. a *kolhoztag* („Édesapám és édesanyám *kolhoztag* volt.” [97_

⁶ A bemutatott példamondatok élő- és sajtónyelvi, szépirodalmi forrásokból, internetes felületek, illetve ellenőrző nyelvészeti vizsgálatok anyagaiból lettek adatolva.

Batyú_1949_No_ANyTR]), a *kolhozelnök* („*Kolhozelnök* vót.” [57_KASZONY_1925_FERFI_ANyTR]); „Három gyermekkel utcára tette a papnét a *kolhozelnök*.” [Kárpátalja, 2008. december 25.]; „Egészen fiatal koromban sofőrködtem, két *kolhozelnöknek* is én voltam a pilótája.” [Kárpáti Igaz Szó, 2012. december 30.]; „A *kolhozelnök* megígérte, hogy aki leadja a tehenét, minden nap kap egy liter tejet a kolhoztól önköltségi áron.” [Kárpátinfo, 2012. július 8.]; „Ezen a vidéken nagyon sokat rontott a kolhozrendszer, és ezt függetlenül attól mondom, hogy én is *kolhozelnök* voltam.” [Beregi Hírlap, 2010. november 27.]; „A *kolhozelnök* elmondta, hogy a falvakban napról napra nőtt a nyugtalanság.” [Beregszász, 2011. április 27.]; a *kolhozsofőr* („Az egész *kolhozsofőrök*, akik jöttek a számoszvalók.” [67_KASZONY_1954_FERFI_ANyTR]), illetve a kolhozokban dolgozó munkacsoportok azonosítására szolgáló *kolhozbrigád* („És akik értettek valamihez azokat a *kolhozbrigádból* elvitték Csernobilba.” [467_CSONKAPAPI_1931_No_ANyTR]).

Az egyes határon túli magyar közösségek, az állami hovatartozásuk függvényében a *kolhoz* megfelelőjeként létrejött és működő intézményeket is más-más néven ismerték.

Romániában a megfelelő intézmény neve például a *kollektív* volt, lásd pl. „Nagyon sok embert vonzottak a marosvásárhelyi nagyüzemek, gyárak. Ekkor még a *kollektív* sem működött »teljes gözzel«. De 1962-re aztán már befejezték a kollektivizálás folyamatát tűzön-vízen át” (NEMES 2012: 54). Ezzel párhuzamosan ugyanakkor használatos volt az orosz nyelvi eredetű *kolhoz* kölcsönszó is: „A kúria tornácán, a *kolhoz* székházában néztük az eget...” (Romániai Magyar Szó, Színkép melléklet, B. oldal. 2002. november 28.). A *kollektív*-ben dolgozókat pedig *kollektivistá* névvel illették a romániai magyar közösségben, pl. „Például, az állam 80 banit fizetett az általuk termelt búza kilójáért, majd visszaküldte a korpát, melynek kilóját 1 lejben vásárolhatta meg a *kollektivistá* tehene, malaca részére.” (Romániai Magyar Szó, 2001. szeptember 26. 5).

A Szlovákiában élő magyar közösség nyelvében az adott intézményt viszont *EFŠz* (Egységes Földműves Szövetkezet) jelölte: „A szocializáció bizonyos helyi szinten megvalósuló betetőződését jelentette a III. típusú *Egységes Földműves Szövetkezetek (EFŠz)* megalapítása 1949-ben.” (KÓNYA szerk. 2013: 497). A magyar nyelvi megfelelővel párhuzamosan használatos volt a kölcsönszói változata is, azaz a *JRD* (Jednotné Roľnícké Družstvo): „A Vöröslobogó egységes földműves szövetkezet, mint később megtudtuk, Szlovákia legjobb gazdálkodó *JRD*-je.” (Fejér Megyei Hírlap, 1957. december 12. 3). Az itt dolgozókat pedig *jéerdés* néven említették: „Hajnalonta kelt, és a morcos tekintetű *jéerdés* munkásokkal utazott a helyi szövetkezetig” (Kálmán 2011: 28).

A romániai és szlovákiai magyar nyelvváltozatokban használt megnevezések megtalálhatók a Termini magyar–magyar szótár és adatbázisban is⁷, amely egyúttal azt is jól szemlélteti, hogy a megnevezések általánosan elterjedt, közhasználatú szavak az adott régiókban, illetve azt is, hogy ezek, a megnevezett intézményi struktúra felszámolódása, átalakulása révén, napjainkban már régiesnek, történeti jellegűnek minősülnek.

Összefoglalásként tehát elmondható az, hogy a *kolhoz* és a hozzá kapcsolódó szócsalád magyar nyelvi megjelenése, illetve abban történő továbbfejlődése jóval a szovjet megszállás előtti évtizedekre tehető, s a két nyelv típusából fakadó eltérések révén sokszínű képet mutat. A szó ugyanakkor mintául is szolgált. Ugyanis, amint azt FEJES LÁSZLÓ 2014-es cikkében is olvashatjuk, a magyar nyelvben a szóösszevonás „orosz hatásra terjedt el”.

⁷ <http://termini.nyud.hu/htonline/htlista.php?action=search> (2020. 04. 29.).

Kulcsszók: magyar nyelv, orosz nyelv, nyelvi kapcsolat, idegen nyelvi hatás, szovjetizmus, kollektív gazdaság.

Hivatkozott irodalom

- BAKOS FERENC 1991. Az idegen szavak egy sajátos csoportja: a xenizmus. *Magyar Nyelv* 87: 306–312.
- BÁRCZI GÉZA 1958/2013. *A magyar szókincs eredete*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Bebrits Lajos 1933. Teli Hombár. *Kanadai Magyar Munkás* 5/17. (1933. november 2.) 7.
- Bebrits Lajos 1935. Egy agronom beszél. *Kanadai Magyar Munkás* 6/89. (1935. június 4.) 4.
- Bonkáló Sándor 1932. Képek a szovjetorosz irodalomból. *Katolikus Szemle* 46/5: 357–362.
- DUPKA GYÖRGY 2014. *A szovjet hatóság megtorló tevékenysége Kárpátalján (1944–1991)*. Kárpátaljai Magyar Könyvek 232. Intermix Kiadó, Ungvár–Budapest.
- ERDEI FERENC 1959/1977. *Erdei Ferenc összegyűjtött művei. Mezőgazdaság és szövetkezet*. Akadémia Kiadó, Budapest 1977.
- ERDŐDI JÓZSEF 1949. Orosz szavak (tulajdonnevek) átírása. *Magyar Nyelvőr* 73: 320–331.
- FAZAKAS EMESE 2007. *Bevezetés a magyar nyelvtörténetbe. Nyelvi változások, a magyar helyesírás és szókincs története*. Egyetemi Műhely Kiadó – Bolyai Társaság, Kolozsvár.
- FEJES LÁSZLÓ 2014. Mit adtak nekünk a szovjetek? *Nyelv és Tudomány* 2014. április 4. <https://www.nyest.hu/hirek/mit-adtak-nekunk-a-szovjetek> (2020. 09. 16.)
- GALAC ÁDÁM 2017. *Komor és komoly* szavunk lehetséges szláv eredetéről. *Magyar Nyelv* 113: 350–356.
- GAZDAG VILMOS 2017. *Szláv elemek a kárpátaljai Beregszászi járás magyar nyelvjárásaiban*. Doktori értekezés, kézirat. ELTE, Budapest.
- GYALMOS JÁNOS 1933. Latin eredetű képzőink. *Magyar Nyelv* 29: 221–235.
- Kálmán Gábor 2011. Reggeltől estig. *Palócföld*. 57/1: 27–30.
- KMNySz. = LIZANEC PÉTER – HORVÁTH KATALIN, A kárpátaljai magyar nyelvjárások szótára 1–2. Kárpáti Kiadó, Ungvár, 2012.
- KÓNYA PÉTER szerk. 2013. *Királyhelmece története*. Az Eperjesi Egyetem kiadványai, Prešov.
- MARKOS GYÖRGY 1945. *Az orosz ipar fejlődése Nagy Pétertől – Sztálinig*. Cserépfalvi Kiadó, Budapest.
- MINYA KÁROLY 2003. *Mai magyar nyelvújítás. Szókészletünk módosulása a neologizmusok tükrében a rendszerváltozástól az ezredfordulóig*. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 16. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- MOLNÁR D. ERZSÉBET 2015. *Kárpátaljai magyarok a Szovjetunió hadifogoly- és munkatáboráiban (1944-1953)*. Doktori értekezés, kézirat. Debreceni Egyetem, Debrecen.
- NAGY IVÁN EDGÁR 1941. *Szovjet-Oroszország kollektív mezőgazdasági termelése*. Cserépfalvi Kiadó, Budapest.
- NEMES GYULA 2012. *Marosszentgyörgy történetéből*. Mentor Kiadó, Marosvásárhely–Marosszentgyörgy.
- Noszkai Gábor 2012. Szellemi életre kelni. *Holmi* 24/6: 721–733.
- RÉZLER GYULA 1940. *A paraszt Szovjet-Oroszországban*. Stádium Sajtóvállalat Rt., Budapest.
- T. SOMOGYI MAGDA 2011. Janurik Tamás, Magyar képzőszótár. A mai magyar köznyelv képzőváltozatai. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2009. *Magyar Nyelv* 107: 227–232.
- TESz. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* 1–3. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967–1976.
- Tobenkin, Elias 1932. Jóllakott hadsereg és éhes nép. *Pesti Napló* 83/157. (1932. július 16.) 36.
- Zelei Miklós 2001. *A kettézárt falu*. Dokumentumregény Adolf Buitenhuys fényképeivel. Második kiadás. Ister Kiadó, Budapest.

- ZOLTÁN ANDRÁS 1978. Az orosz szavak és tulajdonnevek magyar átírásának vázlatos története 1954-ig. *Studia Russica* 1: 59–72.
- ZOLTÁN, ANDRÁS 1993. Wpływ języka rosyjskiego na język węgierski w latach 1944–1991. In: STANISŁAW GAJDA red., *Języki słowiańskie wobec współczesnych przemian w krajach Europy Środkowej i Wschodniej: materiały konferencji z 23–25 IX 1992 r.* WSP, Opole. 149–151.
- ZSILINSZKY ÉVA 2003. Szókészlet-történet. In: KISS JENŐ – PUSZTAI FERENC szerk., *Magyar nyelv-történet.* Osiris Kiadó, Budapest. 618–631.

The history of a Sovietism: *kolkhoz* and its derivatives

The effects of foreign languages on various languages are quite diverse. Undoubtedly, this is also true for the Hungarian language. In addition to the highly prestigious international languages of each historical period (Latin, German, Russian, English), Hungarian was also significantly influenced by the languages of neighboring peoples. In this sense, the influence of the Russian language on Hungarian can be considered to be twofold, because in addition to its role as a world language, for several decades it was in a neighborhood relationship, and from 1944–45 to 1989 it was in a very intensive relationship with the Hungarian language. In this paper, we try to present the names of collective farms (*kolkhozes*) created on the Soviet model and the names of jobs people performed there, as well as the diversity of the names.

Keywords: Hungarian language, Russian language, language connections, foreign language effects, Sovietism, collective farm.

GAZDAG VILMOS

II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola

S Z E M L E

Nyelvrokonságunk enciklopédiája

MATICSÁK SÁNDOR, A magyar nyelv eredete és rokonsága. Gondolat Kiadó, Budapest, 2020. 590 oldal

Kezdetben volt a „Nagy Zsirai”, ZSIRAI MIKLÓS még 1937-ben megjelent Finnugor rokonságunk című könyve, amely minden akkor tudható információt tartalmazott az uráli népekről és a finnugor tudományok történetéről (ZSIRAI 1937). Hiánypótló jellegét felismerve ZAICZ GÁBOR 1994-ben faksimile kiadában újra megjelentette (ZSIRAI 1937/1994), kiegészítve az első megjelenés óta eltelt közel hat évtizedben bekövetkezett változások adataival. („Nagy Zsirai”-nak pedig azért nevezték, mert ERDŐDI JÓZSEF jóvoltából az 1960-as években megjelent az ún. „Kis Zsirai”, amely egyetemi jegyzetként röviden összefoglalta a „Nagy Zsirai” alapján a finnugor népekről szóló legfontosabb tudnivalókat [ERDŐDI 1967].)

Az utóbbi egy-két évtizedben azonban már nemcsak a régi és az új Zsiraiból tájékozódhatott az érdeklődő és a szakember nyelvrokonaink helyzetéről. Legyen elég csak a CSEPREGI MÁRTA által összeállított Finnugor kalauz című tanulmánykötetre (CSEPREGI 1998) vagy a NANOVSZKY GYÖRGY szerkesztette Nyelvrokonaink kötetre (NANOVSZKY 2000), vagy az e sorok szerzője által írt Nyelvvel hal a nemzet című monográfiára (PUSZTAY 2006) gondolni.

Az itt felsorolt munkák elsősorban nem a nyelvrokonságról szólnak, hanem azt – helyesen – eldöntöttnek véelve a nyelvrokon népeket mutatják be: történelmüket, szellemi és anyagi kultúrájukat, illetve jövőbeli kilátásaikat.

Mivel a nyelvrokonság kérdése tekintetében a társadalom megosztott, s folyamatosan jelen vannak a finnugor nyelvrokonságot elvető, s helyette más, vágyálmokon és fantazmagóriákon alapuló nézetek, célszerű időről időre a nyelvrokonságról is szólni és a tudománytalan nézetek cáfolatát adni. A már említett ZSIRAI MIKLÓS még 1943-ban írt tanulmányt a magyar nyelvvel kapcsolatos tudománytalan rokonítási kísérletekről (ZSIRAI 1943). Az 1960-as évektől több cikk is megjelent elsősorban az akkortájt dúló sumér–magyar rokonításról, 1977-ben jelent meg e sorok szerzőjének könyve erről a kérdéskörrel (PUSZTAY 1977), amelyben a legfontosabb tudománytalan nézetek bemutatása és cáfolata mellett a nyelvrokonítás módszeréről is szó esett, bemutatva anyanyelvünk finnugor nyelvtani és szókészleti elemeit. S mindezt a meggyőzés és nem a ledorongolás szándékával. (Az akkor leginkább népszerű sumér–magyar nyelvrokonságot – néhány szakember sommás elutasító véleménye helyett – egy sumér nyelvtannal és annak a magyar és más finnugor nyelvekkel való összehasonlításával cáfoltam.) Az utóbbi évtizedben örvedetesen gyarapodott azon művek száma, amelyek a nagyközönség tájékoztatása céljából tárgyalják a nyelvrokonság kérdését. Elsőnek a HONTI LÁSZLÓ főszerkesztette A nyelvrokonságról (HONTI főszerk. 2010), illetve az általa írt Anyanyelvünk atyafiságáról és a nyelvrokonság ismérveiről. Tények és vágyak című könyv (HONTI 2012) látott napvilágot. Ezekben a finnugor rokonságot elutasítókat komoly, néha nagyon durva támadásban részesíti(k), de nem járnak jobban a kanonizált tudástól eltérő véleményt képviselő finnugristák sem. Ez utóbbiak tevékenységét azoké között emlegetik, akik a magyarokat a Szíriuszról származtatják. Nem biztos, hogy ez a szerencsés és meggyőző megoldás. CSÚCS SÁNDOR Miért finnugor nyelv a magyar? (CSÚCS 2019) című könyvében összefoglalja mindazokat a nyelvészeti érveket, amelyek a magyar nyelv finnugor voltát igazolják. A Nap Kiadó javaslatára e sorok szerzője a fentebb már említett „ugor–török háború”-s könyvet kiegészítette egy, az utóbbi időben egyre erősebben tért hódító török–magyar rokonságról szóló fejezettel, illetve ahol szükségesnek látszott, például a tudománytörténeti fejezetet, az első kiadás óta született újabb eredmények ismertetésével (PUSZTAY 2020).

Szinte napra pontosan ugyanakkor látott napvilágot MATICSÁK SÁNDOR A magyar nyelv eredete és rokonsága című, itt ismertetendő monumentális monográfiája, amely mindent tartalmaz, amit nyelvrokonainkról, valamint a nyelvrokonságról tudni kell – általában és a magyar nyelvet illetően konkrétan. Erre garancia a rendkívül gazdag bibliográfia (517–568) is.

A könyv az Előszót követően nyolc fejezetre tagolódik, amit különböző mutatók (nyelvek, helyek, emberek, névmutató, nyelvészeti alapfogalmak, irodalomjegyzék, rövidítésjegyzék, ábrák és térképek jegyzéke) követnek (473–590).

Nagyon szimpatikus s egyben a célközönséget is jelzi az ajánlás: középiskolai magyartanárának (Lengyelné dr. Tóth Évának) ajánlja a könyvet a hálás tanítvány. Szép és

ritka gesztus. Az elsődleges célközönség tudniillik elsősorban a középiskolai tanárok, továbbá a magyar és történelem szakos egyetemisták, valamint a nyelvünk és népünk eredete iránt érdeklődő „nagyközönség” (10). A szerző a nyelvrokonságot – és hangsúlyozottan nem a néprokonságot – mutatja be.

Az ismertetéshez elegendő volna az egyes fejezetek és azok alpontjainak felsorolása, hogy kiderüljön, milyen szerteágazó kérdéskört tárgyal a szerző, ám már ez is meghaladná egy ismertetés terjedelmét. Mégis, legalább a fejezetcímeket hadd soroljam fel: 1. A magyar nyelv helye a világ nyelvei között (13–28); 2. Nép és nyelv nem azonos (29–58); 3. A magyar nyelv rokonításának objektív és szubjektív problémái (59–74); 4. Nem finnugor teóriák a magyar nyelv eredetére (75–158); 5. Uráli (finnugor és szamojéd) népek és nyelvek (159–327); 6. A nyelvrokonság bizonyítékai (329–430); 7. Őshazaelméletek (431–462); 8. A finnugor nyelvtudomány rövid története (463–472).

Az 1. fejezetben a világ nyelveiről, ezen belül a magyar helyéről kapunk áttekintést. A beszélők száma alapján megállapítható, hogy a magyar nyelv a közepes méretű nyelvek csoportjába tartozik. Ugyanitt olvashatunk a nyelvek tipológiai és eredet szerinti rokonságáról, azaz a nyelvtípusokról és a nyelvcsaládokról. Helyes a megállapítás, hogy a kétféle rokonság nem feltétlenül függ össze egymással.

A 2. fejezet a magyar nép és a magyar nyelv eredetével kapcsolatban a közhiedelemben elterjedt nézet – miszerint a nép- és a nyelvrokonság szorosan összefügg egymással – cáfolatát adja több nemzetközi példát idézve: nép és nyelv nem azonos. Emellett szó esik a nyelvészet és a régészet, a nyelvészet és a genetika kapcsolatáról, részletesen kitérve az utóbbi években nagy szakmai vitákat kiváltó kutatási eredményekre.

A 3. fejezetben előbb az indoeurópai nyelvcsaládon belül a latin és újlatin, a szláv és a germán nyelvekből vett példán (a Miatyánk első mondata) mutatja be a nyelvek közelségét, majd néhány finnugor nyelv példáján utóbbiak egymástól való távolságát. Szerzőnk megmagyarázza, hogy a kölcsönös érthetőség, illetve nem-érthetőség a közös őstől (alapnyelvtől) való eltávolodás idejétől függ, valamint hogy nem-érthetőség esetén nyelvészeti eszközökkel kimutatható a közös eredet. Bár már ebben a fejezetben is foglalkozik a nyelvrokonság szempontjából fontos úgynevezett alapszókinccs elemeivel, az összehasonlítás hangtani módszerével és a nyelvtani rendszer fontosságával, de részletesen majd a könyv 6. fejezetét szenteli a nyelvrokonság kérdésének. A nyelvrokonítás nyelven kívüli mozgatórugói közt tárgyalja a más nyelvek esetében is felbukkanó „régí dicsőség” iránti vágyat/igényt, s néhány olyan „legendát”, amelyeknek – elterjedtségük ellenére – sehol nincs nyoma (Habsburg-összeesküvés, Trefort „ármánykodása”, kommunizmus, egyéb összeesküvés-elméletek). Ezek a magyarság és a magyar nyelv finnugor rokonságát egyebek között a nemzet gerincének megtörésére akarták felhasználni. Nem egyértelműen pozitív az internet szerepe az ismeretterjesztésben.

A 4., terjedelmes fejezetben a magyar nyelv eredetével kapcsolatos nem finnugor teóriákat mutatja be – Bábeltől napjainkig. Hosszan tárgyalja a hun–magyar rokonítás kérdését, ami „a középkor óta mélyen beivódott a magyar nemzettudatba” (91). A rokonítás legfőbb akadálya, hogy a hun nyelvről nincsenek adatok, így nincs mivel összehasonlítani a magyart. A hun kérdést követően olvashatunk a szkíta (szittyá), a héber és a török rokonításról, ez utóbbin belül az urál-altaji rokonság kérdéséről. Mivel az utóbbi években megerősödött a török rokonság eszméje, MATICSÁK SÁNDOR az oszmán-törökből idéz a nyelvrokonság szempontjából fontos nyelvi elemeket (számneveket, személyes névmá-

sokat, testrészneveket, főnév- és igeragokat), és ezek alapján nem lehet török–magyar nyelvrokonságról beszélni. (A bevezetőben említett Még mindig ugor–török háború című könyvemben részletes fejezet foglalkozik a törökségi nyelvek és a magyar összehasonlításával – az alapszókinccs és a nyelvtan részletes vizsgálata alapján, és semmilyen, a nyelvrokonság szempontjából érdemi hasonlóság nem mutatható ki.) Az egyéb nyelvhasználati kísérletek között részletesen tárgyalja a magyar–sumér rokonítást, rövidebben az angolt, az egyiptomit, az etruszkit, a görögöt, a japánt, a keltát, a kínait, a latint, a magart (ez egy Nepál hegyei közt élő nép, illetve annak nyelve), a németet. Hosszan tárgyalja a magyar mint ősnyelv kérdését, kitérve az ősmagyar hangszimbolikára és a gyöknyelvészetre. Nem maradhat ki, természetesen, a Jézus magyar voltáról szóló fantazmagória sem. A fejezetet a rovásírás kérdéskörének részletes taglalása zárja.

A könyv legterjedelmesebb, 5. fejezete az uráli (finnugor és szamojéd) népeket és nyelveket mutatja be. Az egyes nyelvcsoportokat és a hozzájuk tartozó nyelveket és népeket azonos szerkezetben tárgyalja (a név eredete, rövid történelem, a nyelv rövid leírása és rövid szövegmutatvány, az írásbeliség kialakulása és korszakai). A fejezet részletes bemutatása helyett csak néhány érdekes és talán kevésbé ismert tény, jelenséget, eseményt emelek ki.

A finneket és a finn nyelvet bemutató pontban kitér a meänkieli és a kvén nyelvre is. Előbbi 2000 óta hivatalos nemzeti kisebbségi nyelv Svédországban, utóbbi 1998-ban nemzeti kisebbségi nyelvi, 2005-ben kisebbségi nyelvi státuszt kapott.

Az észti fejezetben bemutatja a szetukat (2011-ben Észtországban 12 és fél ezren, Oroszországban 2010-ben 214-en voltak) és a vöruiakat.

A karjalaiak ismertetésekor kitér a nyírfakéregre írt írástörödékekre, amelyek a balti finn nyelvek legrégebbi írásos emlékei. A leghosszabb szöveg három soros, a 13. század közepéről származik. Nehezen értelmezhető, van, aki karjalai nyelvűnek tartja, más vélemény szerint a balti finn ág egyes nyelvekre osztódása előtti nyelvi állapotot tükrözi.

Általánosságban megállapítható, hogy a finnen és az észten kívül valamennyi balti finn nyelv erősen veszélyeztetett helyzetben van, egyes kedvező jelenségek ellenére (pl. a mintegy hatezres vepsze közösségnél létrejött a Vepsze Kulturális Egyesület, vannak latin betűs abcéskönyvek, le van fordítva az Újszövetség és több más egyházi szöveg, jelentek meg szótárak, tankönyvek, csírázik a szépirodalom, van, ha csekély mértékben is, sajtó, rádió- és tv-adás; az izsórok már csak 300 főt számlálnak, a vót gyakorlatilag kihalt, hasonlóképpen Lettország egyik őshonos nyelve, a lív is, bár feltámasztására reményt ad a 2018-ban a Lett Egyetemen megalapított Lív nyelvi és kulturális intézet).

A négy országban (Norvégia, Svédország, Finnország, Oroszország) élő lappok jövőjét megkérdőjelezi, hogy az egyes nyelvi változatok között nagyok a különbségek, s egyes csoportjaik létszáma nagyon alacsony (a kildini lappok 350, a koltaiak 20-30 főt számlálnak, az akkalai pedig már kihalt). A legkedvezőbb helyzetben az északi (vagy norvég) lapp nyelv van, amelyet mintegy 15-20 ezer ember beszél. Ugyanakkor vannak revitalizációs programok, például a kis létszámú inari lapp közösség nyelvének megmentése érdekében is.

A volgai finnugor nyelvek kapcsán MATICSÁK SÁNDOR helyesen jegyzi meg, hogy a *volgai* jelző földrajzi és nem a hagyományos nyelvészeti értelemben használatos, tudniillik a nyelvi tények alapján nem lehet fölteni egykori közös volgai alapnyelvet, amelyből a mordvin és a cseremiszi fejlődött volna ki. Az említett két nyelv mellett a volgaiak közé tartozott a már kihalt muroma és – az egyesek által újabban inkább a balti finnekhez sorolt, már szintén kihalt – merja is.

A mordvin nyelv két változatát, az erzát és a moksát egyazon nyelv két nyelvjárásának tartja, külön nyelvi besorolásuk nem nyelvészeti, sokkal inkább politikai kérdés. (A Mordvin Köztársaságban mindkét változat regionális államnyelvi státusszal bír.) Hasonlóképpen vélekedik a cseremiszről is: a mezei és a hegyi cseremisz egyazon nyelv két változata (nyelvjárása).

A muromák és merják emlékét földrajzi nevek őrzik, valamint a muromák egykori lakóhelyén az oroszok alapította Murom városának neve. A merják földjét Julianus is említi Merovia néven. Egyes vélemények szerint a Moszkva és a Volga folyó neve merja eredetű.

A permi nyelvek csoportjában a komit és az udmurtot tárgyalja, a komi-permják nyelvet a komi nyelv egyik nyelvjárásaként értelmezi (szerintem helyesen, mivel a komitól való elkülönítésük az oroszok által előszeretettel alkalmazott *divide et impera* elv eredménye).

Az obi-ugor (manysi és hanti) nyelvek fennmaradását kérdésessé teszi a beszélők egyre apadó lélekszáma, a nyelvjárás tagoltság, alacsony arányuk a róluk elnevezett terület lakói között, és hagyományos életformájuk elvesztése a kőolaj-kitermelés miatt.

Hasonló sorsra jutnak a szamojéd ág egyelőre még megmaradt nyelvei is. Az enyecsek és a nganaszanok napjai meg vannak számlálva (előbbieket 2010-ben 227 főt számláltak, egyötödük beszélt a nyelvet, utóbbiak létszáma 862 fő volt, egyhatedük beszélt a nyelvet), de nem sokkal biztatóbb szölkupok helyzete sem, a 3650 fős közösség nyelvjárásilag tagolt, s csak egynegyedük beszélt a nyelvet (a nyelvvesztés ütemét mutatja, hogy 2002-ben még 38%-uk, 2010-ben már csak 28%-uk beszélt a szölkup nyelvet – mindez azt bizonyítja, hogy a nyelv hordozója az idős korosztály).

Az 5. fejezet záró alfejezete (Az uráli népek és nyelvek helyzete Oroszországban) mintegy összefoglalja a veszélyeztetett nyelvrokon népek kilátásait. A statisztikai adatok az oroszországi uráli nyelvek legalább felénél a végleges eltűnés képét vetítik elénk. MATICSÁK a nyelvmentés feltételeit is felsorolja: „Pozitív változást az iskolarendszer átalakítása, a valós nyelvi jogok biztosítása, a nyelvi presztízis felemelése, a nyelvi tervezés előtérbe helyezése jelenthetne.” (327). Csak zárójelben jegyzem meg, hogy ezt a célt szolgálta a Nemzetek Háza – Collegium Fenno-Ugricum által javasolt és irányított programja, a Terminologia scholaris, amelynek keretében – közel félszáz oroszországi szakember bevonásával – kidolgozták öt nyelven (erza, komi, mari, moksa, udmurt) tíz iskolai tantárgy terminológiáját, aminek felhasználásával több iskolában megkezdtek kísérleti jelleggel az évtizedek óta oroszul tanított tantárgyak anyanyelven történő oktatását. Elkészítettem – az oroszországi szakemberek kedvéért oroszul, hogy a további nyelvfejlesztéshez használni tudják – az 50 terminológiai kisszótár elemzését nyelvenként egy-egy vastkos kötetben, illetve németül egy vékonyabb kötetben a projekt eredményeinek összefoglalását.

A 6. fejezet 100 oldalon hozza a nyelvrokonság bizonyítékaiul szolgáló szókészlet és nyelvtan adatait. Ezeket a finnugor nyelvekkel és a magyar nyelv történetével foglalkozó kutatók jól ismerik, bemutatásuktól eltekintek.

A 7. fejezet az ázsiai, Volga-Káma vidéki, a nagy őshaza, a Baltikumtól az Okáig húzódó, az Észak-Urál vidéki, a Dél-Urál vidéki őshazaelméleteket mutatja be. Kitér kritikusan WIIK és társai elméletére, miszerint a finnek lehettek Európa őslakosai. Végül áttekintést ad a magyarság ősi szállásterületeiről (ugor őshaza, Magna Hungaria, Levédia, Etelköz), és a LÁSZLÓ GYULA nevéhez köthető, kettős honfoglalást feltételező elméletéről. Nem esik szó PUSZTAY vitatott ún. tömb-elméletéről, amely magyarázatot próbál adni az uráli alapnyelv kialakulásának folyamatára és az uráli nyelvcsalád nyelvei közötti jelentős

grammatikai eltérésekre. Igaz, ez a magyarázat vitatott voltán túl azért sem képezi az itt ismertetett könyv tárgyát, mert az alapnyelvi kort megelőző időszak feltételezett eseményeire (interetnikus kapcsolatok és azok nyelvi-kulturális következményeire) terjed ki (PUSZTAY 1995, 2011).

A 8. fejezetben a finnugor nyelvtudomány rövid történetéről olvashatunk, ezen belül a finnugor rokonság felfedezéséről, a finnugor népek írásbeliségének kialakulásáról, a történeti-összehasonlító nyelvtudomány első lépéseiről, a finnugrisztika 20. századi aranykoráról, végül a finnugrisztika jelenéről, rövid áttekintést adva a hazai és nemzetközi finnugor tanszékekről.

Mint azt a bevezetőben már említettem, a könyvet hatalmas tudományos apparátus zárja, ami nemcsak a szerző széles körű tájékozottságát igazolja, hanem nagyban elősegíti a kérdés iránt érdeklődő ismeretszerzését is.

A „Nagy Zsirai” után tehát egy „Nagy Maticsákról” beszélhetünk. Annál is inkább, mert meggyőződésem, hogy a könyvnek lesznek „Kis Maticsák” folytatásai is – remélhetőleg a szerző tollából, amelyek célcsoportonként tárgyalják ennek a kitűnő könyvnek egyes témaköreit.

Hivatkozott irodalom

- CSEPREGI MÁRTA szerk. 1998. *Finnugor kalauz*. Panoráma, Budapest.
- CSÚCS SÁNDOR 2019. *Miért finnugor nyelv a magyar?* Reguly Társaság – Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- ERDŐDI JÓZSEF 1967. *Az uráli népek ismertetése. Zsirai Miklós A finnugorság ismertetése című jegyzetének alapján*. Finnugor jegyzet. 13. kiegészített és korszerűsített kiadás. Tankönyvkiadó, Budapest.
- HONTI LÁSZLÓ 2012. *Anyanyelvünk atyafiságáról és a nyelvrokonság ismérveiről. Tények és nyelvek*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- HONTI LÁSZLÓ főszerk. 2010. *A nyelvrokonságról. Az török, sumér és egyéb áfium ellen való orvosság*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- NANOVFSZKY GYÖRGY szerk. 2000. *Nyelvrokonaink*. Teleki László Alapítvány, Budapest.
- PUSZTAY JÁNOS 1977. *Az „ugor-török háború” után*. Magvető Kiadó, Budapest.
- PUSZTAY JÁNOS 1995. *Diskussionsbeiträge zur Grundsprachenforschung (Beispiel: das Protouralische)*. Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica 43. Harrassowitz, Wiesbaden.
- PUSZTAY JÁNOS 2006. *Nyelvével hal a nemzet. Az oroszországi finnugor népek jelene és jövője 11 pontban*. A Magyarágkutató Könyvtára 28. Teleki László Alapítvány, Budapest.
- PUSZTAY JÁNOS 2011. *Gyökereink*. Nap Kiadó, Budapest.
- PUSZTAY JÁNOS 2020. *Még mindig ugor-török háború*. Nap Kiadó, Budapest.
- ZSIRAI MIKLÓS 1937. *Finnugor rokonságunk*. MTA, Budapest.
- ZSIRAI MIKLÓS 1937/1994. *Finnugor rokonságunk*. Az uráli nyelvrokonainkkal kapcsolatos legújabb ismeret- és forrásanyag rövid összegzésével közreadja ZAICZ GÁBOR. Trezor Kiadó, Budapest.
- ZSIRAI MIKLÓS 1943. Őstörténeti csodabogarak. In: LIGETI LAJOS szerk., *A magyarság őstörténete*. Pázmány Péter Tudomány-Egyetem Bölcsészeti Karának Magyarágtudományi Intézete – Franklin-Társulat, Budapest. 266–289.

PUSZTAY JÁNOS
ELTE Eötvös Loránd Tudományegyetem

Új folyóirat indult, a Magyaróra

1. Bevezetés. 2019. novemberi keltezéssel indult el „A magyar nyelv és irodalom barátainak, tanárainak lapja”, a Magyaróra. Kiadója az Anyanyelvpolók Szövetsége. 2020 tavaszán látott napvilágot a folyóirat második évfolyamának összevont, első és második száma. Ahogy a szerkesztőbizottság elnöke, ADAMIKNÉ JÁSZÓ ANNA is rámutat bevezető gondolataiban, az egykori Magyartanítás folyóirat gazdag szellemi hagyományainak továbbvitelére vállalkozik a periodika, amelynek második évfolyama a retorika tágan értelmezett tudományterületére fókuszál. Az alábbi ismertetés a második évfolyamot mutatja be részletesebben, de röviden visszaul az elsőre is.

Ahogy a 2019-es debütálás alkalmával, így jelen esetben is áthatotta a lapot az a komplex célkitűzés, hogy az elsősorban pedagógusoknak, irodalom- és nyelvtudósoknak érdekes, a magyartanítás módszertanával foglalkozó tanulmányok mellett helyet kapjanak olyan tágabb, tudománytörténeti és ismeretterjesztő vagy épp vitaindító írások, amelyek a laikus érdeklődőket is megszólíthatják.

A tavalyi első szám a Bánk bán világára koncentrált, és a tantermi feldolgozás lehetőségei mellett teret adott a színművészi és operai perspektívának, sőt egy Bánk bán-fikciónak is. A lap második évfolyamának írásai hasonlóan széles spektrumon mozognak, csak itt a retorika szolgál tematikus keretként. Ahogy a szerkesztőségi bevezetőben, az Exordiumban fogalmaznak: „A Magyaróra jelen lapszámában elsősorban a retorika tanórai és iskolán kívüli oktatásának módszertanáról lesz szó, de emellett a szónokversenyekre való felkészüléshez, a szóbeli feladatok eredményes megoldásához is szeretnénk fogódzót nyújtani.”

A lapszámot olvasva ugyanakkor ez is szerény meghatározásnak bizonyul, ugyanis a fent említetteken túl a digitális oktatás kihívásai, a pedagógusi szerepfelfogás változásai vagy épp az új NAT gyorsértékelése is helyet kapott. A tanulmányok és rövidebb jegyzetek, vitaindító írások három fő tematikus egységbe rendeződnek: Retorika minden tárgyban, Retorika és iskola, „Rétor” diákok az iskolán túl.

2. Retorika minden tárgyban. Az első egységet PÖLCZ ÁDÁM tanulmánya nyitja, aki Retorika minden tárgyban címmel arra mutat rá, hogy a retorika tudománya számos más diszciplínához kapcsolódik szervesen, vizsgálata e társtudományokkal együtt lehet teljes körű. A szociálpszichológiai, természettudományos, nyelvműveléssel vagy épp az igazságszolgáltatással összefüggő területek mellett kiemelt figyelmet szentel a pedagógiai vonatkozásoknak. Ahogy a szerző rávilágít, bár 1950-ben megszüntették hazánkban a retorika tanítását, a Nemzeti Alaptanterv az ezredfordulón újra beemelte az magyaroktatásba azt, így lehetőség nyílik rá, hogy a diákok retorikai alapképzettségét kialakítsuk a középfokú oktatási szintjén.

Az első tematikus körben BALÁZS GÉZA gondolatait is érdemes kiemelni, aki a tudományterület felsőfokú oktatásban betöltött helyét és didaktikai célját körvonalazza (A retorika elméletéhez, tanításához, módszertanához. Egy egyetemi előadás szüzséje). Amiképp a szerző kifejti, a retorika megközelítése a minket körülölelő kultúra megismeréséből,

a művészetértelmezés forrásvidékéről indul, és elvezet az alkalmazott tudományokig: a marketing, politika vagy az egyházi szónoklatok világáig.

ADAMIKNÉ JÁSZÓ ANNA Retorikai publikációk című összegzésében a magyar nyelvű retorikairadalom gazdagodását mutatta be részletesen, kiemelve, hogy az utóbbi tíz évben kulcsfontosságú műveket ültettek át magyar nyelvre, ilyen például CHAIM PERELMANTÓL A retorika birodalma. Retorika és érvelés (fordította Majoros Hajnalka), illetve PÉCSELI KIRÁLY IMRE: Bevezetés a retorikába két könyvben (Constantinovitsné Vladár Zsuzsa fordításában).

A lapszám eme részében kapott helyet HOVÁNYI MÁRTON érdekes áttekintése az illatérzet és a szaglás metakommunikációs területéről, Az illatok retorikája címmel.

3. Retorika és iskola. A második tematikus egység, a Retorika és iskola a retorikatanítás elméleti és módszertani kérdéseit taglalja. LIBÁRDI PÉTER Retorikaoktatás a gimnáziumi magyarórán címmel összegzi a középfokú retorikaoktatás módszertani lehetőségeit, ismertetve a vitakultúrát segítő disputa-keretrendszert. Ahogy a szerző megállapítja, az asszertív, empatikus kommunikáció alapjait a magyarórákon is el lehet sajátítani: „a gimnazista korosztály (is) szívesen vesz részt kötetlen formájú tananyag-elsajátításban, mely fejleszti az egyén kritikai gondolkodását és anyanyelven való önkifejezését. Szembesülnek a tanulók azzal a ténnyel, hogy az egyes konkrét vitákban csak akkor érhetnek el sikereket, ha megtanulnak a másik ember véleményére előítélet-mentesen odafigyelni, és motiválttá válnak a vitában való korrekt részvételre.”

Szintén a disputa módszertani eszközének hatékonyságáról ír RÁDI ORSOLYA MÁRTA Disputa az alsó tagozaton című összefoglalójában. Ebben kiemeli, hogy a vita sikerességének kritériuma a megfelelően kiválasztott tételmondat, amelynek a korosztály érdeklődésével, kognitív képességeivel és előismereteivel összhangban kell lennie.

A retorikatanítás egyik lehetséges szegmenséhez csatlakozva a stíluserényekbe kódolt meggyőzéssel, hatáskeltéssel foglalkozik TÓTH M. ZSOMBOR tanulmánya. A szerző innovatív módszertani ötletekkel járul hozzá a Petőfi-egzegzéshez, bemutatva a könnyűzenei versadaptációk tanórai szerepét. A Bátrak éjszakája című dal (Road együttes) elemzési lehetőségeit tárja fel részletesen, aláhúzza, hogy a magyarórán lefolytatott retorikai vizsgálat tárgya lehet egy zenemű is.

WITZL BALÁZS a retorikatanítás tantárgyi implementációját elemzi (Retorikalabirintus), és arra világít rá, hogy a retorika alapját jelentő fogalmazástanítást ideális hetedik, illetve nyolcadik osztályos tanmenetben elhelyezni. Hangsúlyozza további, hogy csak tantárgyakon átívelő, komplex megközelítéssel tanítható a retorika jó hatásfokkal: „Az adathalmazokat jól strukturálva, táblázatokba szerkesztve lehet időt teremteni arra, hogy tudjunk a diákokkal beszélgetni, mert a beszélgetésből alakul ki a véleménycsere, és abból nővi ki magát az érvelés. Ma már elavult és reménytelen az a megoldás, hogy kizárólag egy tantárgyon belül oldjuk meg ezt a feladatot.”

A fejezetet BLANKÓ MIKLÓS körkérdése (Én így tanítom...) zárja, aki aktív magyar tanárokat kérdezett arról, hogy mi a hatásos tanári kommunikáció legfontosabb ismérve, és mitől válik hitelessé egy pedagógus. A válaszok közül érdemes kihangsúlyozni PINTÉR BOGLÁRKA gondolatait, aki a metakommunikáció kevésbé taglalt területeit (az öltözet illősege, a külső ápoltság és a tetoválások) érintette tanári aspektusból.

4. „Rétor” diákok az iskolán túl. A harmadik egység, a „Rétor” diákok az iskolán túl azokat a retorikai megmérettetéseket mutatja be, amelyek a diákok számára vonzóvá tehetik a tudományterületet, annak alkalmazott vetületét is megmutatva. Szó esik az uniós parlamentet modellező vitanapokról (MOLNÁR ZSOLT: „Mint a parlament” – így játszanak demokráciát a diákok), az Édes anyanyelvünk versenyéről (GORTVA TAMÁS: „Ars és techné”), illetve a Kossuth-szónokversenyéről (PÖLCZ ÁDÁM: Szóba zárt hatalom – Felsőfokú szónoklás az ELTE-n) is.

BÓNA JUDIT Szónokversenyek a zsűri szemszögéből írásában pedig a retorikai produkciók értékelésének nehézségeit vázolja, és úgy összegez, hogy a versenyek hatására nem lesz ugyan mindenki elsőrangú szónok, ám hasznos és alkalmazható tudáshoz juthat általuk: „A jó hír, hogy a retorikai készségek fejleszthetők. S bár nem lesz mindenkiből híres szónok, meggyőző előadó bárkiből lehet. Cicero híres mondása szerint »költőnek születik az ember, szónokká pedig válik«”.

5. A Magyaróra további részei. A kiadvány záró részében tágra nyílik a tematikai fókusz, és találkozhatunk többek közt TERDIKNÉ TAKÁCS SZILVIA A derűs múzsa. Irodalmi nevelés és nevetés címet viselő vitaindító írásával, amelynek kiindulópontja az a szerző tanári tapasztalatán alapuló megfigyelés, miszerint az irodalomoktatás a melankolikus, negatív érzésvilágú műveket helyezi középpontba. Ennek feloldására a szerző javasolja, hogy az alkotások elsődleges elemzési síkján túl a hangulatvilágra is fókuszáljunk, hogy a nyelvi öröm is megragadható legyen. Tézise szerint ugyanis az egyébként arányaiban kevesebb pozitív, humoros, boldogságot sugalló mű sincs a magyarórákon hangulati szempontból felfedezve.

SZÜTS ZOLTÁN Digitális pedagógia a magyarórán. Modellek és taxonómiák című írásában az ún. SAMR-modellt ismerteti, amely új távlatot nyithat a tanulói szövegfeldolgozás- és adaptáció területén. Lényege, hogy a helyettesítés (Substitution), a kiterjesztés (Augmentation), az átalakulás (Modification), végül az újradefiniálás (Redefinition) négylépcsős folyamatán keresztül a diákok az elsődleges értelmezéstől a szöveg újraalkotásáig juthatnak el.

A záró részben EGRİ DOROTTYA összefoglalója (Kompetenciafejlesztés, állampolgári ismeretek, óraszámcsökkentés – megjelent az új NAT) a Nemzeti Alaptanterv legfontosabb módosításait veszi számba, különös tekintettel az irodalomra. Itt a kötelező olvasmányok és szerzők listájának nagyfokú megváltozásáról értekezik, továbbá az új tantárgyként megjelenő digitális kultúra lehetőségeit körvonalazza.

A Magyaróra második évfolyama is teljesíti a vállalt célkitűzéseket: az ismeretterjesztés és a tudományos szakirodalom ötvözését, a tágran értelmezett irodalom- és nyelvészetkedvelő közönség kiszolgálását. A retorika tárgykörében készült lapszám az oktatás-módszertani tanulmányok mellett a szélesebb pedagógiai kihívásokra is reflektál.

A folyóirat első évfolyamának impresszuma ezt ígéri: „Megjelenik évente négyyszer.” Kívánjuk, hogy a jövőben így legyen, minél változatosabb, minél színvonalasabb tartalommal.

CONSTANTINOVITS MILÁN ANDRÁS
ELTE Eötvös Loránd Tudományegyetem

Tévút az ukrán nyelvpolitikában

CSEERNICKÓ ISTVÁN – HIRES-LÁSZLÓ KORNÉLIA – KARMACSI ZOLTÁN –

MÁRKU ANITA – MÁTÉ RÉKA – TÓTH-OROSZ ENIKŐ, Tévút az ukrán nyelvpolitikában:

Ukrajna törvénye „Az ukrán mint államnyelv működésének biztosításáról” (elemző áttekintés).

Termini Egyesület, Törökbálint, 2020. 96 lap

A kárpátaljai magyar nyelvészek által írott kötet PETERI LAIHONEN előszavával (7–10) kezdődik, melyben megállapítja, hogy Ukrajnában a nyelvpolitikát nagymértékben érzelmek és indulatok terhelik, a nyelvi jogi szabályozások kidolgozása közben a kijevi parlament üléstermében zajló ökölharcokról szóló hírek az egész világot bejárták.

A kiadvány aktuális nyelvpolitikai kérdésekkel foglalkozik, a 2019-ben Ukrajna Legfelsőbb Tanácsa által elfogadott Az ukrán mint államnyelv működésének biztosításáról szóló törvényt elemzi. Az új jogszabály kötelezően előírja az államnyelv használatát a társadalmi élet minden területén, és korlátozza a kisebbségi nyelvi jogokat, a kisebbségi nyelvek oktatási nyelvként való használatát is. A kisebbségi nyelven domináns gyermekek erőszakos átirányítása az ukrán nyelvű képzésre, a többségi kultúrára nem veszi figyelembe a kisebbségek alapvető nyelvi jogait. A törvénybe foglalt rendelkezések ellentétesek az ukrán kisebbségek (köztük a magyarok) érdekeivel, és nem egyeztethetők össze Ukrajna nemzetközi kötelezettségvállalásaival sem. A jogszabály nem oldja fel a nyelvi kérdés körül kialakult társadalmi feszültséget, hanem további konfliktusok forrása. A törvény tévút az ukrán nyelvpolitikában.

A kötet öt fejezetet tartalmaz, 170 pontba foglalva részletesen elemzi a 2019-es ukránjai államnyelvi törvényt.

A bevezetésben az ukrániai nyelvi helyzettel ismerkedhetünk meg (11–22). A nyelvi kérdés Ukrajnában erősen politizált, amire a kutatók, nemzetközi szervezetek szakértői (többek között a Velencei Bizottság) is rámutattak. A nyelvi konfliktusokat ürügyként használták fel az orosz–ukrán háború, a Krím megszállásának és az Ukrajna keleti régióiban dúló, több ezer halálos áldozattal járó fegyveres konfliktus kitöréséhez is.

Szovjetunió fennállása idején az orosz nyelv erősebb támogatásban részesült a Szovjetunióhoz tartozó Ukrajnában, mint az ukrán és más nyelvek. Szovjetunió széthullása után az 1991-ben függetlenné vált ukrán államban az orosz közösség kisebbségi helyzetbe került. Ukrajnában az ukrán az egyetlen államnyelv, a kisebbségi kérdés csaknem egyetlen jelent az orosz közösség ügyével, az ukránok és az oroszok mellett a többi etnikai vagy nyelvi csoport aránya nem számottevő. A táblázatok és ábrák szemléletesen mutatják Ukrajna lakosságának anyanyelv és nemzetiség szerinti megoszlását a 2001-es népszámlálás adatai alapján: az ukrán nemzetiségű többség (77,82%) mellett az orosz nemzetiségű kisebbség (17,28%) a legszámottevőbb, az egyéb kisebbségekhez (krími tatár, moldáv, magyar, román, bolgár stb.) tartozók aránya alacsonyabb (4,9%). Jelentős eltérés van a lakosság nemzetiségi és anyanyelvi összetétele között. Ukrajna anyanyelv szerinti megoszlása a következőképpen alakult 2001-ben: ukrán (67,53%), orosz (29,59%), egyéb (2,88%). Az államszervező ukrán etnikum a nyelvek nyilvános, szimbolikus terében kizárólagos szerepre törekszik, ami konfliktusokat eredményez. Az ukrániai nyelvpolitika az ukrán nyelv pozícióinak

megerősítését tekinti egyik legfontosabb céljának. A jelenlegi központi nyelvpolitika kizárólag az ukrán államnyelvet támogatja, de nem védelmezi a kisebbségi nyelveket.

A második fejezetben az 1989–2012 között jóváhagyott ukrainai nyelvtörvényekről olvashatunk, melyek szabályozták a nyelvhasználatot (23–39). A kötet szerzői a tárgyalt törvényeket a vonatkozó irodalomból vett hivatkozások segítségével is interpretálják. A következő nyelvtörvényeket elemzik: Az Ukrán Szovjet Szocialista Köztársaság nyelveiről (1989), A Regionális vagy kisebbségi nyelvek európai kartájának ratifikálásáról (1999, 2003), Az állami nyelvpolitika alapjairól (2012). Azt vizsgálják, hogy az egyes törvények hatálya milyen nyelvekre és közigazgatási szintre terjed ki, az ország lakosságának mekkora hányadát érinti, milyen demográfiai küszöböt szab a kisebbségi nyelvek hivatalos szituációkban történő használatához. Például a 2012-es törvény szerint akkor használhatók a szóbeli és írásbeli ügyintézésben a hivatalokban, helyi önkormányzatokban a regionális vagy kisebbségi nyelvek, ha anyanyelvi beszélőik aránya eléri a 10%-ot egy adminisztratív egység területén (2001-ben Kárpátalja megyében csaknem 13% volt a magyar anyanyelvűek aránya). A helyi önkormányzatoknak határozataikat az ukrán mellett kisebbségi nyelven is publikálniuk kell. Bizonyos feltételekkel mind a négy törvény lehetővé teszi az államnyelv mellett a kisebbségi nyelvek megjelenését a nyilvános szférában.

A publikáció legerjedelmesebb része a 2019-es Az ukrán mint államnyelv működésének biztosításáról szóló törvény elemzésével foglalkozik (40–74). Az egyes alfejezetek értelmezik a törvény elfogadásának körülményeit, a preambulomot, az ukrán nyelv státuszát; bemutatják a nyelvek használatát a nyilvános szféra, oktatás, igazságszolgáltatás, közigazgatás, tömegtájékoztatás, kultúra és sport területén; valamint tárgyalják az államnyelvi törvény megsértésével összefüggő szankciókat, büntetéseket is. A kijevi parlament akkor szavazta meg az államnyelv védelméről szóló törvényt, amikor már nyilvánvaló volt, hogy Ukrajnában új politikai korszak kezdődik, a 2014–2019 között az országot kormányzó politikai tábornak (a vesztés elnökválasztás után) át kellett adnia a hatalmat. A hatalom képviselői nem folytattak konzultációkat a nemzeti kisebbségek képviselőivel a törvény szövegéről. Ukrajna megszegte a nemzetközi egyezmények (a Karta és a Keretegyezmény) ratifikálásával vállalt kötelezettségeket. A 2019-es törvény visszalépést jelent a korábban említett törvényekhez képest, mivel minden nyilvános szinten kötelezően előírja az államnyelv használatát, erősíti az ukrán nyelvet az etnikumok közötti kommunikáció nyelveként, korlátozza a kisebbségek számára az anyanyelven történő oktatás jogát, a magánéletbe és az egyházi szertartások közé szorítja vissza a regionális vagy kisebbségi nyelveket. A törvény előírja, hogy a földrajzi neveket az ukrán nyelvből írják át (transzliterálják) más nyelvekre, így kizárja a helynevek kisebbségi nyelveken való hagyományos használatát. Az államnyelv támogatására irányuló intézkedések korlátozzák a kisebbségekhez tartozó személyek nyelvhasználati jogait. A törvény az ukrán nyelv hierarchikus fölényének biztosítását szorgalmazza, ami nyelvi diszkriminációhoz és az állampolgárok közötti egyenlőtlenséghez vezet.

A negyedik fejezet Ukrajna nemzetközi kötelezettségvállalásait és az államnyelvi törvény összeegyeztethetlenségét taglalja (75–91). A szerzők ismertetik a Szakértői Bizottság (Committee of Experts of the European Charter for Regional or Minority Languages) 2017-es független értékelését, amely Ukrajnának a Karta ratifikációja során vállalt kötelezettségeivel foglalkozik a kisebbségi nyelvek vonatkozásában. A jelentés eredményei szemléletes táblázatokban is megjelennek, a kisebbségi nyelvek használatára

utalnak az oktatás, igazságszolgáltatás, közigazgatás, tömegtájékoztatás, kultúra, gazdasági és társadalmi élet, határokon túli cserekapcsolatok területén. A független nemzetközi testület értékelése alapján jól látható, hogy Ukrajna 2017-ben sem teljesítette a nemzetközi kötelezettségeit a kisebbségi nyelvek használatára vonatkozó jogok érvényesítését illetően. A 2019-es ukrán államnyelvről szóló törvény tovább korlátozza a kisebbségek nyelvi jogait, amire a Velencei Bizottság is felhívta a figyelmet. A szakvélemény szerint felül kell vizsgálni az államnyelvről szóló törvényt, és összhangba kell hozni Ukrajna nemzetközi kötelezettségvállalásaival, különös tekintettel a Keretegyezményre, a Kartára, az Emberi Jogok Európai Egyezményre.

Az ötödik fejezet tartalmazza az összefoglalást, következtetéseket (92–93), s ezt követi a felhasznált források jegyzéke (94–96).

A világhálón is olvasható három nyelven (magyar, ukrán, angol nyelven) megjelent kiadvány különböző tudományterületek (nyelv-, történet-, politika-, jogtudomány, szociológia stb.) számára számos tanulsággal szolgál, szakszerűen elemzi a nyelvpolitika és nyelvhasználat közötti összefüggéseket. Bízunk benne, hogy a kötet hatással lesz az ukrán kisebbségi nyelvpolitika alakulására és a kisebbségi nyelvi jogok fokozottabb támogatására is Ukrajnában.

BAUKO JÁNOS

Nyitrai Konstantin Filozófus Egyetem

TÁRSASÁGI ÜGYEK

Búcsú Nyomárkay Istvántól

(1937–2020)

Életének 84. évében, 2020. augusztus 5-én távozott közülünk Nyomárkay István akadémikus, professor emeritus, a hazai és a nemzetközi szlavisztika kiemelkedő képviselője. Az elhunyt tudósban a Magyar Nyelvtudományi Társaság alelnökét, a Magyar Nyelv szerkesztőbizottsági tagját gyászolja.

Nyomárkay István Budapesten született 1937. március 16-án, de gyermekkorát 1948-ig Makón töltötte. Erre az időszakra az ott átvészelt háborús évek ellenére mint nyugodt, békés gyermekkorra emlékezett vissza. 1948-ban a család Budapestre költözött, így középiskolai tanulmányait már a fővárosban, az Eötvös József Gimnáziumban végezte. 1955-ben érettségizett, de akkor első nekifutásra nem vették fel az ELTE magyar–latin szakára, így tanulmányait 1956-ban kezdhette meg, a magyar mellett immár nem az eredetileg óhajtott latin, hanem – a hazai szlavisztika későbbi nagy nyereségére – az akkori nyelvhasználatban délszláv, vagyis szerbhorvát szakon. A nyelvet gyakorlatilag is itt kezdte elsajátítani, de kiváló tanulónak bizonyult, így hamarosan felhívta magára tanárai figyelmét, akik közül elsősorban Hadrovics László fogadta szorosabban vett tanítványai

közé. 1961-ben végzett, középiskolai tanárként helyezkedett el, egy bő évtizedig tanított nagy óraszámban magyart és orosz nyelvet csepeli technikumban. Nem vesztette el kapcsolatait az egyetemmel, 1964-ben egyetemi doktori címet szerzett 18. századi szlavóniai horvát szerzők szókinészt elemző, Hadrovics László vezetésével készült disszertációjával (NYOMÁRKAY 1998: 5–6).

Felsőoktatási pályafutása külföldön indult: 1973/74-ben a leningrádi, 1974/75-ben a zágrábi egyetemen működött egy-egy évig magyar lektorként. 1975 őszén került az ELTE Szlav Filológiai Tanszékére adjunktusként, ettől fogva mind tudományos, mind hivatali téren pályája meredeken emelkedett. 1981-től docens, 1989-től egyetemi tanár, majd 2007-től professor emeritus. Nyomárkay István 1987-től 2003-ig vezette a Szlav Filológiai Tanszékét, 1993–2003 között pedig egyidejűleg a Szlav Filológiai Tanszékcsoporthoz, illetve az abból kialakított Szlav és Balti Filológiai Intézetet is, vagyis azt a posztot töltötte be, amelyet korábban olyan nevek fémjeltek, mint Asbóth Oszkár, Melich János, Kniezsa István, Hadrovics László és a közvetlen előd, Király Péter. Emellett a kari tudományos és oktatási élet szervezésében számos fontos pozíciót töltött be a külügyi dékánhelyetteségtől a kari Habilitációs Bizottság vezetéséig (BÁNCZEROWSKI 2017: 9–11).

Tudományos munkái 1972-től kezdve jelennek meg sűrűn a hazai és a nemzetközi folyóiratokban, elsőként a Magyar Nyelvben, amelynek később is gyakori szerzője maradt, majd a *Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae* című nemzetközileg is számon tartott folyóiratban, amelynek később hosszú időn át főszerkesztője (2000–2018), majd haláláig tiszteletbeli főszerkesztője lett. 1979-ben védte meg kandidátusi disszertációját, amelyben az idegen szavak beilleszkedését vizsgálta a szerbhorvát nyelvben. Ez a mű később (1984) horvát nyelven jelent meg nyomtatásban *Strane riječi u hrvatskosrpskom (srpskohrvatskom) jeziku* címmel Budapesten. A Magyar Tudományos Akadémia doktora címet 1987-ben nyerte el a horvát nyelvújítás magyar mintáit feltáró értekezésével, amely 1989-ben német nyelven jelent meg az Akadémiai Kiadó gondozásában *Ungarische Vorbilder der kroatischen Sprachenerneuerung* címmel. Ezután sorra jelennek meg itthon és külföldön nagy visszhangot kiváltó kötetek: *Gramatika srpskohrvatskog (hrvatskosrpskog) jezika* (1989); *Sprachhistorisches Wörterbuch des Burgenlandkroatischen* (1996); *Anyanyelvi ébredés és hagyomány nálunk és szomszédainknál* (2002); *Kroatističke studije* (2000); *Rukopisne prodike iz Pannonhalme* (Vig Istvánnal társszerzőségben, 2005) és végül az élénk kritikai visszhangot kiváltó *Szláv szomszédaink* (2013). Nem térhetünk ki a szlavisztika, a magyar nyelvészet, az areális nyelvészet és kontaktológia változatos témáit tárgyaló tanulmányaira, csak két fontos és nagy hatású tanulmányát emeljük ki: a magyar és a szerbhorvát nyelv kapcsolatáról szólót a Balázs János szerkesztette *Nyelvünk a Duna-tájon* című kötetből (1989) és a horvát és a szerb nyelv bemutatását a Fodor István szerkesztette *A világ nyelvei* című enciklopédiából (1999). Tudományos teljesítményét először a Horvát Tudományos és Művészeti Akadémia méltányolta levelező tagsággal (1997), 2004-ben a Magyar Tudományos Akadémia is levelező, majd 2010-ben rendes tagjává választotta. Nem maradtak el a tudományos és állami kitüntetések sem, köztük az olyan jelentősek sem, mint a Szent-Györgyi Albert-díj (2002), a Horvát Köztársaság Hajnalcsillag rendje (2003) és a Magyar Köztársasági Érdemrend lovagkeresztje (2007). Egyéni kutatásai mellett NYOMÁRKAY ISTVÁN számos kollektív vállalkozást is szervezett és írá-

nyitott, vezetésével készült el A magyarországi szláv nyelvtudomány bibliográfiája 1985-ig (1990) és a Magyarországi szláv kéziratok című sorozat három füzete (1990–1996).

Nyomárkay István – mint 2001-től (Papp Ferenc halála után) az egyetlen szlavista akadémikus – számtalan hazai és nemzetközi fórumon reprezentálta a hazai szláv nyelvtudományt. Itthon ő képviselte a szlavisztikát az MTA számos bizottságában és sok tudományos minősítési eljárásban. Akadémiai tisztségei közül kiemelkedő jelentőségű volt, hogy 2005–2012 között ő elnökölte az MTA Magyar Nyelvi Bizottságát, majd tagja maradt később a Magyar Nyelvi Osztályközi Állandó Bizottságnak is A magyar helyesírás szabályai tizenkettedik kiadásának előkészítő munkálatai során. A külföld felé mint a Nemzetközi Szlavisztikai Komité magyar tagja (1987–2013) reprezentálta a magyar szlavisztikát, ő egyengette a magyar szlavisták útját a nemzetközi szlavisztikai kongresszusokra. A szláv országok mellett kitűnő német nyelvtudása folytán elsősorban a német nyelvterületen alakított ki szoros tudományos kapcsolatokat, többször volt vendégprofesszor Németországban, élénk személyes kapcsolatokat ápolta a bécsi szlavistákkal, akik számos közös kutatásba is bevonták. Ezek közül kimagaslóan aktív részvétele az Osztrák Tudományos Akadémia Balkanisztikai Bizottságában (Balkankommission), amelynek 1999–2007 között volt tagja és több referátummal járult hozzá a Radoslav Katičić által vezetett testület munkájához (NEWKLOWSKI 2017: 18).

Nyomárkay István a magyar szlavisták azon vonulatához tartozott, akik jelentőset alkottak mind az egyetemes szláv nyelvtudományban, mind pedig annak jobbjára csak magyar szlavisták által művelt határmezsgyéjén, a szláv–magyar és magyar–szláv nyelvi és kulturális érintkezések területén, vagyis a hungarocentrikus, magyar érdekű szlavisztikában.

Nyomárkay Istvánt 2020. szeptember 11-én szűk családi körben temették el Sátoraljaújhelyben. Tudományos munkássága maradandó, érdekes személyiségének emlékét kollégái és tanítványai őrzik. R. I. P.! Nyugodjék békében!

Hivatkozott irodalom

- BAŃCZEROWSKI JANUSZ 2017. Nyomárkay István akadémikus nyolcvan éves. In: LUKÁCS ISTVÁN szerk., *Nexus Linguarum: Köszöntő kötet a 80 éves Nyomárkay István akadémikus tiszteletére*. ELTE BTK Szláv és Balti Filológiai Intézet, Budapest. 9–13.
- NEWKLOWSKI, GERHARD 2017. Zum 80. Geburtstag von István Nyomárkay. In: NYOMÁRKAY–PAPP szerk. 16–19.
- NYOMÁRKAY ISTVÁN 1998. Vallomása pályájáról. In: BOLLA KÁLMÁN szerk., *Nyomárkay István. Magyar nyelvész pályaképek és önvallomások* 54. ELTE Fonetikai Tanszék, Budapest. 5–9.
- NYOMÁRKAY ISTVÁN – PAPP ANDREA szerk. 2017. *Világkép és etimológia. Írások Nyomárkay István 80. születésnapjára. Az MTA Modern Filológiai Társaság tudományos konferenciájának előadásai, Budapest, 2016. június 22.* Modern Filológiai Társaság, Budapest.

ZOLTÁN ANDRÁS

ELTE Eötvös Loránd Tudományegyetem

Búcsú D. Mátai Máriától

(1945–2020)

Ismét eggyel kevesebben lettünk. Nehéz leírni az ilyen mondatot még akkor is, ha tudjuk, hogy D. Mátai Mária betegsége miatt már hosszú évek óta nem volt jelen a tanzéki és a szakmai élet mindennapjaiban. Most, a visszavonhatatlan véglegesség tudatában szomorú szívvel búcsúzunk tőle, az embertől, a munkatárstól, tudományos kutatótól, tanártól az Eötvös Loránd Tudományegyetem magyar nyelvészei és a Magyar Nyelvtudományi Társaság nevében.

Mátai Mária 1945. november 22-én született Szombathelyen. Iskoláit szülővárosában végezte. A gimnázium utolsó évében az Országos Középiskolai Tanulmányi Versenyen orosz nyelvből elért helyezéssel felvételi vizsga nélkül nyert felvételt az ELTE magyar–orosz szakára, ahol 1969-ben szerzett diplomát. A magyar nyelvészet és ezen belül a nyelvtörténet iránti érdeklődése folyamatosan alakult ki egyetemi tanulmányai során, és már szakdolgozatában kijelölte azt a fő kutatási irányt (a szófajttörténet és ezen belül a határozószók kérdéskörének vizsgálata), amely egész életpályája során meghatározó volt, és amellyel maradandót alkotott. 1970-ben megvédte bölcsészdoktori disszertációját, amelynek kiváló eredményéért kitüntetéses (vörös) diplomája után megkapta a *Sub auspiciis rei publicae popularis feliratú aranygyűrűt*. 1985-ben a nyelvtudomány kandidátusa fokozatot szerezte meg, 1997-ben habilitált, 2008-ban az MTA doktori fokozatot nyerte el. Részt vett a Magyar nyelv történeti nyelvtana munkálataiban (MNYT.), egy egyetemi jegyzet (H. BOTTYÁNFY ÉVÁVAL, HORVÁTH MÁRIÁVAL ÉS KOROMPAY KLÁRÁVAL [H. BOTTYÁNFY – HORVÁTH – KOROMPAY – D. MÁTAI 1981 stb.]) és nyelvtörténet-tankönyvek írásában. Széles körű nyelvészeti érdeklődéséről ő maga így írt: „a grammatika- illetőleg szófajttörténeten kívül jó néhány egyéb témával is foglalkoztam: a középiskolai anyanyelvi neveléssel, tudománytörténettel, a leíró nyelvészet egyes kérdéseivel, a figura etymologica grammatikai és stilisztikai vonatkozásaival, a csángó nyelvjárás egyes jelenségeivel. Egyik legkedvesebb témám az 1433-as másolatban fennmaradt verses imádságunknak, a Laskai soroknak a monografikus feldolgozása volt” (MÁTAI 2009: 145).

Mátai Mária igazi tanáregyenység volt. Nemcsak a tananyagot megtanítani, hanem a hallgatóknak az anyanyelv szeretetét átadni is akarta. Nagy hatással volt tanítványaira, akiknek szakmai életútját évek múltán is figyelemmel kísérte. Nem véletlen, hogy közülük többet is a kutatói pályán indított el.

Mátai Mária a tanár, a kutató mellett igazi közösségi ember is volt. Részt vett a Kar életében: több cikluson keresztül volt tagja a Kari Tanácsnak, 1976 és 1979 között az ELTE Egyetemi Tanácsának is. A Magyar Nyelvtudományi Társaságnak 1976-tól választmányi tagja volt. 1998-ban Széchenyi Professzori Ösztöndíjban, 2002-ben Széchenyi István Ösztöndíjban részesült, 2009-ben Apáczai Csere János-díjjal tüntették ki.

Kedves, barátságos, mindenki felé nyitott természete a kollégák irányában is megmutakozott. Amikor Hajdú Mihállyal a fiatal és fiatalos nyelvészek baráti körének, a később Bokor néven ismertté vált csoportnak a megalakításán gondolkodtunk, természetesen adódott, hogy Marikával együtt legyünk a mozgatói ennek a baráti körnek. Szeretágazó

jó kapcsolatai révén a Bokor szakmai vitái, beszélgetései háttereként szétküldött Bokor levelek stenciles sokszorosítását is viszonylag könnyen meg lehetett oldani a korszakra jellemző cenzúras világban is. A Bokor sikerén felbuzdulva a Kar más szakos fiatal oktatói is szervezkedni kezdtek. Így jött létre a Fiatal Oktatók Klubja, a Fiók, amelynek a szervezői között ugyancsak megtaláltuk őt is.

Mátai Mária kedves, vidám, barátságos személyiségét, de törhetetlen munkakedvét a betegség, a hosszú évtizedeken keresztül fellépő súlyos migrénes rohamok sem törték meg. Emlékezetünkben így őrizzük meg az utókor számára.

Hivatkozott irodalom

- H. BOTTYÁNFY ÉVA – HORVÁTH MÁRIA – KOROMPAY KLÁRA – D. MÁTAI MÁRIA 1981. *Bevezetés az egyetemi nyelvészeti tanulmányokba*. Tankönyvkiadó, Budapest. (Sok utáni nyomással.)
- MÁTAI MÁRIA 2009. E./1. In: KONTRA MIKLÓS – BAKRÓ-NAGY MARIANNE szerk., *A nyelvészetről – egyes szám, első személyben 2*. A Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara, Szeged. 143–145.
- TNyt. = *A magyar nyelv történeti nyelvtana. I. A korai ómagyar kor és előzményei. II/1. A kései ómagyar kor. Morfematika. II/2. A kései ómagyar kor. Mondattan. Szöveggrammatika*. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1991–1995.

ZELLIGER ERZSÉBET
ELTE Eötvös Loránd Tudományegyetem

Búcsú Kótyuk Istvántól

(1934–2020)

A kárpátaljai magyar tudományosság szegényebb lett: életének 86. évében eltávozott közülünk dr. Kótyuk István, a II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola tanszékvezető professzora, az MTA külső köztestületi tagja, a Kárpátaljai Magyar Akadémiai Tanács alapító tagja. Gyászolja a kárpátaljai magyar nyelvésztársadalom, gyászolják kollégái, tanítványai, tisztelői.

Kótyuk István – elismert magyar nyelvész, műfordító, lexikográfus, számos, a kárpátaljai magyar tannyelvű iskolák számára készült tankönyv szerzője. A szovjet éra nehéz időinek tanúja és részese. Az őszinteség és becsületesség kísérte élete végéig. Évtizedek során a szülőföld tiszteletére, az anyanyelv és a kultúra ápolására nevelte tanítványait.

1934. január 11-én született az akkor Csehszlovákiához tartozó, jelenleg az ukrain Ungvári járás területén található Nagyrát településen. Elemi iskolai tanulmányait helyben végezte. 1949-ben felvételt nyert a Munkácsi Tanítóképzőbe, mely 1950-ig Huszton működött. 1953-ban szerzett elemi iskolai tanítói diplomát, s még ugyanebben az évben az Ungvári Pedagógiai Főiskola magyar nyelvészeti szakán kezdett el tanulni. A pedagógiai főiskolát hamarosan megszüntették, tanulmányait ezért az Ungvári Állami Egyetemen folytatta, ahol 1958-ban szerzett orosz nyelv és irodalom szakos tanári

diplomát. Ezt követően előbb a Kárpáti Igaz Szó szerkesztőségénél, majd pedig a megyei rádiónál tevékenykedett.

1963-ban létrejött az Ungvári Nemzeti Egyetem magyar nyelvészeti tanszéke, ahol ő magyar nyelv és irodalom szakos tanárként kapott állást. Az itt eltöltött 30 év alatt különböző tárgyakat oktatott: mai magyar nyelvet (morfológia és szintaxis), dialektológiát, a magyar nyelv történeti grammatikáját s a magyar nyelv más speciális kurzusait. Kótyuk István 1994-ig dolgozott az Ungvári Állami Egyetem munkatársaként. 1997-től az akkor újonnan létrehozott II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola oktatója, a Nyelvészeti, később Filológiai Tanszék vezetője. Kezdetekben a tanítói szakon, a magyar szak beindítását követően pedig az itt tanuló hallgatók számára oktatott magyar grammatikát.

A múlt század 60-as éveinek a közepén KÓTYUK ISTVÁN az ungi magyar nyelvjárás tanulmányozásával kezdett el foglalkozni. Kutatásai az említett nyelvjárás hangtani, szóképzéstan, alak- és mondattani, valamint stilisztikai sajátosságaira, illetve az ezekben jelentkező keleti szláv hatások vizsgálatára is kiterjedtek. E témakörből írta meg kandidátusi disszertációját is, melyet 1974-ben *Українские заимствования в ужанском венгерском говоре* (Az ungi magyar nyelvjárás ukrán jövevényszavai) címmel megvédett. Ez, a magyar dialektológia, illetve az ukrán–magyar nyelvi kapcsolatok kutatása szempontjából is igen jelentős munka több évtized elteltével, 2007-ben a Nyíregyházi Főiskola Ukrán és Ruszin Filológiai Tanszéke által került kiadásra. A munkához írt előszavában ZOLTÁN ANDRÁS szerkesztő megjegyzi: „Kótyuk Istvánnak 1974-ben Ungvárt orosz nyelven megvédett kandidátusi disszertációjának a maga korában az adott viszonyok között nem volt esélye arra, hogy megjelenjék nyomtatásban, noha mind témája, mind a feldolgozott anyag mennyisége, valamint a feldolgozás minősége indokoltá tette volna, hogy ne csak néhány egyre halványuló gépiratos példányban álljon a magyar és az ukrán kutatók rendelkezésére, hanem már a maga korában is szervesen beépüljön a két nyelv kapcsolataival foglalkozó szakirodalomba.” A könyv nyelvészeti folyóirataink hasábjain részletes méltatásban részesült (BÁRÁNYNÉ KOMÁRI 2009; GAZDAG 2009; P. LAKATOS 2010).

KÓTYUK ISTVÁN disszertációját magas tudományos színvonal jellemzi, amelyben a szerző az ungi magyar nyelvjárás ukrán és orosz kölcsönszavainak a legmélyebb tudományos elemzését adja. Ő volt az első, aki a kárpátaljai magyar nyelvjárások szókészletét ért keleti szláv (orosz és ukrán) hatást vizsgálva az ungi magyar nyelvjárásokban meghonosodott ukrán és ruszin eredetű kölcsönszavak felgyűjtése révén egy közel háromszáz tételből álló értelmező-etimológiai szótárt hozott létre. A munka számos fontos információt nyújt az ukrán és magyar nyelvtudomány, történelem, etnográfia és földrajz számára egyaránt.

Kótyuk István igen sokrétű tevékenységet folytatott. A tudományos kutatások, az oktatói, szervezői és fordítói munka, a magyar és az ukrán lexikográfia terén elvégzett feladatok csak a legfontosabb eredményei. Több évnyi aktív kutatómunkával járult hozzá az Összkárpáti nyelvatlasz (1989–2003), illetve A kárpátaljai magyar nyelvjárások szótára (melynek szócikkei az *Acta Hungarica* című folyóiratban is megjelentek) című munkák létrejöttéhez. Különös jelentőséggel bírtak a helyi újságok hasábjain a magyar nyelv és kultúra kapcsán megjelenő tudományos-ismeretterjesztő cikkei, az ukrán, orosz, udmurt és tatár nyelvű szépirodalmi művekből készített magyar nyelvű fordításai. 1982-ben Ungváron látott napvilágot a középiskolások 4–10. osztálya számára készült Magyar helyesírási tanácsadó című munkája. A magyar nyelv használatával, illetve a kárpátaljai

magyar nyelvjárások sajátosságaival foglalkozó írásait az *Anyanyelvünk peremén* (1995) című kötetben gyűjtötte össze.

Kótyuk István a tudományos tevékenység mellett az oktatás területén is komoly munkát folytatott. 1971 óta 16 a Szovjet, illetve később az Ukrán Tudományos és Oktatási Minisztérium által jóváhagyott tankönyvet írt a kárpátaljai magyar iskolák 4–11. osztálya számára, melyek közül néhány már több kiadást is megélt (publikációinak listáját lásd BÁRÁNY–GAZDAG 2016: 149–152). Ennek köszönhetően a kárpátaljai magyar iskolások több nemzedéke a KÓTYUK ISTVÁN által összeállított tankönyvekből sajátíthatta el az anyanyelvére vonatkozó ismereteket. Tagja volt annak a szakmai csoportnak, amely 2005-ben a magyar tannyelvű általános iskolák számára kidolgozta a magyar nyelv, valamint a magyar és világirodalom tantervet. A magyar irodalmi nyelv történetéből és mondattanából készült egyetemi jegyzetei, illetve a magyar grammatikához kapcsolódó feladatgyűjteményei komoly segítséget nyújtanak a felsőoktatásban tanuló hallgatók számára.

2000-ben a Nyíregyházi Főiskola Ukrán és Ruszin Filológiai Tanszéke KÓTYUK ISTVÁNT kérte fel az UDVARI ISTVÁN szerkesztésében készülő hatkötetes Ukrán–magyar szótári adatbázis (2000–2003), illetve a kétkötetes Magyar–ukrán szótár (2005–2006) főmunkatársául. Ezen kívül a II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola által kiadott Magyar–ukrán (2006) és Ukrán–magyar (2008, második kiadás 2015) kisszótárak főszerkesztője is KÓTYUK ISTVÁN.

Kótyuk István 2014-ben ünnepelte a 80. születésnapját. A jubileum kapcsán köszöntővel méltatták (BÁRÁNY 2015: 479–482), kollégái és tanítványai a tiszteletére kiadványt jelentettek meg (BEREGSZÁSZI–HIRES-LÁSZLÓ 2014). Az előszó helyett írt köszöntőjükben hangsúlyozták, hogy Kótyuk István évtizedek óta valamennyi kárpátaljai magyar mestere, oktatója, hiszen számos magyarnyelv-tankönyv szerzője, szerkesztője, az anyanyelvi tantervek összeállítója, valamint történelem és földrajz tankönyvek fordítója (i. m. 7).

Kótyuk István munkásságát számos kitüntetéssel ismerték el: 1993-ban a Magyar Nyelvtudományi Társaság a kárpátaljai magyar nyelvjárások tanulmányozása során elért eredményeiért Csúry Bálint-émlékéremmel és -díjjal jutalmazta. 1997-ben szépirodalmi fordításaiért Fegyir Potusnyak-díjban részesült. 2004-ben Ukrajna Oktatási és Tudományos Minisztériuma Ukrajna kiváló oktatója címmel tüntette ki. 2009-ben a Magyar Tudományosság Külföldön Elnöki Bizottság a sokoldalú munkásságáért, kutatói, műfordítói és oktatói tevékenységért Arany János Életmű-díjat adományozott Kótyuk Istvánnak. 2019-ben a Kárpátaljai Megyei Tanács és a Megyei Állami Közigazgatási Hivatal Kárpátalja fejlesztéséért díjjal méltatta. A Kárpátaljai Magyar Akadémiai Tanács 2016-ban A kiemelkedő tudományos, illetve tudományos-szervezői munkásságért díjjal tüntette ki. 2020. szeptember 23-án a II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola tanévnyitó ünnepségén Tomcsányi Hűségdíjat kapott.

Elmondhatjuk, hogy Kótyuk István életét a magyar nyelv szolgálatának szentelte. Drága Pista bácsi! Az Ön bölcsessége, tudása, kitartása, emberszeretete példaértékű marad számunkra! Megpróbáljuk továbbvinni és ápolni azokat az értékeket, amelyeket Ön létrehozott és mindvégig kiállt mellettük. Hálás szívvel köszönünk mindent!

Hivatkozott irodalom

- BÁRÁNYNÉ KOMÁRI ERZSÉBET 2009. Kótyuk István, Az ungi magyar nyelvjárás ukrán jövevényszavai – Украинские заимствования в ужанском венгерском говоре. *Magyar Nyelvőr* 133: 95–101.
- BÁRÁNY ERZSÉBET [БАРАНЬ, СЛИЗАБЕТА] 2015. До 80-річчя Іштвана Ковтюка. *Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae* 60: 479–482.
- BÁRÁNY ERZSÉBET – GAZDAG VILMOS 2016. Kótyuk István – anyanyelvünk jeles szakértője. In: HIRES-LÁSZLÓ KORNÉLIA szerk., *Nyelvhasználat, kétnyelvűség. Tanulmányok a Hodinka Antal Nyelvészeti Kutatóközpont kutatásaiból 2.* Audor-Shark, Ungvár. 137–152.
- BEREGSZÁSI ANIKÓ – HIRES-LÁSZLÓ KORNÉLIA szerk. 2014. *Meszelt falakon túl. Születésnap i köszöntő kötet Kótyuk István tiszteletére.* II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola Filológiai Tanszék, Magyar Tanszéki Csoport – Hodinka Antal Intézet, Beregszász.
- GAZDAG VILMOS 2009. Jelentés az ukrán–magyar nyelvhatárról. (Ištvan Kovtük, Ukrainskie zaimstvovaniâ v užanskom vengerskom govore / Kótyuk István, Az ungi magyar nyelvjárás ukrán jövevényszavai. Nyiregyháza, 2007.) *Kisebbségkutatás* 18: 476–481.
- P. LAKATOS ILONA 2010. Kótyuk István, Украинские заимствования в ужанском венгерском говоре / Az ungi magyar nyelvjárás ukrán jövevényszavai. *Magyar Nyelv* 106: 227–233.

BÁRÁNYNÉ KOMÁRI ERZSÉBET – GAZDAG VILMOS
II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola

Pusztai Ferenc 80 éves

Pusztai Ferenc, alias Pusztai tanár úr, Feri tanár úr, Feri 2020 október havának 26. napján tölti be 80. életévét. Ő sem siettette a jubiláris nap jövetelét, sőt bizonyára távol is tartotta volna, ha tehette volna. Mi, „hetvenkedők” mindannyian bizonyára joggal érezzük úgy, mintha felgyorsult volna az idő múlása! Hiszen nem is oly régen volt, hogy a Magyar Nyelvtudományi Társaságban köszöntöttük 2010 novemberében az akkor 70 esztendőes Pusztai Ferencet, kedves kollégánkat, barátunkat, pályatársunkat és sokaknak tisztelt tanárát. Többen is rendszeresen találkoztunk vele az egyetemen A magyar nyelvtörténet kézikönyve fejezeteinek a megbeszélésein. Amikor a könyv megjelent (2018), akkor neki már a szokásos mindennapi közlekedés lehetőségei sajnálatos módon el voltak zárva. Az utóbbi évtized radikális változásokat hozott ugyanis egészségi állapotában. Eljött az az idő, amikor le kellett mondania arról, hogy be-bemenjen az egyetemre, hogy részt vegyen – miként korábban mindig – a Magyar Nyelvtudományi Társaság választmányi és felolvasó ülésein s a tanszéki rendezvényeken. Kényszerűségből az otthon falai közé szorult. A tőle származó „szigetlakó” és „barlanglakó” ily módon bizony szomorú tényt takaró s bizony találó metaforák. Mindennek ellenére a nulla dies sine linea elvének értelmében, dacolva életterének beszűkülésével rendületlenül teszi a dolgát A magyar nyelv nagyszótára munkatársaként. Dolgozik, mert pontosan tudja, hogy az értelmes és szívének kedves foglalatosság, a tudományos munka – a magyar szókészlettel való foglalkozás (meg az olvasás) – terápiát jelent számára. Nem panaszkodik, bár sok oka volna rá. Hogy ez a szomorú állapot milyen belső viaskodással jár, csak ő tudhatja. Felesége elhunytának

önmagában is megrázó ténye, hitvese hiányának pótolhatatlansága fájdalmasan tetézi mindennapos gondjait. Elsősorban életakarása, lányának szerető gondoskodása, jól ismert fegyelmezettsége, A magyar nyelv nagyszótára munkálataiban való részvétel teszi életét élhetővé. Jó azonban tapasztalni, hogy Pusztaiéknál lévén a két régi Eötvös-kollégista hogyan idézi fel a Kollégiumban töltött évek derűs alkalmait, az egyetemi tanszéki emlékeket és a nyelvjárásgyűjtő kirándulások sok kedves, bennünket ma is mosolyra fakasztó eseményeit is. S mintha igaz volna: csak a betegségben mérhetjük föl az egészség s csak az öregségben a fiatalság csodáját. Ezt tapasztalva is úgy érezzük azonban, hogy a régi kollégista és egyetemi emlékek egy-egy pillanatra mintha visszafiatalítanak bennünket.

2006-ban az akkor 65 éves Pusztai Ferencet tanítványai és tanártársai összefogásával, az Eötvös József Collegium, a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete és a Magyar Nyelvtudományi Társaság támogatásával egy majdnem 600 oldalas tisztelegő kötettel köszöntöttük őt 101 tanulmánnyal. A Tabula gratulatoria 140 nevet jegyez, s a két szám jól érzékelteti az iránta való tiszteletet, megbecsülést. A Magyar Nyelvtudományi Társaság 70. születésnapja alkalmából sok érdeklődőt mozgósító nyilvános ülésén fejezte ki elismerését és jókívánságait.

Az életutat az szabta meg, hogy ő született tanár. A tanárság iránti vonzalmát a szülői házból hozta magával. Édesapja neves tanár volt, akiről iskolát neveztek el Káptalanfán. Maga emlékezett meg arról, hogy a számára mintát adó matematikatanár édesapa figyelmeztette az élet két fontos matematikai szabályára: a sorrendre és az arányra. Erre a szabályra nemcsak jól emlékezett mindig is, s emlékszik ma is, hanem példás módon be is tartja. Jubilánsunk valóban született tanár. Egész habitusában az. Tanítványainak hosszú sora s órá való emlékezésük is igazolja ezt.

Nem ő kereste a feladatokat, hanem a feladatok találták meg őt. A bölcsészkaron, egyetemi szinten és Eötvös-kollégiumban, de a közéletben is. A tanszékhez, amelynek tagja volt (mi nyugdíjasként is annak tekintjük), máig ragaszkodik. A legutóbbi kiskarácsonyi tanszéki összejövetelről küldött, aláírással üdvözlötünkre így válaszolt a maga szép stílusában és őszinte megfogalmazásban: „köszöntések viharos sebességgel és kavargó sűrűséggel idézte fel bennem az »ősi fészek« melegét, erejét és (tagadhatatlan) szépségét” (2019. január 5).

Pusztai Ferenc világeletemben csapatmunkás volt, a kötelesség és a lelkiismeretes munka embere. Ha tudományos tevékenységére gondolunk, vegyük tekintetbe, hogy nagy kollektív vállalkozások munkatársa volt. Egy időben a Magyar nyelv történeti-etimológiai szótára gárdájának volt tagja, majd a Magyar értelmező kéziszótár főszerkesztője lett; jelenleg, illetőleg jó ideje pedig munkatársa a Magyar nyelv nagyszótárának. Szerző- és szerkesztőtársa volt a Magyar nyelvtörténet és A magyar nyelvtörténet kézikönyve című könyvnek. Társaként tanúsíthatom, ideális szerkesztőtárs volt lelkiismeretességével, alaposágával, szakmai jártasságával, emberi erényeivel. Bizonyos, hogy ha közéleti funkciói nem kötötték volna le legtermékenyebb életszakaszában, akkor tudományos termése jóval több volna.

„Adathalász”-ként az oktatás támogatására indította el DVD-ken rögzített „füzeteit”, a hat kötetet számláló, a Tanári példák könyve című sorozatát. Ha nyelvészeti vagy oktatási szempontból fontos cikke bukkant nem nyelvészeti orgánumban, másolatban az ELTE Nyelvészeti Könyvtárának, illetőleg kollégáknak is adott egy példányt belőle. Hosszú éveken át, önzetlenül tette ezt.

Többször megkíséreltem rávenni arra, hogy írjon valamit – cikket, ismertetést a Magyar Nyelvbe, hiszen szerkesztőbizottsági tag (ez utóbbit súlyos érvnek szántam). Elhárította ismétlődő kérésemet. Beláttam hamar, hogy sajnos igaza van. Mert ő már nem lehet úgy jelen a magyar nyelvtudomány pezsgő életében, mint ahogy korábban volt. S annak a mércének az elérését, amit magától megkövetelt, jelenlegi akadályozott állapotában joggal tartja lehetetlennek.

Pusztai Ferenc írásainak eredeti és finom, nem ritkán egyenesen gyönyörködtető stílusát mindenki ismeri, aki olvasta írásait, különösen azokat, amelyek témájuknál, műfajuknál fogva teret biztosítanak a stílusalakításnak. Azt kívánjuk magunknak, hogy még sokáig olvashassuk stílusbeli remekléseit.

Pusztai Ferenc is azok közé tartozik, akik nehéz napok hiteles ismerői. Ezért különösen is tiszteletet parancsoló, hogy mindennek dacára a magyar nyelvészetnek a lexikográfiai való közreműködésével ő ma is aktív tagja. Mindannyiunk szívből jövő óhaja: maradjon az továbbra is!

Kedves Feri! Isten éltesse!

KISS JENŐ

ELTE Eötvös Loránd Tudományegyetem

NYELVTÖRTÉNETI ADATOK

Koppány birtok 11. századi helynevei

2. rész*

2.6. Gerence. A Bakonyban eredő patak a Marcal jobb oldali mellékvíze. Az oklevél hegyi pataknak nevezi (1086: ad torrentem *Grenice*, DHA. 1: 250), ez meg is felel a valóságnak, ugyanis Béltől északnyugati irányban a patak szurdokvölgye majdnem Koppányig húzódik, és itt a Gerence kb. 8 kilométer távolságon 60 métert esik (DORNYAY 1927: 237).

Olvasata: [*grenice*]. A vízfolyás viszonylag jól adatolt a későbbiekben is (1086/1456: ad torrentem *Gremce*, DHA. 1: 259; 1249: ad *Grenche*, PRT. 8: 291; 1782–1785: *Gerentsche* Bach, EKFT; 1857: *Gerencze* Bach, Kataszteri térképek; 1864: *Gerencze*, VeMFN. 4: 126; 1941: *Gerence*, *Gerence-p.*, MKF.; 2000: *Gérince* : *Gërence*, VeMFN. 4: 103). Elképzelhető, hogy az 1456-os *Gremce* alak másolási hiba a *Grenice* helyett (az 1456-os oklevél az összeírás alapján készült átirat). De az is lehet, hogy tükrözi a valóságosan használt formát, ugyanis beleillik a szónak a magyarban lezajló hangalaki változásának a folyamatába, ami a következőképpen képzelhető el: *Grenice* > *Grence* > *Gerence*. A kétnyíltszótagos tendencia következtében eshetett ki a második szótagi magánhangzó (*Grence*), illetve oldódhatott fel a szőleleji mássalhangzó-torlódás (*Gerence*). A későbbi nyelvjárási *Gérince* alakváltozat létrejöttében reszematizációs hatás is szerepet játszhatott.

* Lásd Magyar Nyelv 116: 375–382. DOI: 10.18349/MagyarNyelv.2020.3.375

A név szláv eredetű (FNESz.). A magyar *Grenice* egy szláv **Granica* név átvétele lehet, mely a szláv *granica* 'határ' köznévből jöhetett létre (vö. MELICH 1925–1929: 381; FNESz.; vö. ЭССЯ. 7: 106–107). A legtöbb szláv nyelvben – mind a déli, mind a nyugati, mind a keleti szlávoknál – megtaláljuk helynévként is: bolgár *Граница*, szerbhorvát és szlovén *Granica*; szlovák *Hraničné*, cseh *Hranička*, szorb *Hranca*, lengyel *Granicznik*; orosz *Граничная* (ŠMILAUER 1970: 71–72), némelyikben képzett formában. MELICH felhívja a figyelmet arra, hogy Pozsega megyében a Pakra vízrendszerében is adatolható egy ilyen nevű víz 1272-ből *Granicha* formában (1272: fluvius *Granicha*, MELICH 1925–1929: 381). Az elsődleges szláv *Granica* alakhoz képest a bakonyi patak első adatai, a *Grenice* és a *Grence* is magyar hatást, magyar névhasználatot tükröznek a 11. században: a szóban hangrendi kiegyenlítődéss és hangkiesés történt. A Pozsega vármegyei név is hasonló alaki változáson esett keresztül (1314: *Graynche*, 1424: *Gerenche*, 1471: *Grencze*, Cs. 2: 410): azaz a név hangrendje és a hangszerkezete is módosult. KENYHERCZ RÓBERT mindkét névvel kapcsolatban azt állapítja meg, hogy a hangalaki módosulásuk magyar fejlemény (2013: 101–102). A szónak a szláv nyelvekben a jelentése 'határ', de lehet határjelölő fa is (pl. tölgy) (ЭССЯ. 7: 106–107). Ugyanezen a szemléleti alapon a magyarban is jöttek létre helynevek: 1349: Riuulus wigo *Hatarer*; 1366: *Hatarpataka*, 1387: *Hatarpatak* (Oklsz. *határ*).

A környéken több víz neve is szláv eredetű a Marcal folyó mellékvizei közül: a *Torna*, a *Tapolca* és valószínűleg a *Bitva* is (FNESz.; vö. MELICH 1925–1929: 381–382; KNEZSA 1938: 424; HOFFMANN 2017: 138). MELICH és KNEZSA szerint a név már a 9. században is meglehetett (MELICH 1925–1929: 379; KNEZSA 1938: 401), KISS LAJOS is a honfoglalás előtt keletkezett szláv víznevek rétegében, a szubsztrátum jellegű nevek között sorolja föl (1999: 98). HOFFMANN ISTVÁN szerint nyelvtörténeti szempontból ugyan nem tekinthető megalapozottnak MELICH kronológiája, másfelől azonban nem is zárható ki, hogy a magyarok a meglepedésükkor itt talált szláv népektől vették volna át a víznevet (2017: 140, 147). Sem a név keletkezésének, sem a magyar nyelvbe kerülésének az ideje nem határozható meg pontosan, hangtani kritériumok segítségével sem (2017: 140). Az mindenesetre megállapítható – a fenti hangtani elemzés alapján –, hogy a 11. században magyar névhasználatot feltételezhetünk, továbbá a Koppány határában és a Gerece mellett említett többi mikronév is mind magyar névadással keletkezett.

Fontos lehet hangtörténetileg a [c] mássalhangzót megemlíteni, mely ekkor még viszonylag fiatal fonéma a magyarban, de itt a szláv [c] már nem helyettesítődik a magyarban [cs]-vel – legalábbis a későbbi adatok és ejtés, illetve az oklevél helyesírási sajátosságainak ismeretében. A Bakonybéli összeírásban – nem számítva néhány bizonytalanul értelmezhető személynevet (pl. 1086: *Prebruc*, DHA 1: 151) és egy víznevet (1086/1100 k.?: *Toplouuiza*, DHA. 1: 254) – ez az egyetlen [c].

2.7. Tuhut, Tuhut-séd. A Gerencétől Koppány határa a *Tuhut* ~ *Tugut* nevű hely három pontján keresztül vezet (1086: qui ducit ad portum *Tugut*; a quo trahitur ad fontem, qui nominatur *Tuhut sedu*; inde fertur ad puteum *Tuhut*, DHA. 1: 250). A három említés között a kettőben latin közszóval (*portus* 'rév', *puteus* 'kút') alkot kapcsolatot a magyar szórvány, egyben pedig a magyar *séd* vízrajzi köznévvvel, melyhez a megnevezőszószerkezetben a latin *fons* 'forrás' szó kapcsolódik. Az 1456-os átírat a magyar szórványt érintően egyetlen betű különbséget tartalmaz (1086/1456: a quo trahitur ad fontem, qui nominatur *Tuhut sedv*, DHA. 1: 259).

Koppánytól nyugatra, Porvától keletre, a két település között körülbelül félúton észak-déli irányban húzódik a *Tóth-árok* (l. MKF. *Bakony*), esetleg itt lenne lokalizálható az oklevélben említett hely? Nemcsak a hely lokalizálása bizonytalan, hanem az sem határozható meg egyértelműen, hogy a *Tuhut* név milyen típusú helyet jelöl. A magyar szórvány sem ad semmiféle jelentésbeli támpontot, mivel a nevet nem tudjuk azonosítani, ismeretlen eredetűnek kell tekintenünk. A rév, a forrás és a kút említéséből elsőként arra gondolhatunk, hogy vízfolyást nevez meg. Azonban Koppány határában olyan jelentősebb víz, amelynek ráadásul több részét is fontosnak tartja megemlíteni a határleírás, nem található (sőt még a Gerencén is nehéz volna révet, kikötőt feltételeznünk). A másik lehetőség az lehet, hogy a *Tuhut* egy lakott helynek a neve: ezzel talán jobban magyarázhatók volnának a hozzá kapcsolódó megjelölések is.

A név tehát háromszor is szerepel az oklevél határleírásában: szóbelseji mássalhangzóját két esetben *h* (ad puteum *Tuhut*, *Tuhut sedu*) egy esetben *g* betű (ad portum *Tugut*) jelöli. Ez valószínűleg a [*ɣ*] mássalhangzó jele lehet, ami csak szó belsejében és végén előforduló és ekkor már eltűnőfélben lévő fonéma, melynek jelölése általában nehézségeket okozott. A Bakonybéli összeírás többi adatában *h* jelöli a veláris zöngés spiránst: *Seę sec feheę* [*sisek feję*] ('Sísek feje'); *Brihin* [*briyin(y) ~ briyen(y)*] ('Berény'); *Teheș* [*teyes*] ('Tés') (vö. KNEIÉZA 1928: 325, 1952: 17; KOROMPAY 2003: 285). Az 1456-os forrásban azzal magyarázható – az akkorra már kihalt – fonémának a jelölése, hogy az oklevél az 1086-os alapján készült átirat, melyben Koppány határleírása szó szerint átvéve szerepel.

A név olvasata lehet [*tuɣut*] vagy [*tüɣüt*] – az utóbbi módon olvassa KNEIÉZA (1928: 325). A veláris zöngés spiránst intervokalikusként helyeztetben mindig kiesett, így szabályosan a következő hangtani levezetések feltételezhetők: [*tuɣut*] > [*tuut*] > [*tút*] vagy [*tüɣüt*] > [*tüüt*] > [*tút*]. KNEIÉZA, mint fent láthattuk, [*tüɣüt*]-nek olvasta az oklevélbeli nevet, melyből szerinte később [*tét*] lett (1928: 325), ez a változás azonban hangtörténetileg nehezen volna magyarázható. JAKUBOVICH, bár kérdőjellel, de a *tót* lexemával azonosítja a helynevet (1924: 15), ez nyíltabbá válással a [*tút*]-ból esetleg elképzelhető volna, illetve az ezen a területen később adatolható *Tóth-árok* és *Tóthárok-kút* (MKF. *Bakony*) is érvként szolgálhatna JAKUBOVICH feltételezése mellett. A névféjtési elképzelés indoklásához meg kell vizsgálni a *tót* népnév etimológiáját (pontosabban a feltételezett átvett alakot) és a korai előfordulások formáit. A *tót* népnév jövevényszó, ám sem közvetlen forrását, sem az átvétel idejét nem ismerjük, akár honfoglalás előtti kölcsönzés is lehet (MELICH 1925: 417; TESz.). Az átvett alak **tauti* vagy **touti* (MELICH 1925–1929: 421; TESz.). A szó legkorábbi előfordulásaiban pedig *ou* diftongust látunk: 1121: *Tout* (RÁCZ 2011: 170), 1187: *Thout* (RÁCZ 2011: 170), 1240: *Thoutmezeu* (OkI Sz.) stb. A [*tuɣut*] ebbe az adatsorba nehezen illeszthető be, tehát ez a névféjtés nagy valószínűséggel elvethető.

A *Tuhut* ~ *Tugut* esetleg létrejöhetett a *tő* ~ *tű* 'folyó, árok stb. torkolata, vége' főnévből *-t* nomenképzővel, melynek helynévképző funkciója is volt (vö. D. BARTHA 1958: 105). A *tő* ősi örökség a finnugor korból (vö. fgr. **tiŋe* ~ **tüŋe*), a magyar szó töv változatai a fgr. **ŋ* > ősm. *ɣ* különböző hangtani helyzetekben való változásának a következményei (TESz.). Sok korai helynév (víznév) alapját képezte a szó, és földrajzi köznévként is használatos: 1055: *aruk tue* (TESz.), 1211: *Keurus Tuuh* (OkI Sz.), 1211: *Hagimastuh*, *Fuentuhout* (KMHSz. 1: 281), 1214: *Sartuu* (OkI Sz.) stb. A *tő* szóból való magyarázatnak két gyengéje is van: 1. a szó ilyen helynévi származékára más példát nem ismerünk, bár

egyébként a *-d* (~ *-t*) képző járulhatott földrajzi köznevekhez is (l. BÉNYEI 2012: 64–65); 2. a *tő* többnyire kétrészes helynevek alaptagját képezi (l. pl. KMHSz. 1.).

Esetleg még az a névfejtési elképzelés vethető fel, hogy a helynév a régi magyar *Tuet* személynévvel hozható kapcsolatba (1211: In villa Zeuleus ultra Bocon joubagiones sunt de genere Mot: Pagan et *Tuet*, ÁSzt. 765), mely ugyanennek a szónak (*tő* ~ *tű* 'földben levő növényi szár') a származéka (vö. FNESz. *Töttös*). A korai ómagyar kori településnevek jellegzetes típusát képezik azok, melyek pusztá személynévből keletkeztek; a *Tuhut* szónak ez a magyarázata érvként szolgálhat ahhoz, hogy a helynevet település- vagy birtoknévnek feltételezzük.

A határleírásban szereplő *Tuhut sedu* kétrészes helynév, melynek az elemzésével külön is érdemes foglalkoznunk. Alaptagja az ismeretlen eredetű *séd* vízrajzi köznév, mely a név által jelölt hely fajtáját adja meg. Az oklevélben a szó két szótagos, és [*sédi*]-ként hangozhatott, egyedülként a *séd* egyéb korai helynévi adatai között. Az 1456-os átiratban is megjelenik a tövéghangzó (*sedv*), ami a forrásként felhasznált eredeti 1086-os oklevél hatásával magyarázható. A szó később különböző alaki változatokban fordult elő: például *i-ző* (*síd*) formában – az adatok és az *i-zés* történetének az ismerete alapján – a 12–13. századtól (l. SZABÓ T. 1939: 52; PESTI 1987), szóvégi *-g*-vel és zöngétlen *-t*-vel (l. OklSz.; PESTI 1987): ám ezek mind későbbi és másodlagos változatok lehetnek (vö. TESz.; EWUng.) az eredetinek tekinthető *sédi* ~ *sédi*(*ü*)-vel szemben.

Etimológiai szótáraink ismeretlen eredetűnek tartják a szót (TESz.; EWUng.). A 19. századi etimológiai irodalomban fölmerült a török eredeztetése és a *sió* szóval való összefüggése (EDELSPACHER 1876); másrészt az alapnyelvi eredet, és a szónak a *siet* igével való kapcsolata (MUNKÁCSI 1883: 444). A TESz. mindkét lehetőséget elvetette. PESTI JÁNOS szerint viszont érdemes megvizsgálni a *séd* szónak az esetleges etimológiai kapcsolatát a valószínűleg finnugor eredetű *ság*, *ség*, *seg* (~ *segg*) 'domb' földrajzi köznévvvel (1987). Az összefüggést többek között azzal indokolta, hogy a *ság*, *ség*, *seg* 'domb' közneveket tartalmazó helynevek egy része víznévre vezethető vissza, és ezek a köznevek azonos területen is jelennek meg (1987). GYÖRFFY ERZSÉBET szintén elképzelhetőnek tartja PESTI elképzelését: a korai ómagyar kori adatok lokalizálásával kimutatta, hogy a nevek által megnevezett patakok 300–600 méter magasságban fekszenek, mely PESTI JÁNOS feltevését is – véleménye szerint – megerősítheti (2011: 103). GYÖRFFY az Árpád-kor igen kis számú – mindössze nyolc – adata között ugyan nem vette számba a BŐ. *Tuhut sedu* adatát, de ez a helynév sem mond ellent a fenti elképzelésnek, ugyanis Koppány vidéke szintén dombos vidék. Érdemes megjegyezni, hogy mind a TESz., mind az EWUng. közöl a *séd* szócikkében *-g*-re végződő formákat is, vélhetően a neveknek valamilyen 'víz' jelentésű szóval vagy ilyen denotátumú helyel való azonosíthatósága alapján. A szótárak azonban a *ség* 'domb' szó analógiás hatásával magyarázzák ezen alakváltozatok megjelenését, és másodlagosnak tartják, nem vetik föl a szavak között lévő etimológiai kapcsolat lehetőségét (TESz.; EWUng.).

A régi nyelvi adatokban a *séd* szónak 'forrás' és 'patak, vízfolyás' jelentésével egyaránt találkozhatunk (OklSz.; TESz.). Az elemzett névben a *séd* a határleírásban már korábban is említett *Tuhut* forrását, vagy a *Tuhut* közelében lévő forrást jelöli (l. a megnevezőszós szerkezetben megjelenő latin *fons* 'forrás' köznévi megfelelőjét). Az nem eldönthető, hogy a *séd* szónak melyik jelentése lehetett az elsődleges, esetleg a 'forrás'

jelentés vált érintkezésen alapuló metonímiával később a vízfolyás jelölőjévé, vagy eleve feltételezhetünk egy általánosabb 'víz' jelentést is (vö. dél-dunántúli adatok elemzése kapcsán PESTI 1987: 53; a *Hidegség* helynév elemzése kapcsán HOLLER 2009: 192–194). GYÖRFFY ERZSÉBET Árpád-kori névföldrajzi vizsgálatai pedig arra mutatnak, hogy a szűkebb 'hegyi, dombvidéki kisebb víz' jelentést is társíthatjuk a korai víznevekben megjelenő *séd* köznévhöz (GYÖRFFY 2011: 103).

A kétrészes név értelmezése az első névrész azonosításától függően kétféle lehet. Ha a *Tuhut* víznév, akkor a *sedu* alaptag annak egy részét jelöli. Ha a *Tuhut* település vagy más hely neve, akkor a név helyhez való viszonyt fejez ki. A víznévadás alapjául szolgáló motívációk között a víz környékén lévő településre történő utalás a honfoglalást követően, a településrendszer kialakulásával egyre gyakrabban jelenik meg, bár ezen belül a településnévnek vízrajzi köznévvvel való összekapcsolódásával létrejövő kétrészes víznevek a ritkább szerkezeti típusok közé tartoznak (vö. pl. *Kamut-ér*; *Ug-ér*; *Varsány-patak*, GYÖRFFY 2011: 64).

2.8. Porva. Koppány határleírásának az utolsóként említett pontja a Porva falu felé vezető út (1086: quod mittit stratam *Purua*, DHA. 1: 251; 1086/1456: quod mittit tratam *Purua*, DHA. 1: 251). Ezzel a határponttal zárul a nyugati irányból, Iba hídjától induló, a településtől észak-északkeletre fekvő Farkas-hegyen átívelő és a Koppánytól délkeletre fekvő Porva felé vezető útjig tartó leírás.

A *Purua* név valószínű olvasata [*Purβā*]. Két 13. századi oklevélben azonban a három szótagos [*Porova*] alakban találkozunk a névvel (1260: *Porowa* in Bakon, Cs. 3: 248; 1264: in *Porowa*, PRT. 8: 297). A kétnyíltszótagos tendencia működésének megfelelően időrendben elvileg a *Porova* > *Porva* változás lenne a természetes, a fordított irányú változás, azaz egy magánhangzó betoldása nehezen indokolható. Esetleg felvethető az a lehetőség is, hogy az összeírás *Purua* nevében a β nincs jelölve (mivel két magánhangzó között kiesett), így lehetne ez is [*Puru(β)ā*] olvasatú, ami feloldaná a kronológiai ellentmondást. A 14. század végétől a két szótagos, középső nyelvvállású magánhangzót tartalmazó *Porva* alakok a jellemzők (1392: *Porva* et *Kysporva*, Cs. 3: 248; 1438: poss. *Porwa*, Cs. 3: 248; 1450: *Porwa*, Cs. 3: 248).

A név etimológiájával kapcsolatban kétféle megoldás merült fel a szakirodalomban. Az egyik szerint pusztá személynévből alakult magyar névadással, és az alapjául szolgáló személynév szláv lehetett: vö. szerbhorvát *Prva* szn. < *Prvoslav* szn. (FNESz.). A magyarázat gyengéje viszont az, hogy **Puruva*, **Porova*, **Porva*, **Prva* személynévek az Árpád-kori névtárban nem találhatók. Van azonban ilyen lengyel személynév: 1455–1480: *Porawa* (TASZYCKI red. 4: 188). Egy másik elképzelés szerint – melyet KISS LAJOS kevésbé vél valószínűnek – egy szláv **Porova* (*'Por fáluja, Poré') helynév átvétele (vö. lengyel *Porowa* hn. < **Por* személynév, FNESz.). KNEZSA szintén szláv átvételnek tartja, vö. lengyel *Porowa*, szerbhorvát *Porovac*, lengyel *Porwica* helynevek (1938: 468). Ezt az elképzelést tartja valószínűnek MIKESY is (VeszprHtLex. 1: 333).

3. Egyetlen oklevél egyetlen határleírásának a helynevei természetesen nem adhatnak képet a korszak nyelvéről, ám az egyes nevek szükségszerűen magukon viselik a korszak nyelvallapotának (hangtanának, morfológiájának, szókincsének), illetve a névadási, névhasználati módjainak a jellegzetességeit. Fontos tanulságokkal járhatnak tehát az ehhez hasonló mikrovizsgálatok is, különösen annak a fényében, hogy a 11. századból kevés hiteles forrás áll a rendelkezésünkre, és azokban is viszonylag alacsony a mikronevek száma.

Névszerkezeti szempontból nézve az elemzett nevek többségére az egyrészesség a jellemző, a kétrészes nevek alaptagja mindegyik esetben a hely fajtáját jelölő földrajzi köznévi (*aszó, hegy, séd*). A mikronevekben szemantikai tartalmukat tekintve alapvető kategóriák jelennek meg: a növényzet (*komló*), az állatvilág (*farkas*) vagy egyszerűen a hely fajtája (*Hegyesd, Telek*). A két településnév közül az egyik puszta személynévből alakult (*Koppány*), és nagy valószínűséggel a másik is (*Porva*), mindkettő egy névrészből áll.

Sajnos nem tisztázható mindegyik névnek az etimológiája: egy ismeretlen (*Tuhut*), egy pedig bizonytalan (*Porva*) eredetű. A biztos etimológiájú nevek – a szláv *Gerence* kivételével – magyar névadókhoz köthetők, belső keletkezésűek: ez szintén megfeleltethető más korabeli oklevelek helyneveinek eredetbeli arányaival. A név nyelvi eredetéből következően a szlávból kölcsönzött *Gerence* is magyar névhasználókra utal – legalábbis erre következtethetünk az adat hangszerkezetének a vizsgálatából. A *Gerence* völgyében élhetett szláv lakosság a honfoglalás előtt, ezt nyelvészetileg meggyőzően bizonyítani azonban sem a településnevekkel, de még a mikronevekkel sem lehet (vö. HOFFMANN 2017, JUHÁSZ 2018), viszont a 11. században a névadásban már egyértelműen magyar nyelvhasználókat feltételezhetünk.

Bizonyos névtípusok használata jellemző lehet egyes nyelvtörténeti korokra vonatkozóan: az elemzett helynevekről elmondható, hogy a korai ómagyar kor jellegzetes névadási eljárás módjait és névtípusait tükrözik (puszta személynévi településnév, egyrészesség stb.). A helyesírás-történeti és a hangtörténeti elemzés azonban ennél pontosabban is vallhat a korról. Az oklevélnek ezen része jellegzetesen 11. századi jegyeket mutat: a tövéghangzók meglététől kezdve (*sedu, Chigisti*) a zártabb magánhangzókra át (*Cupan, Qumlou, ozou, Chigisti, Puti, Purua*) a veláris zöngés spiráns létezéséig, legalábbis a szó belsejében (*Tuhut ~ Tugut*). A helyesírási jegyek szintén a 11. századra mutatnak: a *[sz]* általános jele a *z* (*ozou*), a *[ɣ]*-é a *ch* (*Chigisti*), míg a *[k]* jele ingadozó (*Cupan, Qumlou, theluch*). A korábbi diplomatikai szakirodalomban bizonytalanság övezte a BŐ. legkorábbi, I. László uralkodása idején és az ő jóváhagyásával készült, az oklevél szövege szerint 1086-ra datált részének a keletkezési idejét és hitelességét (I. PELCZÉDER 2015), de többek között e részlet nyelvi elemzése is megerősíteni látszik az oklevél 11. századi voltát. Az is tanulsága a vizsgálatnak, hogy az 1456-os határleírást semmiképpen nem lehet a 15. századra vonatkozólag figyelembe venni a nyelvészeti vizsgálat szempontjából, az ugyanis többé-kevésbé hű másolata az 1086-os eredetinek, sőt még ott is tövéghangzót tüntet föl (*thelchv*) – a 15. században elképzelhetetlen módon –, ahol az eredeti, pecsétes példány alapján készült, azzal egyidejűnek tartott, fennmaradt másolatban nem volt.

Kulcsszók: Bakonybéli összeírás, történeti helynevek, oklevél, határleírás, helynévetimológia.

Hivatkozott irodalom

ÁrpOkI. = *Árpád-kori oklevelek 1001–1196*. Főszerk. GYÖRFFY GYÖRGY. Balassi Kiadó, Budapest, 1997.

ÁSzt. = FEHÉRTÓI KATALIN, *Árpád-kori személynévtár 1000–1301*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2004.

Bakony = *A Bakony. Turistaatlasz és útikönyv*. Szerk. PAPP-VÁRY ÁRPÁD – HIDAS GÁBOR – HORVÁTH JÁNOS – NEMÉNYI ISTVÁNNÉ – SUARA RÓBERT. Cartographia, Budapest, 2002.

- BÁRCZI GÉZA 1951. *A tihanyi apátság alapítólevele mint nyelvi emlék*. Nyelvészeti Tanulmányok 1. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- BÁRCZI GÉZA 1958/2001. *A magyar szókinccs eredete*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- BENKŐ LORÁND 1947. Csoktele. *Magyar Nyelv* 43: 207–208.
- BÉNYEI ÁGNES 2012. *Helynévképzés a magyarban*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 26. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- Cs. = CSÁNKI DEZSŐ, *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában* 1–3., 5. MTA, Budapest, 1890–1913.
- D. BARTHA KATALIN 1958. *A magyar szóképzés története*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- DHA. = *Diplomata Hungariae antiquissima. Accedunt epistolae et acta ad historiam Hungariae pertinentia. I. Ab anno 1000 usque ad annum 1196*. Edendo operi praefuit GEORGIUS GYÖRFFY. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1992.
- DORNYAY BÉLA 1927. *Bakony*. Részletes Magyar Utikalauzok II. Turistaság és Alpinizmus, Budapest.
- DRESKA GÁBOR 2013. A béli monostor Szent László-féle összeírólevele (1086). In: VÁSÁRHELYI ANZELM szerk., *Isten házában, közösségben. Bencés monostor ezer éve Bakonybélben*. Szent Maurícius Monostor, Bakonybél. 131–146.
- EDELSPACHER ANTAL 1876. *Csaj*. *Magyar Nyelvőr* 5: 193–197.
- EWUng. = *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen I–II*. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1993–1995.
- Finály = FINÁLY HENRIK összeáll., *A latin nyelv szótára*. Franklin Társulat, Budapest, 1884.
- FKnT. = BÁBA BARBARA – NEMES MAGDOLNA, *Magyar földrajzi köznevek tára*. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2014.
- FNESz. = KISS LAJOS, *Földrajzi nevek etimológiai szótára* 1–2. 4., bővített és javított kiadás. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1988.
- FÖLDES LÁSZLÓ 1971. A telek ’földterület’ jelentéstörténete. *Magyar Nyelv* 67: 418–431.
- GYÖRFFY ERZSÉBET 2011. *Korai ómagyar kori folyóvíznevek*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 20. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- HKFT. = *Harmadik katonai felmérés. 1869–1887, a Magyar Szent Korona Országai 1: 25.000*. DVD. Arcanum Adatbázis Kft., Budapest, 2007.
- HOFFMANN ISTVÁN 2004. Az oklevelek helynévi szórványainak nyelvi hátteréről. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 1: 9–63.
- HOFFMANN ISTVÁN 2010. *A Tihanyi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás*. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- HOFFMANN ISTVÁN 2017. Bakonyalja etnikai viszonyai a honfoglalást követő évszázadokban. In: HAJBA RENÁTA – TÓTH PÉTER – VÖRÖS FERENC szerk., „ahogy a csillag megy az égen...” *Köszöntő kötet Molnár Zoltán tiszteletére*. ELTE BTK Savaria Magyar Nyelvtudományi Tanszéke, Szombathely. 137–150.
- HOLLER LÁSZLÓ 2009. Egy XIII. századi remetekápolna – *Idegsjít Beatae Elizabeth* – lokalizálása. Nyelvészeti vizsgálódások a *séd* és a *kút* szavak körében. *Magyar Nyelv* 105: 188–202.
- JAKUBOVICH EMIL 1924. A tihanyi alapítólevél olvasásához. *Magyar Nyelv* 20: 9–21.
- JUHÁSZ PÉTER 2018. Magyar–szláv együttélés a kora Árpád-korban. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 14: 7–50.
- Kataszteri térképek = *Kataszteri térképek. 19. század*. <https://mapire.eu/hu/map/cadastral> (2020. 01. 09.)
- KENYHERCZ RÓBERT 2013. *A szókezdő mássalhangzó-torlódások a magyarban. A helynevek hangtörténeti forrásértéke*. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- KISS LAJOS 1999. *Történeti vizsgálatok a földrajzi nevek körében*. A Pázmány Péter Katolikus Egyetem Magyar Nyelvészeti Tanszékének Kiadványai 1. Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Piliscsaba.

- KMHsz. = *Korai magyar helynévszótár 1000–1350*. 1–. Szerk. HOFFMANN ISTVÁN. A Magyar Névarchívum Kiadványai. 10. DE Magyar Nyelvtudományi Tanszék, Debrecen, 2005–.
- KNIEZSA ISTVÁN 1928. A magyar helyesírás a tatárjárásig. *Magyar Nyelv* 24: 257–265, 318–327.
- KNIEZSA ISTVÁN 1938. Magyarország népei a XI.-ik században. In: SERÉDI JUSZTINIÁN szerk., *Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján*. 1–2. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest. 2: 365–472.
- KNIEZSA ISTVÁN 1952. *Helyesírásunk története a könyvnyomtatás koráig*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- KOROMPAY KLÁRA 2003. Helyesírás-történet. In: KISS JENŐ – PUSZTAI FERENC szerk., *Magyar nyelv-történet*. Osiris Kiadó, Budapest, 2003. 281–301.
- MELICH JÁNOS 1925–1929. *A honfoglalás kori Magyarország*. MTA, Budapest.
- MKF. = *Magyarország katonai felmérése. 1941*. DVD. Arcanum Adatbázis Kft., Budapest, 2004.
- MKFT. = *A második katonai felmérés. A Magyar királyság és a Temesi bánság nagyfelbontású, színes térképei. 1819–1869*. DVD. Arcanum Adatbázis Kft., Budapest, 2006.
- MUNKÁCSI BERNÁT 1883. Az ugor összehasonlító nyelvészet és Budenz szótára. *Magyar Nyelvőr* 12: 436–447.
- OKISz. = *Magyar oklevél-szótár. Régi oklevelekben és egyéb iratokban előforduló magyar szók gyűjteménye. Pótlék a Magyar nyelvtörténeti szótárhoz*. Gyűjt. SZAMOTA ISTVÁN. Szótárrá szerk. ZOLNAI GYULA. Hornyánszky, Budapest, 1902–1906.
- PAIS DEZSŐ 1975. *A magyar ősvallás nyelvi emlékeiből*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- PELCZÉDER KATALIN 2015. A Bakonybéli összeírás nyelvtörténeti forrásértéke. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 11: 151–164.
- PELCZÉDER KATALIN 2017a. Kajár birtok helynevei a Bakonybéli összeírásban. *Magyar Nyelv* 113: 210–225.
- PELCZÉDER KATALIN 2017b. Az *igy* ~ *ügy* lexéma problematikája. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 13: 103–117.
- PESTI JÁNOS 1987. A *ság, ség* (~ *segg*) és a *séd* a Dél-Dunántúl földrajzi neveiben. *Névtani Értesítő* 12: 32–53.
- PRT. 8. = *A pannonthalmi Szent Benedek-rend története. 8. A bakonybéli apátság története (Az önállóság kora 1023–1548)*. Szerk. ERDÉLYI LÁSZLÓ – SÖRÖS PONGRÁC. Szent-István-Társulat, Budapest, 1903.
- RÁCZ ANITA 2011. *Adatok a népnévvel alakult régi településneveink történetéhez*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 19. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- RESZEGI KATALIN 2011. *Hegynevek a középkori Magyarországon*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 21. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- ŠMILAUER, VLADIMÍR 1970. *Příručka slovenské toponomastiky. Handbuch der slawischen Toponomastik*. Academia, Praha.
- SÖRÖS PONGRÁCZ 1903. A bakonybéli apátság története (Az önállóság kora 1023–1548). In: *PRT.* 8: 1–217.
- SZABÓ T. ATTILA 1939. *Séd* ~ *síd* ~ *sid*. *Magyar Nyelv* 35: 51–52.
- SZÓKE MELINDA 2017. A bakonybéli alapítólevél birtokneveiről. *Magyar Nyelvjárások* 55: 137–151.
- TASZYCKI, WITOLD red. 1965–1984. *Słownik staropolskich nazw osobowych* 1–7. Zakład Narodowy Imienia Ossolińskich Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, Wrocław – Warszawa – Kraków.
- TESz. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* 1–3. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967–1976.
- TÓTH VALÉRIA 2016. *Személynévadás és személynévhasználat az ómagyar korban*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 38. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.

- VeMFN. 2. = *Veszprém megye földrajzi nevei. 2. A Pápai járás.* Szerk. BALOGH LAJOS – ÖRDÖG FERENC. Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 171. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest, 1987.
- VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei 4. A Veszprémi járás.* Szerk. BALOGH LAJOS – ÖRDÖG FERENC – VARGA MÁRIA. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 194. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest, 2000.
- VeszprHtLex. 1. = ILA BÁLINT – KOVACSICS JÓZSEF, *Veszprém megye helytörténeti lexikona* 1. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1964.
- ЭССЯ = *Этимологический словарь славянских языков: Общеславянский лексический фонд.* Под ред. О. Н. ТРУБАЧЕВА. 1–. Наука, Москва, 1974–. <http://etymolog.ruslang.ru/index.php?act=essja> (2019. 07. 01.)

Place names of the estate of Koppány in the 11th century

The description of fields of the Benedictine monastery in Bakonybél from 1086 is an early and important document of the Hungarian language: it contains 87 Hungarian place names and 136 personal names. To 9 of the abbey properties belong also detailed border descriptions. Of these the study presents the 9 place names that are found in the description of the property Koppány located in county Veszprém, by the following points of view: localization of the places, name versions in later sources, formation, structure, functional-semantic content of the names, and if it is a common or a proper noun.

Keywords: Bakonybél Regestrum, historical place names, early document, description of fields.

PELCZÉDER KATALIN
Pannon Egyetem

LEVÉLSZEKRÉNY

Pesti János írja. Ezúttal a *vén* és az *öreg* melléknév jelentésvonatkozásairól szeretnék megosztani néhány gondolatot a folyóirat olvasóival.

Vén (öreg), mint az országút – mondják a nagyon megtört, megfáradt, idős emberre. Újabban már emberek csoportjára is vonatkozhat ez a frazéma: *Na, de mi van a szabad demokratákkal, akik szintén szürkék (és leharcoltak), mint az országút* (FORGÁCS 2004: 550). Az *országút*-tal kapcsolatosan – úgy látszik – nem csupán a vénség, a korosság jut az emberek eszébe, hiszen a szlengben ilyen mondat is létezik: *Olyan, mint az országút: hosszú és unalmas* (BÁRDOSI főszerk. 2004: 261). Az effajta minősítés szerepe BÁRDOSI VILMOS szerint: a másik fél (unalmas személy) lekicsinylése, megszólása. Szöveggel előtagjaként az *öreganya* szóban az *öreg* melléknévhez – ugyancsak a szlengben – más, mulatságos asszociációk is kapcsolódhatnak: *Olyan, mint az öreganyám tévéje: nagyképmű és homályos*. Azaz: a szóban forgó személy lekicsinylése, megszólása fejeződik ki ebben frazémában is (BÁRDOSI főszerk. 2004: 265). Érdekessé teszi ezt a mondatot továbbá a *nagyképmű* és a *homályos* szavak többértelműsége. A konkrét és elvontabb jelentés közötti oszcilláció a stílushatás forrása: a tévé a valóságban lehet *szélesebb képernyőjű*

→ ← a szóban forgó személy meg *nagyképű* 'öntelt'. (Hasonló „szellemesség”: *Ne állj az ablak elé! Nem vagy átlátszó!*)

A fenti frazémák azért jöhettek létre, mert az *öreg*, az *öregség*, *öregedés* szavak (fogalmak) gondolati tartalmát, nehezen definiálható jelentését legjobban képekben lehet vizuálisan érzékeltetni. Ez a szándék hozta létre szólásaink nagy részét (pl. *Maga alatt vágja a fát. – Lila gözöm sincs róla. – Szöget ütött fejébe a gondolat. – Egy gyékényen árulnak.* stb.).

De miért gondoljuk, hogy az *országút* vén? Lehet-e egyáltalán az országút vén (öreg)? Alkalmasak-e ezek a melléknevek a korosság, az elnyűtség fogalmának képi (képszerű) megjelenítésére? Az *országút* szavunk történetére vonatkozó adataink talán segítik e rejtély megoldását. Az *országút* szavunk első írásos adata 1359-ből való: „Perueniret ad magnam viam *orzagwta*” ’nagyobb távolságra vezető fő közlekedési út’ (TESz. 2: 1095). Nem tartjuk kizártnak, hogy az *öreg*, *mint az országút* frazéma már a korai középkorban létezett, és akkor a rá vonatkozó *öreg* szónak csak ez lehetett az értelme: ’nagy, országos fontosságú <út>’ vagy ’elhanyagolt, nem túl jó minőségű <út>’. Az utak minőségének javítására a 19. század végén kerülhetett sor először, majd az autók megjelenése a 20. század elején halaszthatatlanná tette a földes (összel sáros) közutak borítását zúzott kővel (kaviccsal). A köves vagy kövezett utakon felgyorsulhatott a forgalom. (Korunkban már szinte az összes kövezett utat aszfalt borítja.) Baranya megyében 1980 táján kezdődött a köves utak aszfaltozása. Addig a kövezett utak szélén kis kupacokban állt az apró, zúzott kő. Ha a kocsikerekek kisebb vájatot, mélyedést alakítottak ki az út felszínén, akkor az *útkaparó* (*útőr*) lapátjával kavicsot hintett a lyukakba. A munkája szinte folyamatos volt az út minőségének állandó romlása miatt. Ha a javításra nem került sor, akkor mondhatták: *előregödött lett az országút*, a köves út. Ehhez a képhez lehetett társítani az *ember elhasználdódsát*, *megöregedését*, és máris létre jött az *öreg*, *mint az országút* frazéma. E szóláshasonlatunk keletkezésének időpontja inkább a 20. század eleje, és nem a korai középkor. Feltételezésünket bizonyítani látszik az, hogy az *öreg* szavunk eredeti, legkorábbi szinonimái mindhárom szinonimaszótárunkban elsősorban emberre vonatkoznak: *koros*, *idős*, *éltes*, *hajlott korú*, *vén*, *vénhedt* stb., összesen 24 szinonimával (PÓRA 1907: 305–306). Az újabb kiadású szinonimaszótárakban is zömében az *ember* főnév jelzője (melléknévként) az *öreg* szó: *idős*, *agg*, *éltes*, *vén*, *veterán*, *trottyos* (biz); de az átvitt jelentések között már szerepel az *elhasználódott*, *ócska* stb. jelentés is. A szóláshasonlatokban a *vén* már nem csupán emberre érthető melléknév, jelzői szerepben: *vén*, *mint a postaút*; *vénebb az országútnál*; *vénebb a Mátránál*; *vénebb a tízpranacsolatnál* (KISS főszerk. 1999: 672); a *vén* szócikkben még: *avult*, *avatag*, *elhasznált*, *ócska* melléknevek már tárgyra, dolgokra is vonatkozhatnak (KISS főszerk. 1999: 199, 898). Az *öreg* melléknévként idős ember jelzője általában, de felbukkan a jelentések között az *ócska* is ’valaminek az elhasznált volta’ jelentésben; ugyanitt a *vén* csak az *ember* jelzője (SzinSz. 313, 424). A szótári adatokból kiolvasható az a tendencia, hogy az *öreg* és a *vén* szavunk jelentésbővülése, jelentésgazdagodása a 20. század végén vett nagyobb lendületet. 1907-ben (PÓRA adatai alapján) az *öreg* csak az *ember* főnév jelzője volt melléknévként! Mindebből talán az is következik, hogy a *vén/öreg*, *mint az országút* frazémánk a 20. században keletkezhetett; akkor, amikor kövezni kezdték az országutakat. Az idézett és a szlengbe tartozó szóláshasonlatok csak korunk nyelvi leleményei közé sorolhatók.

A magyar szótárírás színvonalának fejlődését is mutatják az alábbi adatok. 1966-ban a szótárírók már fontosnak tartották, hogy az *öreg* melléknév alapjelentésein (1–9.) kívül feltüntessék az átvitt jelentéseket is (10–13.). Ez utóbbiak között már szerepel a 'régóta készült, régóta fennálló <tárgy, építmény>: régi, ódon, ó' (ÉrtSz. 5: 491–492). A *vén* szócikkben az átvitt jelentések között: 'időtlen idők óta tartó, fennálló <természeti vagy társadalmi> jelenség; ősi'. *A ~ Balaton; a ~ Duna; a ~ nap* (ÉrtSz.7: 323). – Ezt a rendszert követi a 2003-ban kiadott ÉKsz.² is, ugyanis az alapjelentésen kívül a mellékjelentéseket is közli: 3. *irod* 'ősidők óta meglevő, fennálló'; | 'nagyon régi, ódon'. *A ~ Föld, a ~ Duna.* (ÉKsz.². 1444; lásd még az ÉrtSz.+ *vén* címszavában a 4. jelentést!) – Lehet a *vén* elhasznált volta miatt *ócska* (SzinSz. 313), továbbá: a *vén* lehet régi, régies, ódon, ős, ó | avult, avatag, elhasznált, ócska, aszott (KISS főszerk. 1999: 898). Az itt említett szótárakban közölt átvitt jelentések alapján már nem tűnik olyan különlegesnek, hogy az *országút* is lehet *vén*, illetve *öreg*.

Az *öreg* melléknév átvitt jelentéseire nyelvjárásainkból is tudunk példákat említeni: *öreglő* 'betört, betanított ló'; *öreglaska* 'sűrű téztaféle'; *öreghordó* 'nagy méretű hordó'; *öregmise* 'nagymise'; *öregszömü kukorica* 'nagy szemű kukorica'; *örekszömü dijó* 'nagy szemű dió'; *öregbötüs könyv* 'nagy betűs könyv'; *öregreszelt tarhonya* 'nagy szemű tarhonya' (ÚMTsz. 4: 253–254, 678–679). És ide tartoznak még ezek a kifejezések is: *az öreg gyét tudom a mesének* 'nagyjából tudom'; *öregibü kifaragom* 'nagyjából kifaragom'; *öregül* 'valamit csak nagyjából végez el'. – A mai közbeszédben (főleg a szlengben) is jelen vannak olyan mondatok, amelyekben a *vén* és az *öreg* melléknemekhez lekicsinylés, lenézés hangulati értéke társul: *Ilyen öreg csattogányt tudtál csak venni?* 'Ezt a lestrapált autót vetted?' *Evvel a vén csattogánnyal jársz?* 'Ilyen ramaty, rosszhírű nővel van kapcsolatod?' Érdekes, hogy a *csattogány* egykor a *fülemüle* szinonimája volt. Mára ez a korábbi jelentése teljesen elhomályosult, és újabban emberre, elhasznált motorra, autóra is mondják.

Hivatkozott irodalom

- BÁRDOSI VILMOS főszerk. 2004. *Magyar szólástár*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
 ÉKsz.² = *Magyar értelmező kéziszótár*. Főszerk. PUSZTAI FERENC. 2., átdolgozott kiadás. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2003.
 ÉrtSz. = *A magyar nyelv értelmező szótára* 1–7. Főszerk. BÁRCZI GÉZA – ORSZÁGH LÁSZLÓ. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1959–1962.
 ÉrtSz.+ = *Értelmező szótár+. Értelmezések, példamondatok, szinonimák, ellentétek, szólások, közmondások, etimológiák, nyelvhasználati tanácsok és fogalomköri csoportok* 1–2. Főszerk. EÖRY VILMA. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 2007.
 FORGÁCS TAMÁS 2004. *Magyar közmondások és szólások szótára*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
 KISS GÁBOR főszerk. 1999. *Magyar szókincstár*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
 SzinSz. = O. NAGY GÁBOR – RUZSICZKY ÉVA, *Magyar szinonimasztár*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1978.
 PÓRA FERENC 1907. *A magyar rokon értelmű szók és szólások kézikönyve*. Budapest, 1907.
 TESz. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* 1–3. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967–1976.
 ÚMTsz. = *Új magyar tájsztár* 1–5. Főszerk. B. LÖRINCZY ÉVA. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1979–2010.

Számunk szerzői

DR. BÁRÁNYNÉ KOMÁRI ERZSÉBET, II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola, Filológiai Tanszék, 90202 Beregszász, Kossuth tér 6; Nyíregyházi Főiskola, Ukrán Nyelv és Kultúra Intézet Tanszék, 4400 Nyíregyháza, Sóstói út 31/B, barany.erzsebet@gmail.com – DR. BAUKO JÁNOS, Nyitrai Konstantin Filozófus Egyetem, Közép-európai Tanulmányok Kara, Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet, Drázovská 4, 949 74 Nitra, Szlovákia, jbauko@ukf.sk – CONSTANTINOVITS MILÁN ANDRÁS, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Nyelvtudományi Doktori Iskola, 1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A, milanum@gmail.com – DR. FORGÁCS TAMÁS, Szegedi Tudományegyetem, Magyar Nyelvi és Irodalmi Intézet, Magyar Nyelvészeti Tanszék, 6722 Szeged, Egyetem u. 2–4., forgacs@hung.u-szeged.hu – DR. GAZDAG VILMOS, II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola, Magyar Tanszéki Csoport, 90202 Beregszász, Kossuth tér 6. Ukrajna, gazdagvilmos@gmail.com – DR. HOFFMANN ISTVÁN, Debreceni Egyetem, Magyar és Finnugor Nyelvtudományi Intézet, Magyar Nyelvtudományi Tanszék, 4010 Debrecen, Pf. 54., hoffmann@mnytud.arts.unideb.hu – DR. HONTI LÁSZLÓ, Nyelvtudományi Intézet, Károli Gáspár Református Egyetem – DR. HORVÁTH LÁSZLÓ, Nyelvtudományi Intézet, 1068 Budapest, Benczúr u. 33., horvath.laszlo@nytud.hu – DR. N. HORVÁTH MARGIT, Tóth Árpád Gimnázium, 4024 Debrecen, Szombathi István u. 12., nhorvathm@gmail.com – DR. KISS JENŐ, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet, Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék, 1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A, kistraba@gmail.com – DR. KUGLER NÓRA, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet, Mai Magyar Nyelvi Tanszék, 1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A, kugler.nora@btk.elte.hu – DR. M. NAGY ILONA, Debreceni Egyetem, Történelmi Intézet, Klasszika-filológiai és Ókortörténeti Tanszék, 4032 Debrecen, Egyetem tér 1., m.nagy.ilona@arts.unideb.hu – DR. PELCZÉDER KATALIN, Pannon Egyetem, Magyar és Alkalmazott Nyelvtudományi Intézet, Magyar Nyelvtudományi Tanszék, 8200 Veszprém, Egyetem u. 10., pelczederk@gmail.com – DR. PESTI JÁNOS, 7625 Pécs, Vilmos u. 31., drpestijanos@gmail.com – DR. PUSZTAY JÁNOS, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet, Finnugor Tanszék, janos_pusztay@hotmail.com – DR. VARGHA FRUzsINA SÁRA, Nyelvtudományi Intézet, 1068 Budapest, Benczúr u. 33., vargha.fruzsina@nytud.hu – DR. ZELLIGER ERZSÉBET, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet, Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék, 1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A, zelliger.erzsebet@btk.elte.hu – DR. ZOLTÁN ANDRÁS, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Szláv és Balti Filológiai Intézet, Ukrán Filológiai Tanszék, 1088 Budapest, Múzeum krt. 4/D, zoltan.andras@btk.elte.hu.

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG SOROZATÁNAK KIADVÁNYAI

237. Emlékkülés Pais Dezső születésének 125. évfordulóján (Zalaegerszeg, 2011. november 11.). Szerk. Ördög Ferenc. 2012.
238. Benkő Loránd emlékezete. Szerk. Juhász Dezső és Kiss Jenő. 2012.
239. Forráskutatás, forráskiadás, tudománytörténet II. Tanulmánykötet. Szerk. Korompay Klára, Stemler Ágnes, Terbe Erika, C. Vladár Zsuzsa.
242. Heltai János Imre: Nyelvszere és a nyelvi tervezés lehetőségei Moldvában.

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG NYELVEMLÉK-SOROZATA

A nyelvemlékek hasonmása és betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel

- Pozsonyi Kódex. 1520. 2004.
- Tihanyi Kódex. 1530–1532. 2007.
- Török Bálint deákjának, Martonfalvai Imrénének naplótöredéke (1555) és emlékirata (1585). 1986.
- Magyar nyelvű kortársi feljegyzések Erdély múltjából. Szamosközy István történetíró kézirata. XVII. század eleje. 1991.
- Kézírtos magyar nyelvtanok. Kolozsvári Grammatika. Fejérvári Sámuel: Institutiones. XVII. és XVIII. század. 1998.
- Terbe Erika: Batthyány Ferencné Svetkovics Katalin levelei. 1538–1575. Régi Magyar Levéltár 3. (DVD-melléklettel). 2010.
- Dömötör Adrienne – Varga Mónika szerk.: „Könyörüljön tenagságtok rajtunk!” 50 irat a XVI. századi jobbágylevelezésből. Eckhardt Sándor kiadásának felhasználásával. Magyar Nyelvtudományi Társaság – Magyar Nemzeti Levéltár, 2018.

A TÁRSASÁGNÁL KAPHATÓ EGYÉB KIADVÁNYOK

A teljes lista olvasható a Társaságunk honlapján: www.mnyt.hu

- A Magyar Nyelv egyes régi példányai (1914-től).
- A romániai magyar nyelvjárások atlasza. I–XI. kötet. Az anyagot gyűjtötte és a kéziratot összeállította: Murádin László. Szerk. Juhász Dezső. 1995–2010.
- Szabó T. Attila erdélyi történeti helynévgyűjtése. Közzéteszik Hajdú Mihály és munkatársai. 1–10.
- Mazurka Károly: Szuhogyi palóc tájszótár. Szerk. N. Fodor János. 2008.
- Szathmári István: A Magyar Nyelvtudományi Társaság története (1904–2005). Magyar Nyelvtudományi Társaság – Tinta Könyvkiadó. 2015.
- Farkas Tamás – Slíz Mariann szerk.: Magyar névkutatás a 21. század elején. Magyar Nyelvtudományi Társaság – ELTE Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet. 2015.
- Bölcskei Andrea – Farkas Tamás – Slíz Mariann szerk.: Magyar és nemzetközi névtani terminológia / Hungarian and International Onomastic Terminology. International Council of Onomastic Sciences – Magyar Nyelvtudományi Társaság, Uppsala–Budapest. 2017.
- Slíz Mariann: Személynévtörténeti vizsgálatok a középkori Magyarországról. 2017.
- Slíz Mariann: Anjou-kori személynévtár (1343–1359). 2017.
- Vargha Fruzsina Sára: A nyelvi hasonlóság földrajzi mintázatai. Magyar nyelvjárások dialektometriai elemzése. 2017.
- Bárth M. János: Névföldrajzi térképlapok Erdélyből. A helynévadás területi variabilitása a történeti adatok tükrében. 2018.

TÁJÉKOZTATÓ A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁGRÓL

A Magyar Nyelvtudományi Társaságot illető közléseket (tagajánlás, elhalálozás, indítvány, javaslat, könyv- és egyéb adományok bejelentése) *Kiss Jenő elnök* címére (1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A) kell küldeni. – Az évi tagsági díj 4000 Ft, nyugdíjasoknak 2000 Ft, egyetemi és főiskolai hallgatóknak, gyesen, gyeden lévőknek 1000 Ft. Pártolói tagdíj 10 000 Ft. – A Társaságnak szánt pénzüsszegek (tagsági díj, kiadványok ára, céltámogatás) a *Magyar Nyelvtudományi Társaság* címére küldhetők (*Bakonyiné Tóth Gabriella* szervező titkár: 1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A, III. em. 324. szoba), vagy befizethetők a Társaság **Erste Bank 11991102–02102971 számú csekk számlájára**. A Társaság köszönettel fogadja a személyi jövedelemadó 1%-ára tett felajánlásokat; **adószám: 19007665-1-42**.

Félfogadási idő: kedd (a felolvasó ülések előtt): 14–16.30, csütörtök: 10–12 óráig. Telefon (félfogadási időben): 485-5200/5121 mellék.

A Társaság honlapja: www.mnyt.hu, imélcíme: tarsasag@mnyt.hu.

EGYÉB TUDNIVALÓK

A Magyar Nyelv kiadója a Magyar Nyelvtudományi Társaság. Felelős kiadó: a Magyar Nyelvtudományi Társaság elnöke. A szerkesztőség címe: 1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A, II. em. 241.

Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Zrt. Hírlap Üzletága, 1089 Budapest, Orczy tér 1. Előfizethető valamennyi postán, kézbesítőknél, imélben: hirlapelofizetes@posta.hu, faxon: 303-3440. További információ: +36-80-444-444. • Külföldön terjeszti a Batthyány Kultur-Press Kft. (H-1014 Budapest, Dísz tér 3., tel./fax: 201-8891, imél: batthyany@kultur-press.hu). • Éves mutató: Kiss Gabriella. Tördelte Szabó Panna. Készült a START Nonprofit Kft. Nyírségi Nyomda üzemében. Felelős vezető: Balogh Zoltán vezérigazgató. **A folyóirat elektronikus változata olvasható a világhálón: <http://www.c3.hu/~magyarnyelv>. Imélcímünk: mny.szerk@gmail.com.**

Manuscripts and editorial correspondence should be addressed to *Magyar Nyelvtudományi Társaság / Society of Hungarian Linguistics*, Budapest, Múzeum krt. 4/A, H-1088 Hungary. E-mail: mny.szerk@gmail.com. Web: <http://www.c3.hu/~magyarnyelv>. Distributed in Hungary by Magyar Posta Zrt. Hírlap Üzletága. Subscriptions accepted by newspaper carriers, and in the Magyar Posta Zrt. office: 1089 Budapest, Orczy tér 1. E-mail: hirlapelofizetes@posta.hu. Distributed outside Hungary by Batthyány Kultur-Press Kft. (H-1014 Budapest, Dísz tér 3., tel./fax: +36-1-201-8891, e-mail: batthyany@kultur-press.hu).

**Folyóiratunk állandó támogatója
a Magyar Tudományos Akadémia, valamint
a Nemzeti Kulturális Alap.**

**Folyóiratunknak ezt a számát
támogatta:**

EMBERI ERŐFORRÁSOK
MINISZTERIUMA

ANYANYELVAPOLÓK
SZÖVETSÉGE

ISSN 0025–0228 (nyomtatott)

HU ISSN 1588–1210 (online)

The Hungarian Language

Journal of the Society of Hungarian Linguistics

Managing Editor

DEZSŐ JUHÁSZ

Editors

TAMÁS FARKAS, RUDOLF SZENTGYÖRGYI

Editorial Board

KÁROLY GERSTNER, LÁSZLÓ HONTI,
ISTVÁN HOFFMANN, †FERENC KIEFER, JENŐ KISS,
†ISTVÁN NYOMÁRKAY, PÉTER SIPTÁR

Advisory Board

SUSAN GAL (USA), DANILO GHENO (I), RIHO GRÜNTAL (FIN),
VALENTIN GUSEV (RU), JÁNOS PÉNTEK (RO),
MAREK STACHOWSKI (PL), EBERHARD WINKLER (D)

CONTENTS

HOFFMANN, ISTVÁN: Data and theory in the study of linguistic relations in the Carpathian Basin during the Old Hungarian era	385
HONTI, LÁSZLÓ: On the Hungarian suffix <i>-lak/-lek</i> as in <i>látlak</i> 'I can see you' vs. <i>nézlek</i> 'I am looking at you'	402
HORVÁTH, LÁSZLÓ: On the origin of the stems in Arany's <i>Toldi</i>	417
KUGLER, NÓRA: Is it worth measuring modal force? If it is, how?	429
VARGHA, FRUZZINA SÁRA: Determining vocalic qualities from linguistic atlas data	442
Minor contributions. FORGÁCS, TAMÁS: Component substitutions by formal similarity in Hungarian phraseological units. – M. NAGY, ILONA – N. HORVÁTH, MARGIT: An excerpt of the biblical commentary written by Hugo a Sancto Caro in the Domonkos Codex	462
E t y m o l o g i e s. GAZDAG, VILMOS: The history of a Sovietism: <i>kolkhoz</i> and its derivatives	473
R e v i e w s. PUSZTAY, JÁNOS: An encyclopaedia of Hungarian and related languages. – CONSTANTINOVITS, MILÁN ANDRÁS: A new journal: Magyaróra [Hungarian class]. – BAUKO, JÁNOS: The Ukrainian language policy on the wrong tack	480
S o c i e t y n e w s. ZOLTÁN, ANDRÁS: István Nyomárkay (1937–2020). – ZELLIGER, ERZSÉBET: Mária D. Mátai (1945–2020). – BÁRÁNYNÉ KOMÁRI, ERZSÉBET – GAZDAG, VILMOS: István Kótyuk (1934–2020). – KISS, JENŐ: Ferenc Pusztai is 80	491
D a t a f r o m t h e h i s t o r y o f H u n g a r i a n. PELCZÉDER, KATALIN: 11th-century place names in the Koppány estate. Part 2	500
L e t t e r s t o t h e E d i t o r. János Pesti writes	508
C o n t r i b u t o r s	511